

ARCHAEOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2019

Editor-in-Chief

CHABAI V.P., Corresponding Members of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in Chief

TOLOCHKO P.P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N.O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BRUYAKO I.V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine
BUISEKIKH A.V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVAKIN V.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
IVANCHIK A.I. Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France
FORNASIER J. Professor, doctor. Goethe University Frankfurt am Main, Germany
KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
KORVIN-PIOTROVSKI O.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
MOTSIA O.P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
OTROSHCHENKO V.V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PETRAUSKAS O.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
POTEKHINA I.D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
SYMONENKO O.V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
SKORYI S.A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
ZALIZNYAK L.L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2019

Головний редактор

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н.О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І.В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А.І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, ФРН

КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ О.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С.А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ЗМІСТ

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Історія української індоєвропейістики
- ГОРБЕНКО К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад
- ФОМІН М.В., ІВЧЕНКО А.В. Сюжет «загробної трапези» в античних поховальних пам'ятках Північного Причорномор'я
- МОЦЯ О.П. Ще раз про елітарний поховальний обряд язичницької Русі
- ДОЛЖЕНКО Ю.В. Золотоординські кочівники за матеріалами некрополя біля села Волошине

Публікації археологічного матеріалу

- SHEIKO I.M., PUKLINA O.O. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine
- ШЕЛЕХАНЬ О.В., ОСИПЕНКО М.С. Меч скіфського часу із Замкової гори у Києві (за матеріалами досліджень В.В. Хвойки)
- АКСЬОНОВ В.С. Астрагали з катакомбних поховань другої половини VIII — першої половини X ст. з могильника біля с. Верхній Салтів
- МОЦЯ О.П., ЖИГОЛА В.С., СКОРОХОД В.М. Результати досліджень чернігівського передгороддя у 2018 р.

Дискусії

- ВАРАЧОВА К.Г. Про окремі типи глиняних келихів черняхівської культури

Історія науки

- МИХАЙЛИНА Л.П., ПИВОВАРОВ С.В. Становлення археологічної школи на Буковині (до 100-річчя від дня народження Б.О. Тимошука)

CONTENTS

Articles

- 5 ZALIZNYAK L.L. History of Indoeuropean Studies in Ukraine
- 19 HORBENKO K.V. Pottery from the Moat of "Citadel" Site of Dykyi Sad Hillfort
- 40 FOMIN M.V., IVCHENKO A.V. The Embodiment of the Plot "After Death Meal" in the Ancient Funerary Monuments of the Northern Black Sea Region
- 48 MOTSIA O.P. Once Again about Burial Elite Rite of Pagan Rus
- 61 DOLZHENKO Yu.V. The Golden Horde Nomads from the Necropolis near Voloshyne Village

Publication of Archaeological Material

- 74 SHEIKO I.M., PUKLINA O.O. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine
- 95 SHELEKHAN O.V., OSYPENKO M.S. Scythian-Time Sword from Zamkova Hora in Kyiv (on the Materials of V.V. Khvoika Research)
- 103 AKSONOV V.S. Ankle Bones from the Catacomb Burials of the Second Half of VIII - First Half of X c. of the Necropolis Near Verkhni Saltiv Village
- 114 MOTSIA O.P., ZHYHOLA V.S., SKOROKHOD V.M. Results of the Chernihiv Suburbs Research in 2018

Discussions

- 124 VARACHOVA K.H. About Individual Types of Cherniakhiv Culture Clay Cups

History of Science

- 134 MYKHAILYNA L.P., PYVOVAROV S.V. The Appearance and Formation of Bukovyna Scientific Archaeological School (to the Centenary of B.O. Tymoschuk's Birth)

Хроніка

До ювілею С.С. Березанської
До 70-річчя О.П. Журавльова
Пам'яті Леоніда Васильовича Марченка
Пам'яті Вадима Олександровича Кутайсова

144
146
147
149

News Review

To the Anniversary of S.S. Berezanska
To the 70th Anniversary of O.P. Zhuravliov
To the Memory of Leonid Vasyliovych Marchenko
To the Memory of Vadym Oleksandrovykh Kutaisov

Л.Л. Залізняк *

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНДОЄВРОПЕЇСТИКИ

Статтю присвячено історії української індоєвропеїстики. Аналізується персональний внесок українських археологів у вивчення проблеми походження та ранньої історії народів індоєвропейської мовної сім'ї.

К л ю ч о в і с л о в а: індоєвропейці, історіографія, індоєвропейська батьківщина, Надчорномор'я, балтійська етно-культурна провінція.

Індоєвропеїстика як галузь лінгвістики, що вивчає мови індоєвропейської мовної сім'ї, зародилася наприкінці XVIII ст. Однак більш ніж за два століття свого розвитку вона переросла суто філологічні рамки і стала комплексною палеоетнологічною дисципліною, що спирається на низку наукових дисциплін, зокрема й на дані археології. На сьогодні індоєвропеїстика — це палеоетнологічна дисципліна, що вивчає індоєвропейську сім'ю народів, її походження, за допомогою комплексу наукових дисциплін: лінгвістики, археології, етнографії, антропології, генетики, письмових джерел тощо.

Завдяки практично необмеженості археологічних джерел роль археології в дослідженні витоків та історичних доль індоєвропейців (далі ІЄ) невпинно зростає. Зокрема, помітний внесок у вивчення початкових етапів розвитку ІЄ відіграли археологи України. Особливо помітні результати напрацювань українських дослідників у галузі вивчення матеріальної культури найдавніших ІЄ території України, тобто у створенні джерельної бази індоєвропеїстики. Внесок же українських вчених у розробку теоретичних проблем індоєвропеїстики значно скромніший.

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач кам'яної доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyak@ukr.net

Починаючи з XIX ст. індоєвропеїсти різних країн розглядали південь України як можливу батьківщину народів ІЄ мовної сім'ї. У наш час науковці фактично поділилися на два табори. Одні вважають Північне Надчорномор'я та Надазов'я батьківщиною усіх ІЄ, інші — лише їхньої східної гілки: індо-іранців, якоюсь мірою хето-лувійців, фракійців, фрігійців, вірмен, греків (рис. 1). Попри загальне визнання важливої ролі, яку українські степи відіграли в початковій історії ІЄ народів, індоєвропеїстика традиційно не належить до пріоритетних галузей української науки.

Фундатором індоєвропеїстики в Україні можна вважати **М.С. Грушевського**, який приділив увагу цій галузі палеоетнології ще в далекому 1898 р. у першому виданні першого тому своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» (Грушевський 1913, с. 60—68; Конча 2010, с. 300—302). Після аналізу результатів ІЄ студій в Європі, де на той час була популярною версія приходу ІЄ племен степовим коридором з глибин Азії, М.С. Грушевський висловив слушну думку, що пошуки прабатьківщини ІЄ в Азії викликають сумніви і слушно звернув увагу на Східну Європу, як можливу батьківщину ІЄ народів. «Батько української історії» вважав прабатьківщиною індоєвропейців українські степи та лісостепи (Грушевський 1913, с. 65). Очевидно, дослідник був послідовником «енциклопедиста індоєвропеїстики» останньої чверті XIX ст. німецького вченого Отто Шрадера, який виводив ІЄ зі степів Східної Європи. Його ідеї пізніше у XX ст. розвивали Гордон Чайлд, Марія Гімбутас, Тадеуш Сулемірський, Джеймс Мелларі, Девід Ентоні, а також українські дослідники Валентин Даниленко та Юрій Павленко.

Перші паростки індоєвропеїстики на теренах СРСР знищив академік **Ніколай Марр** зі

но з буго-дністровською, від якої походять, за В.М. Даниленком, не лише лінійно-стрічкова, але й трипільська культури, дослідник бачив на сході у Прикаспії (Даниленко 1969, с. 223—224). Усі неолітичні культури східного походження у В.М. Даниленка фігурують як індоєвропейські (Даниленко 1969, с. 236—237). Зі сходу, зокрема Нижнього Поволжя та Прикаспійських степів дослідник виводив також мариупольську, середньостогівську, ямну культури, в яких сучасні дослідники вбачають найдавніших ІЄ (Даниленко 1969, с. 224—228; 1974, с. 140—157). Отже, на думку дослідника, неолітизацію та індоєвропейізацію Європи розпочали ранні скотарі з Прикаспію та Передкавказзя на стадії докерамічного неоліту у VII тис. до н. е.

Без сумніву, на погляди В.М. Даниленка щодо локалізації батьківщини в прикаспійських степах вплинули роботи Марії Гімбутас, яка виводила найдавніших скотарів-індоєвропейців із Нижнього Поволжя. (Gimbutas 1963). С.В. Конча у своєму глибокому історіографічному аналізі внеску українських індоєвропейців у проблематику, дійшов висновку, що «настійлива прихильність» дослідника до каспійського регіону пояснюється впливом ідей деяких західних авторів, зокрема А. Нерінга (Nehring 1954), можливо А. Куна та ін. (Конча 2010, с. 305, 306).

Останнім часом концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка зазнала критики (Залізник 2017, с. 9—13) і втратила більшість своїх прихильників. Те ж саме стосується його поглядів на прикаспійську версію батьківщини індоєвропейської сім'ї народів, проаналізувавши які С.В. Конча дійшов висновку, що в наш час «культурогенетична схема В.М. Даниленка становить суто історіографічний інтерес» (Конча 2010, с. 303—306).

Прибічницею ідей В.М. Даниленка з його концепцією «східного імпульсу» стосовно неолітизації України залишається сучасна дослідниця неоліту України Н.С. Котова, а послідовником його концепції індоєвропейізації Європи зі сходу був Ю.В. Павленко.

Вагомим внеском у світову індоєвропейістику видатного українського археолога-первісника **Д.Я. Телегіна** були його масштабні дослідження могильників мариупольського типу та пам'яток середньостогівської культури. Переважна більшість сучасних індоєвропейців вважає останні найдавнішими індоєвропейськими спільнотами півдня Східної Європи. З 30 нині відомих могильників мариупольського типу Д.Я. Телегін особисто розкопав колек-

тивні усипальниці Васиївка V, Дерейівка, Вільнянка, Микільське, Олександрія, Осипівка, Ясиноватка, а також їх мезолітичного попередника Васиївку III. Дослідник присвятив мариупольським могильникам дві фундаментальні монографії (Telegin, Potekhina 1987; Телегін 1991).

Окрім розкопок численних поховань та поселень середньостогівської енеолітичної культури півдня України, зокрема поселення Дерейівка, могильник Огринь 8 та ін., Д.Я. Телегін був першовідкривачем зазначеного культурного явища. Узагальненню численних археологічних матеріалів степового енеоліту України і виділенню на їх основі середньостогівської культури присвячена фундаментальна монографія дослідника (Телегін 1973).

Д.Я. Телегін вперше торкнувся теоретичних проблем індоєвропейістики у своїй докторській монографії 1968 р. «Дніпро-донецька культура». Дослідник зробив сміливу спробу визначити етнічну приналежність носіїв головних культур доби неоліту та енеоліту. На основі висновків відомих мовознавців, що слов'янські мови формувалися на територіях, які межували з германцями, балтами та фіноуграми на північному заході та півночі, а також індо-іранцями на півдні дослідник ототожнив дніпро-донецьку неолітичну культуру з праслов'янами (Телегін 1968, с. 235—238).

У носіях культури ямково-гребінцевої кераміки Д.Я. Телегін вбачав пра-фіно-угрів (Телегін 1968, с. 233). Висновок про участь середньостогівського населення у формуванні ямної культури, яку на той час вважали індоіранською, дав підстави досліднику ідентифікувати середньостогівців як прото-індо-аріїв (Телегін 1973, с. 146). Слідом за німецькими вченими міжвоєнного періоду Д.Я. Телегін вважав людність культур лійчастого посуду, кулястих амфор, західних шнуровиків протогерманцями (Телегін 1996). Спираючись на висновки О. Трубачова, що іллірійські гідроніми в Україні концентруються у Верхньому Подністер'ї, фракійські — у Буго-Дністровському межиріччі, Д.Я. Телегін проголосив людність лінійно-стрічкової кераміки іллірійцями, а трипільців — фракійцями (Телегін 1990б; 1996, с. 36).

Сміливі реконструкції Д.Я. Телегіним етновних характеристик відомих археологічних культур викликали критику різних дослідників. Чому іллірійської гідронімії на теренах східного крила лінійно-стрічковиків достатньо, щоб проголосити усю культуру іллірійською? Адже західне крило ЛСК в Німеччині

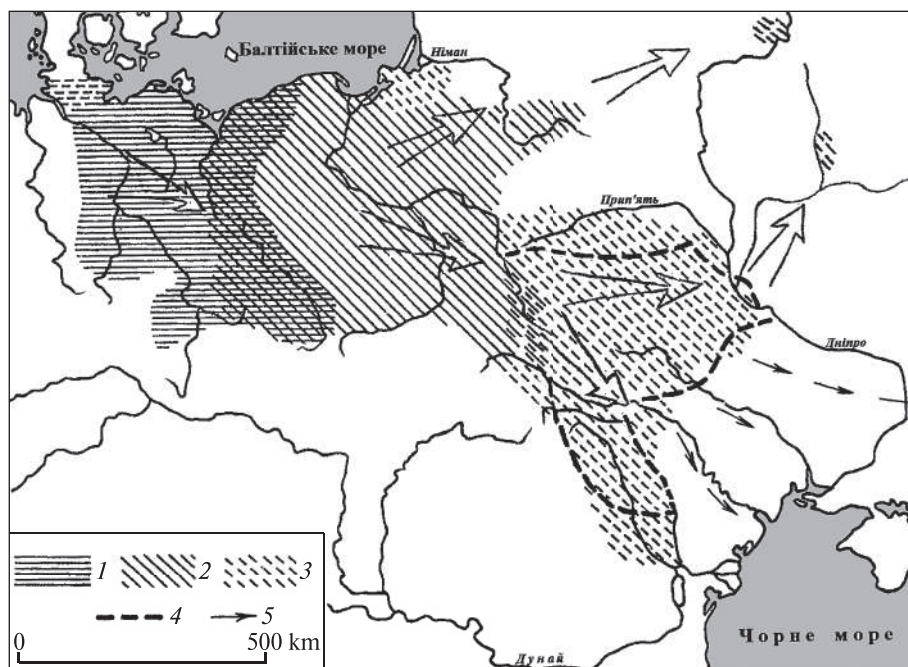

Рис. 2. Поширення культури кулястих амфор (ККА) у III тис. до н. е. 1 — західна група; 2 — центральна (польська) група; 3 — східна (українська) група, за І.К. Свешниковим; 4 — кордони східної групи, за: Szmit 2002, р. 8; 5 — розселення людності культури кулястих амфор

Fig. 2. The settling of Globular amphora culture (GAC) in III mil. BC. 1 — Western group; 2 — Central (Polish) group; Eastern (Ukrainian) group; after I.K. Sveshnikov; 4 — Eastern group borders, after: Szmit 2002, p. 8; 5 — settling of Globular amphora culture population

не супроводжується іллірійськими гідронімами. Те саме можна закинути відносно фракійської ідентифікації трипільців. Адже фракійська гідронімія відома не лише на Дністрі та Південному Бузі, але й на півночі Балкан та у Нижньому Подунав'ї, де трипільців ніколи не було. До того ж постає питання чому зазначена гідронімія була полишена саме носіями трипільської культури чи ЛСК, а не якимись більш ранніми чи пізнішими археологічними спільнотами.

Д.Я. Телегін був прибічником широкої прабатьківщини ІЄ, яка охоплювала території від Ютландії на заході до каспійських степів на сході (Телегін 1996, с. 30). Саме так бачив проблему прабатьківщини відомий німецький археолог Олександр Хейслер, з яким Д.Я. Телегін мав багаторічні наукові контакти. Розпад ІЄ спільноти дослідник відносив «до донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи» (Телегін 1996, с. 30).

Важливе значення для розуміння етапів розселення ранніх ІЄ скотарів V—III тис. до н. е. з Північного Надчорномор'я на захід на Нижній Дунай та північ Балкан подано в статті Д.Я. Телегіна 1990 р. Дослідник узагальнив не лише власні знання і багаторічний до-

свід вивчення неоліту, енеоліту та доби бронзи Надчорномор'я, але й результати вивчення енеоліту—бронзи Нижнього Подунав'я зарубіжними вченими. Д.Я. Телегін дійшов висновку про чотири головні хвилі інвазії ранніх індоевропейських степовиків з Північно-Західного Надчорномор'я через Нижнє Подунав'я на північ Балкан та в Панонію (Телегін 1990а, с. 14—16). Із врахуванням сучасної радіокарбонкової хронології схема дифузії ранніх індоевропейців з Надчорномор'я у Подунав'я Д.Я. Телегіна має такий вигляд.

1. *Середній Стіг—Новоданилове*. За Д.Я. Телегіним, фіксується появою характерних скорчених на спині і посипаних вохрою поховань, великих крем'яних виробів новоданилівського типу, хрестоподібних булав маріупольського типу, конеголових скіпетрів (V — початок IV тис. BC cal.).

2. *Нижня Михайлівка* з характерною округлою, чорнолещеною керамікою з товченими мушлями. За участю прибульців зі сходу на Нижньому Дунаї постали пам'ятки Чорнавода I (середина IV тис. BC cal.).

3. *Усатове*. Фіксується появою в Добруджі невеликих курганів зі скорченими похованнями з вохрою, антропоморфних стел, форму-

ються пам'ятки типу Чорнавода II (друга половина IV тис. BC cal.).

4. *Ямники*. Курганні поховання з вохрою у скорченій позі поширюються долиною Дунаю до басейну Тиси (початок III тис. BC cal.).

Попри те, що запропонована Д.Я. Телегіним майже 30 років тому хронологія з некаліброваними датами значною мірою застаріла, зазначена схема інвазій індоєвропейців значною мірою не втратила свою актуальність і в наші дні. Принаймні хвилі міграцій, інвазій чи дифузій степового населення з Північно-Західного Надчорномор'я у Подунав'я та на північ Балкан у V — на початку III тис. BC cal., враховуючи сучасний стан археологічних джерел, заперечити важко.

Ю.В. Павленко з його слів зацікавився індоєвропейстикою на початку 1990-х рр. під враженням серії монографій відомих російськомовних індоєвропейстів, що вийшли друком у 1980-ті рр.: Гамкрелідзе, Иванов 1984; Андреев 1986; Сафронов 1989 та ін. У своїй монографії 1994 р. дослідник дає широку панораму зародження ІЄ етно-мовної спільноти та розселення її носіїв у Європі та Західній Азії. Як зазначалося, уявлення Ю.В. Павленка про походження ІЄ формувалися під впливом ідей В.М. Даниленка, який вважав найдавнішими індоєвропейцями перших скотарів степів Прикаспію та Передкавказзя VIII тис. до н. е. Слідом за Валентином Миколайовичем Ю.В. Павленко пише про розселення у VII тис. до н. е. скотарів-індоєвропейців з територій між Каспієм, Азовським морем та Кавказом на захід у Надазов'я, Наддніпрянщину, Надбужжя, у Крим, де на їх основі сформувалися найдавніші неолітичні культури України (Павленко 1994, с. 50—59).

Індоєвропейзація Європи та західної Азії, за Ю.В. Павленком, відбувалася в режимі розселення ранніх індоєвропейців (середньостогівців, ямників, кулястих амфор) степами на схід до Індії та Ірану, на Балкани та в Малу Азію, долиною Дунаю в Центральну Європу. Ю.В. Павленко вважав, що хето-лувійці Анатолії походять від середньостогівських мігрантів (Павленко 1994, с. 76), греко-вірменофракійці — від нижньомихайлівців та усатівців (Павленко 1994, с. 82). Міграція середньостогівців та ямників долиною Дунаю на захід започаткувала кельтів, іллірійців, італіків (Павленко 1994, с. 77), а народжене в степах Північно-Західного Надчорномор'я населення культури кулястих амфор нібито просунулося у північно-західному напрямку започат-

кувало германців, балтів та слов'ян (Павленко 1994, с. 87—89).

Таким чином, в основу поглядів Ю.В. Павленка на зародження найдавніших ІЄ лягла відома концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка, що останніми роками, як вже зазначалося, зазнала критики. Якщо ця критика виявиться переконливою, то доведеться відмовитися не лише від концепції неолітизації території України В.М. Даниленка, але й від побудов Ю.В. Павленка щодо зародження ІЄ та локалізації їхньої прабатьківщини у Прикаспії та Передкавказзі. Не кажучи вже про фантастичне походження германців, балтів, слов'ян від людності культури кулястих амфор, що народилася в Надчорномор'ї і нібито мігрувала в далеку Прибалтику. Сучасна археологія переконливо свідчить, що культура кулястих амфор родом не з Надчорномор'я, а із Західної Балтії, звідки її носії розселилися далеко на схід до України і схоже досягли Надчорномор'я (Szsmiit 2002, p. 8) (рис. 1, 2).

Автор цих рядків зацікавився індоєвропейстикою наприкінці 1980-х рр. Стимулом до цього стали не лише щойно видані праці класиків проблематики Т. Гамкрелідзе та В. Іванова (1984), К. Ренфрю (1987), Дж. Меллорі (1989), В. Сафронова (1989), але й результати власних досліджень пам'яток Поліської низовини. На той час я вже довгий час досліджував фінальний палеоліт і мезоліт басейнів Прип'яті, Десни, Середнього Дніпра, Німану, Вісли. Крім пам'яток кам'яної доби траплялися матеріали більш пізніх епох до середньовіччя включно. Дивувала «залізна» закономірність — археологічні старожитності Полісся та прилеглих територій, як правило, мали прямі паралелі на заході, в матеріалах Південної та Західної Балтії. На цій підставі була виділена балто-дніпровська культурно-історична провінція, яка функціонувала протягом останніх 12 тис. років у режимі міграційного коридору (Залізняк 1994, с. 89; 1998, с. 268—270; 2012, с. 446—460; 2016).

За археологічними даними простежується близько півтора десятки потужних міграцій, інвазій чи дифузій населення, що починалися в Ютландії та на півночі Німеччини і котилися середньоевропейськими низинами далеко на схід у басейни Німану, Середнього Дніпра, а часом і далі до Верхньої Волги та Сіверського Дінця. Як наслідок, на середньоевропейських рівнинах від Ютландії на заході до Десни на сході періодично утворювалися масштабні етнокультурні області генетично спорідненого населення. Серед них область культур з нако-

Рис. 3. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців, VI—V тис. до н. е. (Залізняк 1994, с. 89). *Культури пізнього мезоліту та неоліту: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Ертебелле; 3 — Хойниця-Пенки; 4 — Яніславиця; 5 — могилиники маріупольського типу; 6 — донецька; 7 — неоліт гребінцевої кераміки; 8 — Свадборг; 9 — балканський неоліт; 10 — людність балкано-дунайського неоліту; 11 — пракартвели Кавказу; 12 — прафіноугри*

Fig. 3. The late Mesolithic and Neolithic substrate of the Indo-Europeans (Залізняк 1994, с. 89). *Late Mesolithic and Neolithic cultures: 1 — De-Leien-Warten; 2 — Ertebolle; 3 — Chojnice-Pienki; 4 — Janislawitsa; 5 — Mariupol type necropolises; 6 — Donets culture; 7 — Neolithic with combed pottery; 8 — Svaerdborg; 9 — Balkan Neolithic; 10 — Balkan-Danube Neolithic population; 11 — Pra-Cartvels; 12 — Pra-Ugro-Finns*

нечниками на пластинах фінального палеоліту, область маглемозе (дювензее) початку мезоліту, постмаглемозська VI—V тис. до н. е., культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівська та ін.

Одна з цих областей — постмаглемозе (рис. 3) в енеоліті стала підґрунтям двох центрів етногенезу ІЄ народів — центральноєвропейського та надчорноморського (рис. 1). У V—II тис. до н. е. з першого розселилися західні ІЄ (кельти, італіки, іллірійці, германці, балти, слов'яни, тохари), а з другого — східні ІЄ (ірано-арії, індо-арії, греки, фракійці, вірмени, можливо, хето-лувійці) (рис. 1). Наявність спільного постмаглемозського генетичного підґрунтя для двох віддалених на дві тисячі кілометрів центрів етногенезу пояснює етнокультурну спорідненість усіх народів ІЄ мовної сім'ї, незалежно від того чи походять вони з Центральної Європи, чи з Надчорномор'я. Викладене стало змістом публікації у збірці, присвяченій

90-річчю видатної дослідниці Марії Гімбутас, що вийшла друком у Вільнюсі у 1994 р., а також у монографії (Залізняк 1994, с. 96—99).

На той час автор цих рядків, крім Інституту археології НАНУ, працював в Інституті українознавства КНУ ім. Т. Шевченка та викладав археологію в Києво-Могилянській академії. Тому монографія «Нариси стародавньої історії України» (Залізняк 1994) мала певні риси навчального посібника для студентів-археологів. У трьох розділах книги було зроблено спробу викласти в доступній формі сучасний стан індоєвропейстики та її ключові проблеми. Разом з тим, розділи містили й принципово нові наукові положення. Крім вже згаданої концепції спільного постмаглемозського підґрунтя ІЄ народів (Залізняк 1994, с. 96—99), зроблено спробу довести не індоєвропейське, а близькосхідне (хатто-хуритське) походження Трипілля, як і всього балкано-дунайського неоліту. Завдання на той час ускладнювалось

надзвичайною популярністю в Україні квазі-патріотичної версії походження українців безпосередньо від трипільців, провідним пропагандистом якої був Ю.О. Шилов з його казкою про «священну трипільську Аратту» (Залізник 1994, с. 84—87). Пізніше було зроблено спробу довести походження найдавніших ІЄ культур півдня України (Маріуполь, Середній Стіг, ямна) з Надчорномор'я, а не з Поволжя, Прикаспію чи Передкавказзя (Залізник 2016, с. 12—14), як це стверджувала радянська, а в наш час декларує російська історіографія.

Ці положення розвивалися у розділах кількох індивідуальних (Залізник 1994; 1998; 2012; Zaliznyak 1997, р. 117—125) та колективних монографій, а також статтях (Zaliznyak 2005; Залізник 2016), зокрема англійською мовою.

Попри велику значимість для ІЄ студій українських степів, де дуже рано за даними археології з'явилися ІЄ скотарі, індоевропеїстика, на жаль, не стала пріоритетною в Україні. Така ситуація виглядала неприродно. Певною мірою вона спричинена неприємними ремінісценціями старшого покоління пострадянських археологів про гоніння на прибічників дисципліни з боку вже згадуваних марристів та ортодоксальних марксистів та про невдачі ідеологічні маніпуляції з індо-германською проблематикою Г. Косини та А. Гітлера. Доводилося навіть чути від відомих археологів, що *«індоевропеїстика — це профанація справжньої археології»*, або навіть *«потенційне підґрунтя фашизму»*. Зрозуміло, що такі настрої не сприяли розвитку дисципліни у пострадянському науковому середовищі.

На початку 1990-х рр. автор цих рядків намагався зацікавити індоевропеїстикою молодь через аспірантуру. Зокрема, до аспірантури Інституту українознавства КНУ ім. Т. Шевченка тоді взяли Ю.С. Фігурного, що захистив дисертацію та видав монографію про архаїчні загальноіндоевропейські елементи в традиційній культурі українського козацтва. У листопаді 1995 р. випускнику КНУ ім. Т. Шевченка **Сергію Кончі** було запропоновано тему кандидатської дисертації *«Походження індоевропейців: аналіз концепцій»*. Вибір виявився вдалим: індоевропеїст-початківець активно працював над різномовною літературою, писав статті історіографічного змісту. У 1999 р. він успішно захистив в Інституті українознавства КНУ кандидатську дисертацію на зазначену тему.

Сергій Конча ретельно вивчав і глибоко знав фахову літературу з мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзової та ранньозалізної доби

Центрально-Східної Європи. Однак польова археологія не стала його улюбленою справою. Не особливо цікавився Сергій і власне археологічним матеріалом. Він був кабінетним вченим — історіографом і теоретиком.

Зазначимо, що попри свою офіційну, університетську спеціальність «археолог, викладач історії» Сергій мав великий пієтет до лінгвістики і наполегливо тривалий час самотужки освоював цю непросту проблематику. В своїх працях він безкомпромісно вимагав від археологів, які торкалися індоевропеїстики, обов'язкового узгодження їхніх побудов з даними мовознавства. До лінгвістів Сергій був значно поблажливішим і не наполягав на кореляції їхніх висновків з археологічним матеріалом.

Скрупульозний, педантичний, надзвичайно працюючий Сергій Конча в індоевропеїстиці сягнув рівня провідних фахівців. Сміливо можна стверджувати, що в українській науці не було і поки ще немає людини, яка б знала цей складний предмет так глибоко і всебічно. При чому, як зазначалося, він фахово орієнтувався не лише в археологічних, але й специфічно лінгвістичних аспектах проблематики. С.В. Конча вільно володів величезним масивом різномовної літератури зі світової індоевропеїстики і продуктивно працював у цій складній галузі науки. Його численні праці з питань походження та ранньої історії індоевропейців відомі фахівцям далеко за межами України. Індоевропеїстика стала головною темою наукової діяльності С.В. Кончі до останніх днів його життя. Дослідника справедливо можна вважати першим в історії української науки фаховим індоевропеїстом.

Внеском до світової індоевропеїстики С.В. Кончі є близько 30 глибоких статей та фундаментальна монографія, яку можна назвати книгою його життя — *«Індоевропейці: пізнання доісторії»*, що вийшла друком у 2017 р., коли Сергія вже не стало. Над нею він працював близько 20 років до самої своєї смерті 7 липня 2016 р. У першій частині книги автор подав глибокий історіографічний аналіз проблеми пошуків прабатьківщини з часів виникнення індоевропеїстики як науки. Друга частина присвячена лінгвістичному, а третя археологічному аналізу витоків народів ІЄ мовної сім'ї.

Сергій Конча був прибічником балто-дніпро-донецької прабатьківщини ІЄ. Його версія генези ІЄ не надто відрізняється від моєї і базується на давно ще у 1994 р. запропонова-

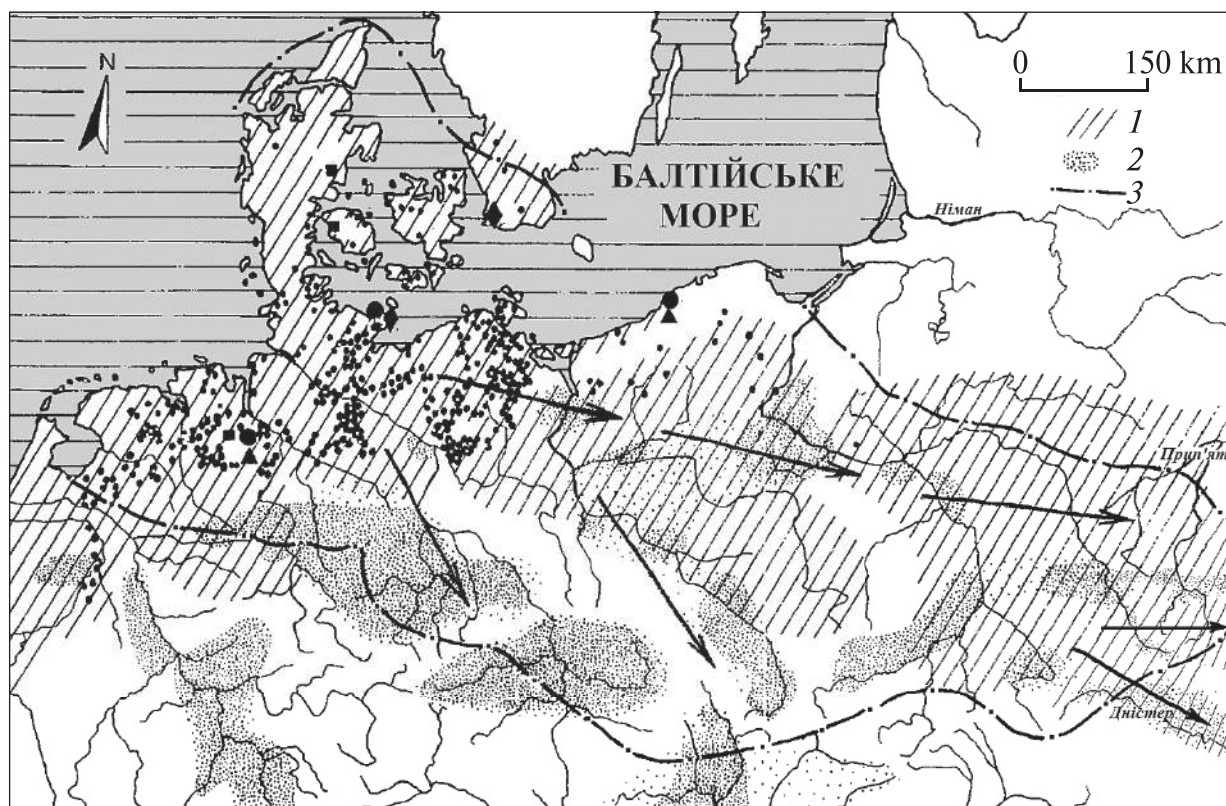

Рис. 4. Ареал культури лійчастого посуду (КЛП) наприкінці V—IV тис. до н. е., за: Zvelebil 2002, p. 332. 1 — мезолітичні групи; 2 — ареал культури лінійно-стрічкової кераміки; 3 — ареал КЛП

Fig. 4. Area of Funnel beaker culture (FBC) at the end of V—IV mil. BC, after: Zvelebil 2002, p. 332. 1 — Mesolithic groups; 2 — LBC area; 3 — FBC area

ній мною концепції балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи. «Але те, що Ви називаєте праіндоєвропейцями, я вважаю вже справжніми індоєвропейцями», — сказав незадовго до смерті Сергій.

Малася на увазі вже згадувана т. зв. постмаглемозська етнокультурна спільнота, що в VI—V тис. до н. е. утворилася на низинах від Нижнього Рейну та Ютландії на заході до Середнього Дніпра і Сіверського Дінця на сході внаслідок міграції пізньомезолітичних мешканців Балтії на схід (рис. 3). Саме цей пізньомезолітичний постмаглемозський пласт Сергій Конча вважав індоєвропейцями, а я лише генетичним субстратом, на якому постали справжні найдавніші ІЄ культури енеоліту Європи: лійчастий посуд та кулясті амфори на заході та Маріуполь і Середній Стіг на сході.

Останні роки Сергій Конча мав активні наукові контакти з видатним археологом-теоретиком із Санкт-Петербурга Л.С. Клейном, одним із напрямків наукової діяльності якого є індоєвропейстика (Клейн 2010). Лев

Самуїлович високо цінував Сергія як індоєвропейця, вважав його «надзвичайно талановитим дослідником, сміливим і проникливим» і передрікав йому велике наукове майбутнє. Про «книгу його життя» корифей східноєвропейської археології сказав: «Це краще, що вийшло з індоєвропейстики за останні 30 років».

Головним внеском С.В. Кончі в індоєвропейстику є глибокий історіографічний аналіз проблеми пошуків прабатьківщини та спроба лінгвістичного обґрунтування впливу постмаглемозської підоснови на формування найдавніших індоєвропейських культур Європи: лійчастого посуду (рис. 4), кулястих амфор, шнурової кераміки, маріупольської, середньостогівської, ямної.

Серед українських дослідників, які через призму археології розглядали у своїх працях окремі проблеми індоєвропейстики слід згадати С.С. Березанську, В.Ф. Генінга, В.В. Отрощенко, В.І. Клочка, Ю.Я. Рассамакіна, С.Ж. Пустовалова. Експедиція на чолі з В.Ф. Генінгом дослідила на Південному Уралі унікальне поселення Синташта з могильником, матеріали з яких демонструють суспільство індо-аріїв на-

Рис. 5. Карта поширення тшинецько-комарівської культури (ТКК) середини II тис. до н. е., за: Makarowicz 2010, s. 17. 1 — кордон Середньоевропейських низин; 2 — ареал ТКК; 3 — розселення носіїв ТКК

Fig. 5. Map of Trzciniec-Komarow culture (TKC) spreading of the middle II mil. BC, after: Makarowicz 2010, s. 17. 1 — Middle European lowland borders; 2 — TKC area; 3 — the settling of TKC population

передодні їх інвазії в басейн Інду (Генінг та ін. 1992). Використовуючи масовий археологічний матеріал В.В. Отрощенко приділив значну увагу проблемі зародження індо-іранських народів та їх розвитку у II тис. до н. е. у степах Східної Європи. Дослідник запропонував власне бачення етнокультурної картини у степах Надчорномор'я в часи зародження тут індоєвропейських народів у IV—II тис. до н. е. (Отрощенко 2000, с. 26—44). С.Ж. Пустовалов зробив сміливу спробу реконструювати складну кастову систему ямно-катакомбного суспільства на археологічних матеріалах з курганів півдня України із залученням даних Рігведи та Авести (Пустовалов 2005). Питань індоєвропейстики торкався відомий український дослідник степового енеоліту Східної Європи Ю.Я. Рассмакін (1997, с. 273—309). Саме ним розроблена сучасна періодизація і систематизація культурних явищ степового енеоліту, які переважна більшість дослідників пов'язують з найдавнішими індоєвропейцями південного сходу Європи.

С.С. Березанська (1986, с. 38) звернула увагу на подібність поховального обряду та матеріальної культури бабинської (багатоваликової) культури Надчорномор'я та знаменитих шахтних гробниць Мікен. Їх поєднували поховання коней з характерними круглими псаліями з шипами, поховальні ями, обкладені та перекриті камінням або колодами, позиція

скелетів, характерні крем'яні вістря стріл та бронзові наконечники списів. Про походження похованих у Мікенах з Надчорномор'я писали Д. Маккей та Л.С. Клейн (2010, с. 63—70). На їхню думку, про це свідчать характерні елементи степового поховального обряду — вохра, курганні кромлехи, антропоморфні стели, а також міцна північноєвропейська статура скелетів з мікенських шахтних гробниць. З іншого боку поховальні ритуали та матеріальна культура бабинців мають прямі паралелі в могильнику Синташта на Південному Уралі (Генінг та ін. 1992). Сказане переконливо свідчить про причетність бабинського населення степового Надчорномор'я до ахейської інвазії на Балкани у XVII ст. до н. е.

В.І. Клочко — автор дослідження, в якому наведені переконливі археологічні дані про участь степового населення Північно-Західного Надчорномор'я доби фінальної бронзи (зокрема сабатинівців) у відомій з єгипетських джерел навалі народів моря на Східне Середземномор'я (Клочко 1990). З цією потужною міграцією ІЄ народів близько 1200 р. до н. е. пов'язують падіння гомерівської Трої, прихід на Балкани греків-дорійців, у Малу Азію — фрігійців та правірменів, у Палестину філістимлян, сардів на острови Середземного моря. В.І. Клочко звернув увагу, що характерні для сабатинівської культури Північного Надчорномор'я вістря списів

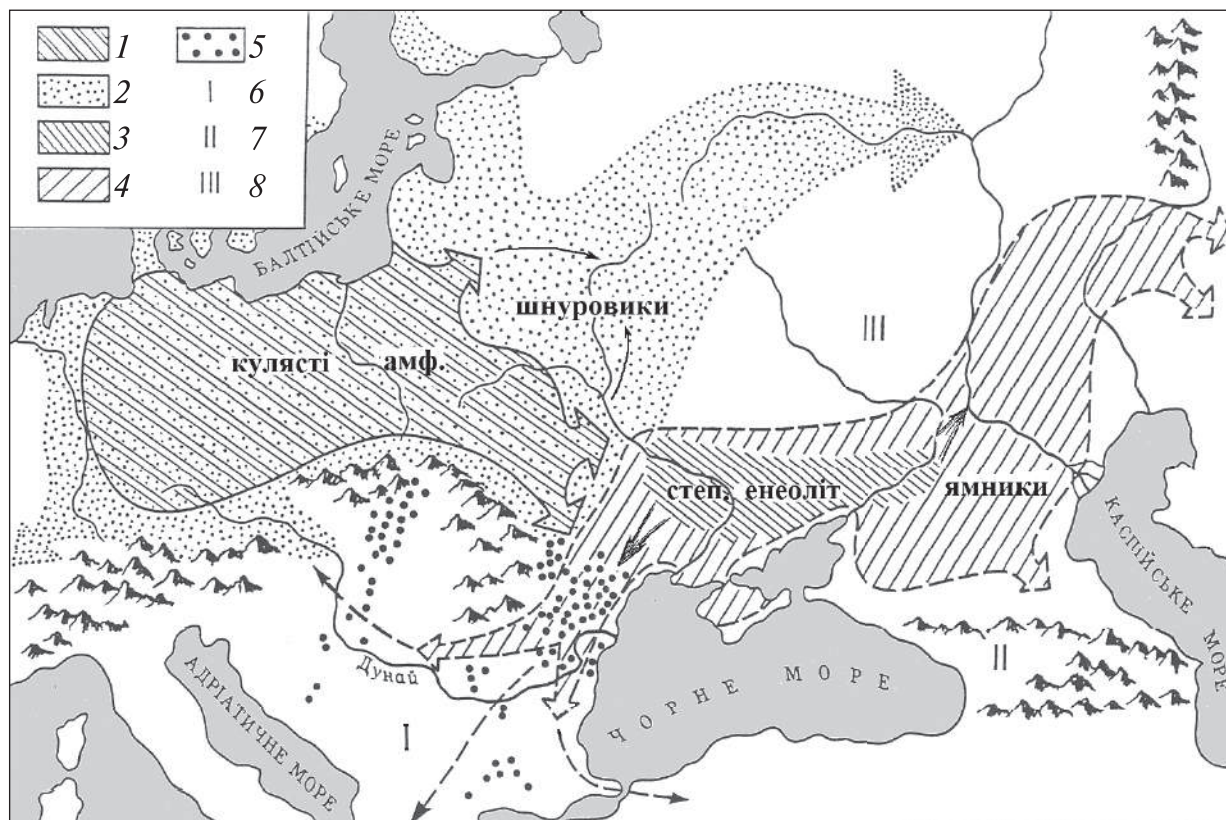

Рис. 6. Індоевропейці у IV—III тис. до н. е. *Індоевропейські культури*: 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостігівська; 4 — ямна; 5 — кургани зі степовим, надчорноморським поховальним обрядом у Подунав'ї. *Неіндоевропейці*: I — людність балкано-дунайського неоліту; II — пракартвели; III — прафіно-угри

Fig. 6. IndoEuropeans in IV—III mil. BC. *Indoeuropean cultures*: 1 — Funnel beaker; 2 — Corded Ware; 3 — Seredniy Stig; 4 — Yamna; 5 — barrows with steppe ritual in Danube region. *Non-Indoeuropeans*: I — Balkan-Danube Neolithic population; II — Pra-Cartvels; III — Pra-Ugro-Finns

дрімайлівського типу, кинджали красномаяцького типу, дволопатевої вістря стріл, рештки круглих дерев'яних щитів тощо знайдено в археологічних шарах, пов'язаних із навалом народів моря у Греції, Малій Азії, Східному Середземномор'ї (Клочко 1990, с. 10—17; Залізняк 1994, с. 109, 110).

Таким чином, маємо всі підстави твердити, що у грандіозній міграції індоевропейських народів моря близько 1200 р. до н. е. у Грецію, Малу Азію, Палестину та інші регіони Середземномор'я брали участь племена сабатинівської культури Північного Надчорномор'я.

Протягом 2004—2016 рр. у стінах Інституту археології НАН України працював Індоевропейський семінар, заснований співробітниками відділу кам'яної доби та доби енеоліту—бронзи Інституту. Спочатку його очолював Д.Я. Телегін, а пізніше — В.В. Отрошенко. Незмінним секретарем семінару був С.В. Конча. Семінар функціонував у режимі лекторію, на якому слухали доповіді різних дослідників

з індоевропейістики. Крім згаданих вчених на семінарі доповідали М.Ю. Відейко, Л.Л. Залізняк, С.Ж. Пустовалов, М. Ричко, Ю. Масенкіс, О. Маловічко, І. Россоха та ін.

Серед організованих Інститутом археології подій, які торкалися проблем індоевропейістики, варто згадати міжнародну конференцію, присвячену дослідженню Трої, яка відбулася в Музеї археології Інституту археології НАН України у травні 2018 р.

За 120 років, що пройшли з часу виходу першого тому «Історії України-Руси», в якому вперше в Україні подано аналіз ІЄ студій, індоевропейістика так і не зайняла належного місця в українській науці. Не прижилася вона і в Інституті археології. Ю.В. Павленко, В.І. Клочко та С.Ж. Пустовалов з різних причин пішли з Інституту працювати в інші установи, а мрія С.В. Кончі потрапити у штат Інституту лишилася нездійсненою. Його науковий профіль індоевропейіста-теоретика дисонував зі звичними стандартами головної наукової установи України, зорієнтованої на

традиційну археологію, тобто на розкопки та інтерпретацію добутих матеріалів. Лишається сподіватися на кращі часи, що настануть для української індоєвропеїстики у майбутньому.

Балто-Дніпровська батьківщина індоєвропейців. Попри негаразди, що переслідують індоєвропеїстику в Україні, українські дослідники запропонували власну версію походження ІЄ, пов'язану з балто-дніпровською культурно-історичною провінцією Європи (Залізняк 1994, 1998, 2016; Конча 2017) (рис. 3).

Більшість індоєвропейців світу початку ХХІ ст. визнають, що батьківщину ІЄ сім'ї народів слід шукати у Європі. Вже зазначалося, що сучасний стан наших знань дозволяє говорити про два центри етногенезу ІЄ — західний на півночі Центральної Європи та східний у степах та лісо-степях Північного Надчорномор'я та Надазов'я (рис. 1). Якщо з Центральної Європи в енеоліті—бронзі у V—II тис. до н. е. розселялися пращури західних ІЄ (кельтів, італіків, іллірійців, тохар, германців, балтів, слов'ян), то з Надчорномор'я походять пращури східних ІЄ (індо-іранців, частково хетов, лувійців, греків, фракійців, вірмен).

Нааявність двох центрів генези ІЄ народів у Європі породила ключове питання сучасної індоєвропеїстики: як з двох віддалених між собою на дві тисячі кілометрів центрів етногенезу могли розселятися етно-мовно споріднені народи? Проблемну ситуацію прояснює феномен балто-дніпровської етнокультурної провінції, яка протягом останніх 12 тис. років функціонувала в режимі міграційного коридору, яким періодично котилися хвилі переселенців з Південно-Західної Балтії у східному та південно-східному напрямку (Залізняк 1994, с. 89; 1998, с. 268—270; 2016). Як наслідок, на рівнинах між Західною Балтією та Середньою Наддніпрянщиною періодично виникали етно-мовно споріднені спільноти балтійського походження. Одна з таких єдностей балтійського походження — постмаглемозська VI—V тис. до н. е. фіксується за даними археології (Залізняк 1994, с. 89, 97—99; 2016), антропології (Й. Гохман, Д. Телегін, І. Потехіна) та лінгвістики (Конча 2017, с. 262—270) (рис. 3). На її етно-культурній основі в енеоліті постали два згаданих центри етногенезу споріднених народів ІЄ мовної сім'ї (рис. 1).

Східний надчорноморський центр етногенезу ІЄ народів функціонував з доби енеоліту до середньовіччя в умовах періодичних інвазій населення балтійського походження в басейни

Дністра та Середнього Дніпра і далі у степове Надчорномор'я. Так, у IV—I тис. до н. е. з північного заходу на територію України котилися хвилі носіїв культурних традицій лійчастого посуду (рис. 4), кулястих амфор (рис. 2), шнурової кераміки, тшинецько-комарівсько-сосницької (рис. 5), милоградської, ясторфської, пшеворської, вельбарської. Сталі міграційні потоки населення балтійського походження на територію України відповідним чином впливали на етно-мовно-культурні характеристики ІЄ народів, що формувалися у східному центрі етногенезу ІЄ протягом V—I тис. до н. е. Народжені в надчорноморському центрі етногенезу під певним впливом мігрантів з Балтії степові етноси розселялися євразійськими степами далеко на схід до Алтаю, Індії, Ірану та на захід у Подунав'я, на Балкани, Малу Азію, де суттєво вплинули на формування місцевих етносів (рис. 1, 6).

Таким чином, спорідненість західних та східних індоєвропейців пояснюється спільним субстратом балтійського походження, який поширився на рівнинах від Західної Балтії до Дніпра і Сіверського Дінця, і на якому постали найдавніші індоєвропейські культури Центрально-Східної Європи V—IV тис. до н. е.: лійчастого посуду, кулястих амфор, шнуровики, маріупольська, середньостогівська, ямна.

Проблема походження найдавніших індоєвропейців далека від остаточного вирішення. Їх розв'язання залежить від успіхів не лише археології, але й такої комплексної дисципліни як індоєвропеїстика.

Алпатов, В.М. 1991. *История одного мифа. Марр и марризм*. Москва.

Андреев, Н.Д. 1986. *Раннеиндоевропейский праязык*. Ленинград.

Березанская, С.С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев, с. 5–43.

Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, Вяч. Вс. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси, т. 1–2.

Генинг, В.Ф., Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1992. *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей*. Челябинск.

Грушевський, М.С. 1913. *Історія України-Руси*. Київ, т. 1.

Даниленко, В.Н. 1969. *Неолит України. Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев.

Даниленко, В.Н. 1974. *Энеолит Украины*. Киев.

Залізняк, Л.Л. 1994. *Нариси стародавньої історії України*. Київ.

Залізняк, Л.Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ.

Залізняк, Л.Л. 2012. *Стародавня історія України*. Київ.

Залізняк, Л.Л. 2016. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*. 3, с. 3–18.

- Залізник, Л.Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку ХХІ ст. *Археологія*. 4, с. 5-25.
- Клейн, Л.С. 2010. *Время кентавров. Степная прародина греков и арий*. Санкт-Петербург.
- Клочко, В.І. 1990. Народи моря та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1, с. 10-17.
- Конча, С.В. 2010. Сто років української індоєвропейстики. *Кам'яна доба України*. 13, с. 300-314.
- Конча, С.В. 1997. *Індоєвропейці: пізнання доісторії*. Київ.
- Отрошенко, В.В. 2000. Індоєвропейська проблема в контексті енеоліту України. В: *Етнічна історія давньої України*. Київ, с. 26-44.
- Павленко, Ю.В. 1994. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ.
- Пустовалов, С.Ж. 2015. *Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Умань.
- Рассамакін, Ю.Я. 1997. Світ скотарів. Енеоліт України та індоєвропейська проблема. В: *Давня історія України*. Т. 1: Первісне суспільство. Київ, с. 273-309.
- Сафронов, В.А. 1989. *Індоєвропейские прародины*. Горький.
- Телегін, Д.Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ.
- Телегін, Д.Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ.
- Телегін, Д.Я. 1990а. Степное Поднепровье и нижнее Подунавье в неолите—энеолите. *Каменный век на территории Украины*. Киев, с. 6-17.
- Телегін, Д.Я. 1990б. Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований. *Вопросы языкознания*. 4, с. 46-60.
- Телегін, Д.Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев.
- Телегін, Д.Я. 1996. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-донецького регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни. *Археологія*. 1, с. 30-40.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: archaeological problem. *American Anthropologist*. 65, p. 815-836.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki kratg kulturowy — wspolnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan.
- Mallory, J. 1989. *In search of the Indo-Europeans*. London.
- Nehring, A. 1954. Die problematik der Indogermanenforshung. *Würzburger Universitätsreden*. B. 17, s. 5-24.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and language*. New York.
- Szmit, M. 1999. Between West and East. People of globular amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. *Baltic-Pontic studies*. Poznan, vol. 8.
- Telegin, D.Ya. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 1997. *Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesye*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 2005. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland. *Archaeology in Ukraine*. Kyiv; Ostin, p. 12-37.
- Zvelebel, M. 2002. Indo-European dispersals and agricultural transition in Northern Europe: culture, genes and language. *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia*. Oulu, vol. IV, p. 318-343.

Надійшла 18.12.2018

Leonid L. Zaliznyak

D.Sc., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

HISTORY OF INDOEUROPEAN STUDIES IN UKRAINE

Despite the fact that most modern scholars include the territory of Ukraine, to some extent, to the ancestral Indo-European homeland, Indo-European studies, unfortunately, have not become a priority issue for Ukrainian archaeologists, paleoethnologists and linguists yet. This brunch of science still is at the embryonic stage in Ukraine. Among the Ukrainian scientists that brought in the contribution to development of range of problems it is necessary to remember M. Hrushevskiy, V. Danylenko, D. Telehin, Yu. Pavlenko, L. Zalizniak, S. Koncha etc.

In particular as early as 1990-ies a conception of the Baltic-Dnieper ethno-cultural province was offered, as a single real base of the most ancient Indo-European cultures of Central Europe and Black Sea Region (Zalizniak 1994). It explains the relation of western (Celt, Italics, Illirians, Tokharians, Germans, Baltics, Slavs) and east (Indo-Iranians, Thracians, Armenians, Greeks) Indo-Europeans, despite that the mentioned ethnic groups originate from two different regions of Europe, divide distance in two thousand kilometers (from Central Europe and Northern Black Sea Region).

The archaeology, anthropology, and hidronymic data evidence that in the lowlands from the Lower Rhine at the west to the Middle Dnieper and Siverskyi Donets Rivers at the east, at the end of the Mesolithic, an ethno-cultural community existed with probably participation in the development of ancient Indo-Europeans of Europe, as their genetic substrate. The later developed in 6th and 5th millennia BC as a result of migration of Western Baltic Mesolithic population to the East via the territory of Poland and Polissia to the Dnieper River middle region and further to the Siverskyi Donets.

Key words: Indo-Europeans, historiography, Indo-European native land, Northern Black Sea Region, Baltic ethno-cultural province.

Л.Л. Зализняк

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом каменного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ИНДОЕВРОПЕИСТИКИ

Несмотря на то, что большинство современных исследователей включает территорию Украины, в той или иной мере, в индоєвропейскую прародину, индоєвропейстика, к сожалению, еще не стала приоритетной проблема-

тикой для украинских археологов, палеоэтнологов, лингвистов. В Украине эта дисциплина все еще находится в эмбриональном состоянии.

Среди украинских ученых, которые внесли свой вклад в развитие проблематики следует вспомнить М.С. Грушевского, В.Н. Даниленко, Д.Я. Телегина, Ю.В. Павленка, Л.Л. Зализняка, С.В. Кончу и др. В частности, еще в 1990-х гг. предложена концепция балто-днепровской этнокультурной провинции, как единой подосновы древнейших индоевропейских культур Центральной Европы и Причерноморья. Она объясняет родственность западных (кельты, италики, иллирийцы, тохары, германцы, балты, славяне) и восточных (индо-иранцы, фракийцы, армяне, греки) индоевропейцев, вопреки тому, что упомянутые этнические группы происходят из двух разных регионов Европы, разделенных расстоянием в две тысячи километров — из Центральной Европы и Северного Причерноморья.

Данные археологии, антропологии, гидронимика свидетельствуют, что на низменностях от Нижнего Рейна на западе до Среднего Днестра и Северского Донца на востоке в конце мезолита существовала этнокультурная общность, которая, вероятно, приняла участие в формировании древнейших индоевропейцев Европы в качестве их генетического субстрата. Последний сложился в VI—V тыс. до н. е. вследствие миграции мезолитического населения Западной Балтии на восток через территорию Польши, Полесье на Средний Днепр и далее до Северского Донца.

К л ю ч е в ы е с л о в а: индоевропейцы, историография, индоевропейская родина, Причерноморье, балтийская этнокультурная провинция.

References

- Alpatov, V.M. 1991. *Istoriia odnogo mifa. Marr I marizm*. Moskva.
- Andreev, N.D. 1986. *Ranneindoeuropeiskii praiazik*. Leningrad.
- Berezanskaia, S.S. 1986. Kultura mnogovalikovoï keramiki. *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv, pp. 5-43.
- Gamkrelidze, T.V., Ivanov, V.V. 1984. *Indoeuropeiskii iazik i indoeuropeitsy*. Tbilisi, 1, 2.
- Gening, V.F., Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: archaeological problem. *American Anthropologist*. 65, pp. 815-836.
- Grushevski, M.C. 1913. *Istoriia Ukraini-Rusi*. Kyiv, vol. 1.
- Danilenko, V.N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kyiv.
- Danilenko, V.N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kyiv.
- Klein, L.S. 2010. *Vremia kentavrov. Stepnaia prarodina grekov i ariev*. Sankt-Peterburg.
- Klochko, V.I. 1990. Narody moria ta Pivnichne Prychornomoria. *Arkheolohiia*. 1, pp. 3-17.
- Koncha, S.V. 2010. Sto rokov ukrainskoi indoeuropeistyky. *Kamiana doba Ukrainy*. 13, pp. 300-314.
- Koncha, S.V. 2017. *Indoeuropeitsi: piznannia doistorii*. Kyiv.
- Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki kratg kulturowy - wspolnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan.
- Mallory, J. 1989. *In search of the Indo-Europeans*. London.
- Nehring, A. 1954. Die problematik der Indogermanenforshung. *Würzburger Universitätsreden*. book 17, pp. 5-24.
- Otroschenko, V.V. 2000. Indoeuropeiska problema v konteksti eneolitu Ukrainy. *Etichna problema davnoi istorii*. Kyiv, pp. 26-44.
- Pavlenko, Yu.V. 1994. *Peredistoria davnikh rusiv u svitovomu konteksti*. Kyiv.
- Pustovalov, S.Zh. 2015. *Etnosotsialna struktura iamno-katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomoria*. Uman.
- Rassamakin, Yu.Ya. 1997. Svit skotariv. Eneolit Ukrainy ta indoeuropeiska problema. *Davnia istoria Ukrainy*. Vol. 1: Pervisne suspilstvo. Kyiv, pp. 273-309.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and language*. New York.
- Safronov, V.A. 1989. *Indoeuropeiskie prarodiny*. Gorkii.
- Szmit, M. 1999. Between West and East. People of globular amphora culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC. *Baltic-Pontic studies*. Poznan, vol. 8.
- Telegin, D.Ya. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv.
- Telegin, D.Ya. 1973. *Seredniostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv.
- Telegin, D.Ia. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. Oxford.
- Telegin, D.Ia. 1990a. Stepnoe Podneprove i Nizhnee Podunave v neolite-eneolite. *Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kyiv, pp. 6-17.
- Telegin, D.Ia. 1990b. Illiriyskie i frakiiskie gidronimy Pravoberezhnoi Ukrainy v svete arkheologicheskikh issledovaniï. *Voprosy iazykoznaviia*. 4, pp.46-60.
- Telegin, D.Ia. 1991. *Neoliticheskie mogilniki mariupolskogo tipa*. Kyiv.
- Telegin, D.Ya. 1996. Pro rol nosiiv neolitichnykh kultur Dnipro-donetskoho regionu v etno-genetychnykh protsesakh: Balty i sloviany. *Arkheolohiia*. 1, pp. 30-40.
- Zalizniak, L.L. 1994. *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv.
- Zalizniak, L.L. 1998. *Peredistoria Ukrainy X-V tys. do n.e*. Kyiv.
- Zalizniak, L.L. 2012. *Starodavnia istoria Ukrainy*. Kyiv.

- Zalizniak, L.L. 2016. Mezolitychni vytoky pershykh indoievropeiskykh kultur Yevropy za danymy arkeolohii. *Arkheolhiia*. 3, pp. 3-18.
- Zalizniak, L.L. 2017. "Neolitychna revolutsiia" v arkeolohii Ukrainy pochatku XXI st. *Arkheolhiia*. 4, pp. 5-25.
- Zaliznyak, L. 1997. *Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse*. Oxford.
- Zaliznyak, L. 2005. *Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland*. *Archaeology in Ukraine*. Kyiv; Ostin, pp. 12-37.
- Zvelebel, M. 2002. Indo-European dispersals and agricultural transition in Northern Europe: culture, genes and language. *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia*. Oulu, vol. IV, pp. 318-343.

К.В. Горбенко *

ПОСУД З РОВУ ДІЛЯНКИ «ЦИТАДЕЛЬ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД ¹

Розглядається кераміка, що зафіксована в заповненні рову «Цитаделі» городища доби пізньої бронзи Дикий Сад у м. Миколаїв. Аналізуються групи керамічного посуду, що розподілені на види, типи та варіанти.

Ключові слова: городище Дикий Сад, м. Миколаїв, доба пізньої бронзи, білозерська культура, оборонний рів, керамічний посуд, культовий посуд.

У центрі сучасного м. Миколаїв розташоване городище доби пізньої бронзи Дикий Сад (кінець XIII—XI ст. до н. е.). Воно складається з трьох частин: огорожена ровом «Цитадель», «Передмістя» і «Посад», який розташовується за зовнішнім ровом (рис. 1).

Стаття є продовженням опублікованої раніше роботи, присвяченої аналізу кераміки городища Дикий Сад (Горбенко 2018, с. 28—46). Метою її є характеристика ліпного посуду із заповнення рову «Цитаделі» ².

Рів навколо «Цитаделі» городища, у формі великої дуги, тягнеться вздовж лінії південний схід—північний захід (рис. 1). Позначку 21,15 м над рівнем моря, західної частини борта, було прийняти за «0» (рівень сучасної поверхні). Рівень впускання рову за рівнем виходу материка простежується на позначці 21,0. Довжина дослідженої частини складає 130 м (загальна дов-

жина рову становить приблизно 140—150 м), ширина — 5,0 м, глибина — 3,0 м (рис. 2).

Верхня частина рову (на позначці 21,15—20,15 м) заповнена спорадично вапняковим бутом, кістками тварин та невиразними фрагментами керамічного посуду.

У середній (на позначці 20,15—19,15 м) та нижній (на позначці 19,15—18,15 м) частинах заповнення простежуються глиняні обвали упереміш із дрібним та середнім вапняковим камінням (приблизно 400—500 каменів на 2,0 м довжини) та кістками риб. Можливо, це залишки зруйнованої захисної стіни (під час її спорудження в суміш глини й чорнозему додавалося вапнякове каміння та кістки риби, що зміцнювало споруду). Функцію додаткової перешкоди, імовірно, виконували стіни приміщень 10, 15, 16, 19, 20, розташованих на відстані 3,0—3,5 м від лінії рову (рис. 1). Навпроти цих приміщень, у заповненні рову, розташовувалися потужні завали вапнякових брил, що облицьовували стінки рову. Доповнюють цей висновок і залишки фундаментів фортифікаційної споруди у вигляді трьох заглиблень, врізаних у східний борт рову, навпроти приміщення 24 (рис. 1). Розташування і форма заглиблень та ям дає можливість стверджувати, що вони слугували фундаментом для потужних дерев'яних підпорок (можливо, в деяких випадках і контрфорсів) у конструкції внутрішнього панциру захисної стіни (Горбенко 2013, с. 62—68).

У південно-східній частині рову розташовувався кам'яний фундамент головного мосту. Фундамент у плані прямокутний, витягнутий поперек рову вздовж лінії північ—південь з невеликим відхиленням на північний схід; його розміри 3,64 × 2,00 м. Фундамент являв собою двохфасадну кладку (ширина західного фасаду 0,2—0,7 м, східного 0,3—0,7 м). Форма кладки західного фасаду повторювала обриси рову. Висота в центральній частині близько 1,25 м, з країв рову до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 8—9 рядів), але суцільні ряди простежуються не на

* ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — старший викладач кафедри історії та археології історичного факультету Миколаївського національного університету імені В.О. Сухолинського, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

¹ Статтю виконано у межах німецько-українсько-російський проекту № 90216.

² Автор висловлює ширю подяку доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику відділу античної археології Інституту археології НАН України Гаврилюк Надії Оксентівні, за методичні рекомендації під час обробки керамічного матеріалу, що публікується в статті.

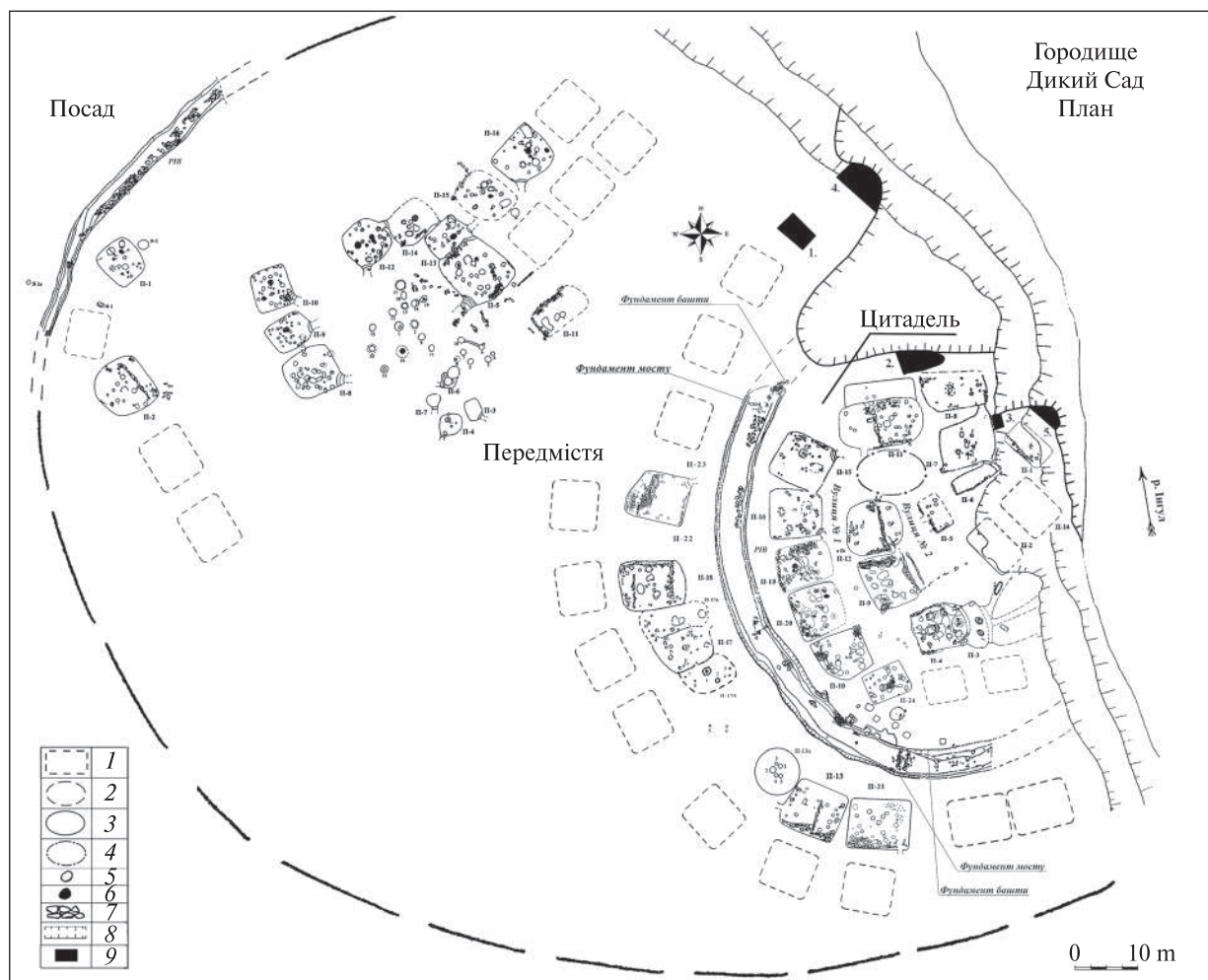

Рис. 1. План городища Дикий Сад: 1 — межі ймовірних об'єктів; 2 — межі городища; 3 — контури приміщень; 4 — центральна площа; 5 — ями; 6 — вогнища; 7 — кам'яні кладки; 8 — рів; 9 — контури розкопів 1956 р.

Fig. 1. Plan of the ancient settlement Dykyi Sad: 1 — the boundaries of probable objects; 2 — the boundaries of the settlement; 3 — outlines of premises; 4 — central area; 5 — middens; 6 — hearth; 7 — masonry work; 8 — moat; 9 — contours of excavations in 1956

всій довжині (Горбенко, Гребенніков, Панковський 2004, с. 100—104). Кам'яний фундамент другого мосту (зберігся фрагментарно) розташовувався в північній частині рову (рис. 1; 2). Він являв собою менш масивну споруду (однофасадна кладка 3,5 м завдовжки, 0,7 м заввишки, 0,5—0,75 м завширшки) та призначався для внутрішньої комунікації, тобто поєднання території «Передмістя» з територією «Цитаделі» (Горбенко 2013, с. 62—68).

На схід від кам'яних фундаментів обох мостів, на відстані 3,5—4,5 м, зафіксовано значні скупчення великих та дрібних вапнякових каменів. Розташування каменів та характер їх завалу дозволяють припустити, що ці прямокутні або овальні конструкції могли виконувати роль фундаменту під спеціальні сторожові пункти («башти»). Можливо, «башти» маркували мости та фланкували рів «цитаделі» (рис. 1).

Окрім цього, на городищі не зафіксовано слідів штурму та руйнації внаслідок воєнних дій. Цей факт може вказувати на фортифікаційні новації мешканців «Дикого Саду» та на міць його оборонних споруд. Ймовірно, населення використало східні прийоми під час зведення захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни). Схожі укріплення на поселеннях цього періоду відомі на Південному Уралі, у Казахстані (Зданович, Генінг 1983, с. 147—148; Генінг, Зданович, Генінг 1992, с. 23—43), Узбекистані (Спришевський 1972, с. 227—232), у Приоб'ї (Бородовський 2003, с. 264—269), на о. Хортиця (Пустовалов 1998, с. 162—188; 2005, с. 45).

Сукупність цих даних дає можливість припустити, що рів «Цитаделі», окрім захисної,

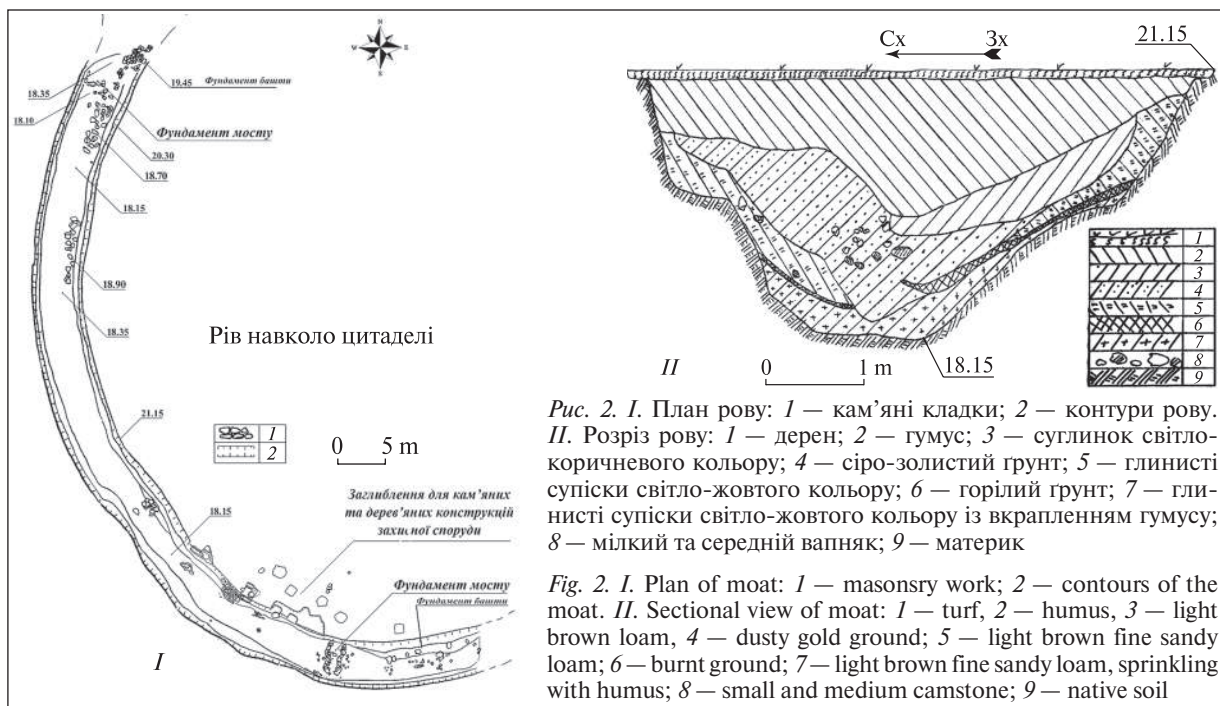

Рис. 2. I. План рову: 1 — кам'яні кладки; 2 — контури рову. II. Розріз рову: 1 — дерен; 2 — гумус; 3 — суглинок світло-коричневого кольору; 4 — сіро-золистий ґрунт; 5 — глинисті супіски світло-жовтого кольору; 6 — горілий ґрунт; 7 — глинисті супіски світло-жовтого кольору із вкрапленням гумусу; 8 — мілкий та середній вапняк; 9 — материк

Fig. 2. I. Plan of moat: 1 — masonry work; 2 — contours of the moat. II. Sectional view of moat: 1 — turf, 2 — humus, 3 — light brown loam, 4 — dusty gold ground; 5 — light brown fine sandy loam; 6 — burnt ground; 7 — light brown fine sandy loam, sprinkling with humus; 8 — small and medium camstone; 9 — native soil

міг виконувати соціальну та ритуальну функції. Він розмежовував громаду Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «цитаделі» зафіксовано храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «передмістя»), а також міг використовуватися для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої риби). Як приклад, ритуальні дії, що пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками на території Аркаїма (Зданович, Батанина 1995, с. 54—62).

Заповнення рову складається з керамічних посудин (близько двадцяти двох тисяч фрагментів); знарядь праці (у сукупності понад сотня предметів) з каменю, рогу та бронзи; кісток тварин та риби (декілька сотень фрагментів), а також людських черепів без нижньої щелепи (п'ять черепів, з яких один у середньому; чотири — у нижньому рівні заповнення).

У статті буде розглянуто морфологію ліпного посуду із середнього (на позначці 20,15—19,15 м) та нижнього (на позначці 19,15—18,15 м) рівнів заповнення рову. Рів досліджений майже у повному обсязі (окрім південно-східної ділянки) і являє собою відокремлену, самодостатню для аналізу частину «Цитаделі» городища.

Заповнення рову можна розподілити на три рівня: верхній (завтовшки 1,0 м), де фіксувалася невелика кількість невиразних фрагментів керамічних посудин (приблизно 1000 екз.);

середній (завтовшки 1,0 м), де насиченість керамічних фрагментів зростає (приблизно до 10 000 екз.); нижній (завтовшки 1,0 м), де кількість фрагментів керамічного посуду практично співпадає з середнім рівнем (приблизно 11 000 екз.). Виявлений у заповненні рову керамічний матеріал належить приблизно до 2500 посудин різного призначення. З них відібрано 165 археологічно цілих та частково цілих посудин, що походять із середнього (81 екз.) та нижнього (84 екз.) рівнів заповнення, придатних для класифікації за формальними ознаками (рис. 3, 18).

Увесь класифікований матеріал розподілено на дві групи: закриті (120 фрагментів) та відкриті (41 фрагмент). Кожна група розподілена на види (посуд закритої групи: горщики, банкоподібні, келихи, черпаки, корчаги; посуд відкритої групи: чаші, миски, жаровні, цідилки), у межах видів виділено типи (типоутворювальною ознакою є форма шийки та вінець). У межах типів виокремлюються варіанти відповідно до форми тулуба (табл. 1; 2; 4). Окрему, спеціальну, групу сформовано з нестандартного (мініатюрного) посуду, що умовно віднесено до культового (4 фрагмента) (табл. 3; 4).

Керамічний посуд із заповнення рову, переважно, відповідає керамічним посудинам, що зафіксовано на території приміщень «цитаделі» городища Дикий Сад та трапляється у матеріалах більшості відомих поселень та могильників білозерського часу Північно-Західного

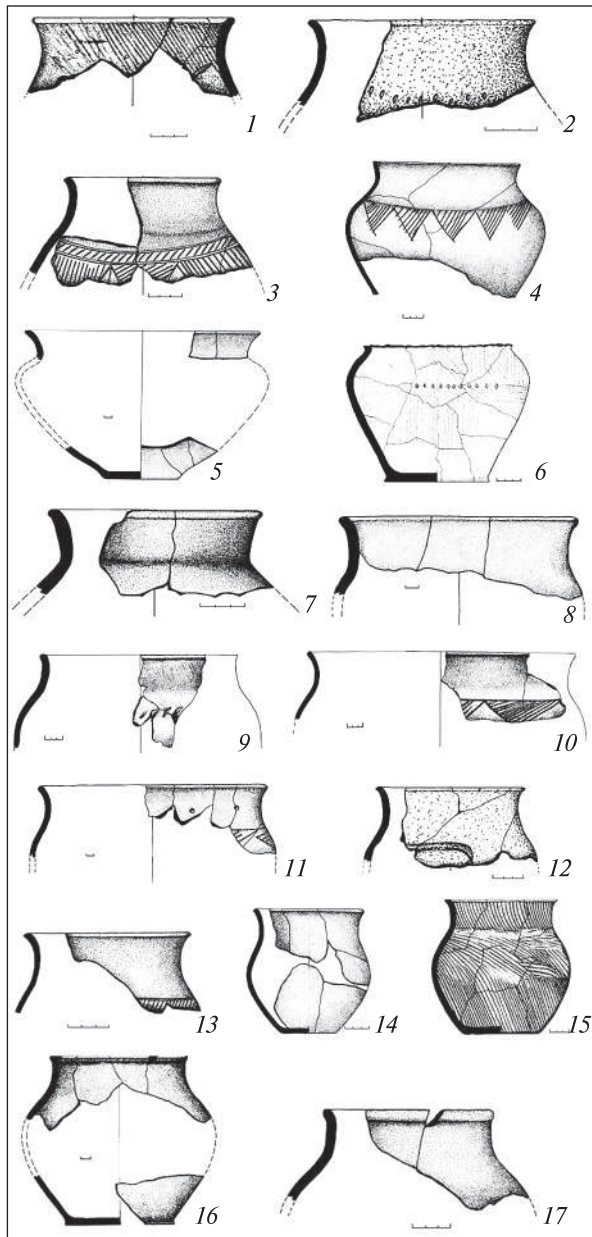

Рис. 3. Горщики, тип 1: 1–12 — варіант 1; 13–17 — варіант 2; 1–5; 13–15 — середнє заповнення; 6–12; 16–17 — нижнє заповнення

Fig. 3. Pots, type 1: 1–12 — option 1; 13–17 — option 2. 1–5, 13–15 — medium filling; 6–12, 16–17 — lower filling

Причорномор'я та є характерним для білозерської культури (Ванчугов 1990, с. 59–81).

1. Закриті посудини:

1.1.1. Горщики з відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою (тип 1), плоским дном із закраїною або без неї.

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Орнаментовані овальним, нігтьовим та округлим вдавлюванням; пружками з незамкненими кінцями; прокресленими лініями у формі трикутників; навскісними розчосами, зубчатим штампом.

Формувальна маса, переважно, груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученою й обробленою масою та лощенням), у перетині однорідного, темно-коричневого, сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, сірого або чорного кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 17–23 см; діаметр вінець 14–32 см; діаметр тулуба 20–32 см; діаметр дна 9,0–13 см. Представлені 12 фрагментами посудин: 5 фрагментів у середньому заповненні, 7 — у нижньому (рис. 3, 1–12; 15, 1–3).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані прокресленими лініями та навскісними розчосами. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного, сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, сірого або чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 16–18 см; діаметр вінець 12–16 см; діаметр тулуба 16–22 см; діаметр дна 7,0–11 см. Представлені п'ятьма екз.: три фрагменти у середньому заповненні, два — у нижньому (рис. 3, 13–17; 15, 4).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг, Мирне (Ванчугов 1990, с. 60–68, рис. 17; 21; 23).

1.1.2. Горщики з прямою шийкою, відігнутим вінцем (тип 2), плоским дном із закраїною або без неї.

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Один фрагмент орнаментовано овальним та нігтьовим вдавлюванням. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученої й обробленої маси та лощенням), у перетині однорідного сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого або чорного кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 18–25 см; діаметр вінець 15–24 см; діаметр тулуба 18–25 см; діаметр дна 9,0–12 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин, що зафіксовані у нижньому заповненні рову (рис. 4, 1–5; 15, 5).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані

Таблиця 1. Закриті посудини
Table 1. Closed vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кількість екз.			%			
1.1.1	Горщики	Дугоподібна шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	5			4,2			
				H/p	7			5,8		10,0	
			D _{max} середня частина тулуба	C/p	3		17	2,5			14,2
				H/p	2			1,7		4,2	
1.1.2	Горщики	Пряма шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	—		—	—		—	29,2
				H/p	5			4,2		4,2	
			D _{max} середня частина тулуба	C/p	5		16	4,2			13,4
				H/p	6			5,0		9,2	
1.1.3	Горщики	Конусоподібна шийка	D _{max} середня частина тулуба	C/p	1			0,8			
			D _{max} нижня третина тулуба	H/p	1		2	0,8		1,6	1,6
1.2.1	Банкоподібні посудини	Намічена шийка	—	C/p	1			0,8			
				H/p	4			3,4		4,2	
1.2.2	Банкоподібні посудини	Пряма шийка	—	C/p	1		8	0,8			6,7
				H/p	2			1,7		2,5	
1.3.1	Келихи витягнуті	Циліндрична шийка	D _{max} нижня третина тулуба	C/p	2			1,7			
				H/p	—		5	—		1,7	
			D _{max} середня частина тулуба	C/p	3			2,5			4,2
				H/p	—			—		2,5	
1.3.2.	Келихи приземкуваті	Циліндрична шийка	—	C/p	8			6,7			36,7
				H/p	11		19	9,1		15,8	
		Дугоподібна шийка	—	C/p	8		39	6,7			32,5
				H/p	12		20	10,0		16,7	
1.4	Черпаки	Дугоподібна шийка та високі петлеподібні ручки	—	C/p	—			—		—	
				H/p	7		7	5,8		5,8	5,8
1.5.1	Корчаги	Дугоподібна шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	2			1,7			
				H/p	1		3	0,8		2,5	
			D _{max} середня частина тулуба	C/p	10			8,3			13,3
				H/p	3		13	2,5		10,8	
1.5.2	Корчаги	Пряма шийка	D _{max} верхня третина тулуба	C/p	6			5,0			21,6
				H/p	2		8	1,65		6,65	
			D _{max} середня частина тулуба	C/p	2		10	1,65		8,3	
				H/p	—		2	—		1,65	

Примітки. Нумери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів посуду закритого типу — 120. Середнє заповнення — 57 (47,5 %) ; нижнє заповнення — 63 (52,5 %). Умовні позначки. В табл. 1—4: C/p — середній рівень заповнення, H/p — нижній рівень заповнення.

Таблиця 2. Відкриті посудини

Table 2. Opened vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки		Кількість екз.			%		
2.1.1	Чаші	Дугоподібна шийка	—	С/р	6	10	13	14,6	24,4	31,7	
			Н/р	4	9,8						
2.1.2	Чаші	Вигнута пряма шийка	—	С/р	3	3	13	7,3			
			Н/р	—	—			7,3			
2.2.1	Миски	Відгнуті стінки	—	С/р	5	15	15	12,2	36,6	36,6	
			Н/р	10	24,4						
2.3.1	Жаровні	Відгнуті стінки та сегментно-обрізаний корпус	—	С/р	2	5	10	4,9	12,2	24,4	
			Н/р	3	7,3						
2.3.2	Жаровні	Плоскі, округлі та сегментно-обрізаний корпус	—	С/р	3	3	10	7,3	7,3		
			Н/р	—	—						
2.3.3	Жаровні	Плоскі, округлі з невеликим бортиком	—	С/р	2	2		4,9	4,9		
			Н/р	—	—						
2.4.1	Цидилки	Плоскі, округлі та прямокутні с наскрізними отворами	—	С/р	3	3	3	7,3	7,3	7,3	
			Н/р	—	—			—			

Примітки. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів посуду відкритого типу — 41. Середнє заповнення — 24 (58,5 %); нижнє заповнення — 17 (41,5 %).

Таблиця 3. Мініатюрні (культові) посудини

Table 3. Miniature (cult) vessels

№	Категорія	Тип	Варіант	Умови знахідки	Кількість екз.	%
3.	Мініатюрні (культові) посудини	3.1. горщик з максимальним розширенням у верхній третині тулуба	—	Н/р	2	50
		3.2. банкоподібна посудина з наміченою шийкою, максимальним розширенням у середній частині тулуба	—	Н/р	1	25
		3.3. келих приземкуватий, з дугоподібною шийкою та максимальним розширенням тулуба у середній частині	—	Н/р	1	25

Примітки. Номери в таблиці відповідають індексам, що використовуються в описовій частині статті. Всього кількість фрагментів мініатюрного (культового) посуду — чотири.

Таблиця 4. Зведена таблиця керамічного посуду з рову «Цитаделі»
Table 4. Categories of vessels in the "Citadel" moat filling

Рівень заповнення рову		Категорії посуду														Інші	
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								
		Закриті							Відкриті								

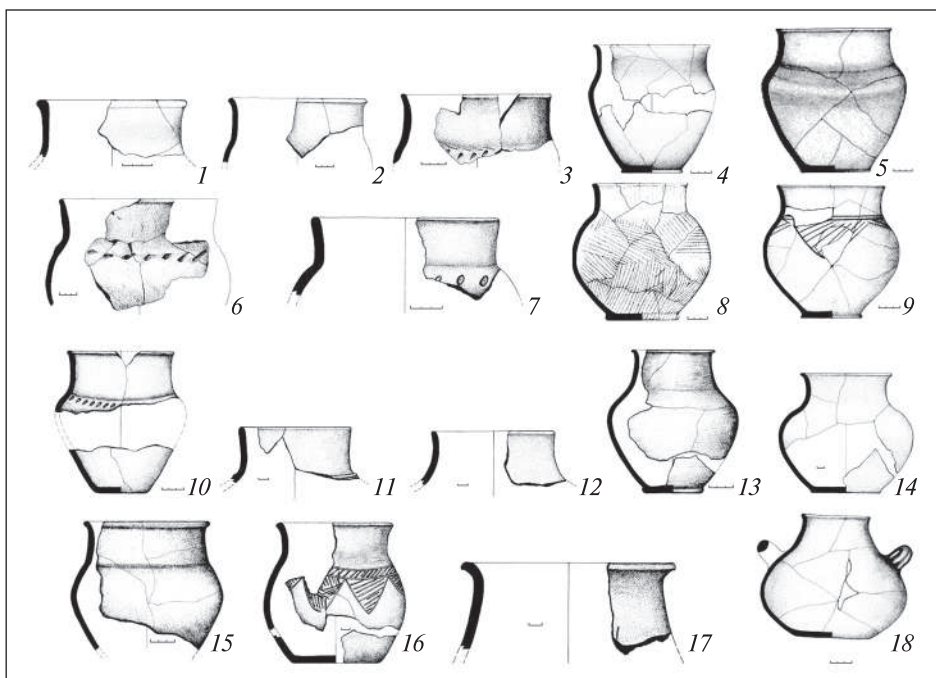

Рис. 4. Горщики, тип 2: 1–5 — варіант 1; 6–16 — варіант 2; 6–10 — середнє заповнення; 1–5; 11–16 — нижнє заповнення. Горщики, тип 3: 17 — варіант 1; 18 — варіант 2; 18 — середнє заповнення; 17 — нижнє заповнення

Fig. 4. Pots, type 2: 1–5 — option 1; 6–16 — option 2. 6–10 — medium filling; 1–5; 11–16 — lower filling. Pots, type 3: 17 — option 1; 18 — option 2. 18 — medium filling; 17 — lower filling

овальним та округлим вдавленням; прокресленими лініями та зубчатим штампом у формі трикутників; навскісними розчосами. Формувальна маса переважно груба з домішками жорстви та кварцового піску (є фрагменти з добре відмученої й обробленої маси), у перетині однорідного, чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, темно-коричневого та сірого кольору (трапляються лощені екземпляри); внутрішня поверхня темно-сірого, світло-коричневого та темно-коричневого ко-

льору. Розміри: висота 17–21 см; діаметр вінець 12–16 см; діаметр тулуба 16–20 см; діаметр деще 7,0–12 см. Представлені 11 фрагментами посудин: п'ять у середньому заповненні, шість у нижньому (рис. 4, 6–16; 15, 6–10).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Балта, Тудорове, Приозерне, Криничне, Ялпуг, Мирне (Ванчугов 1990, с. 60–68, рис. 17; 21; 23; с. 74, рис. 27).

1.1.3. Горщики з конусоподібною шийкою (тип 3), плоским дном із закраїною або без неї.

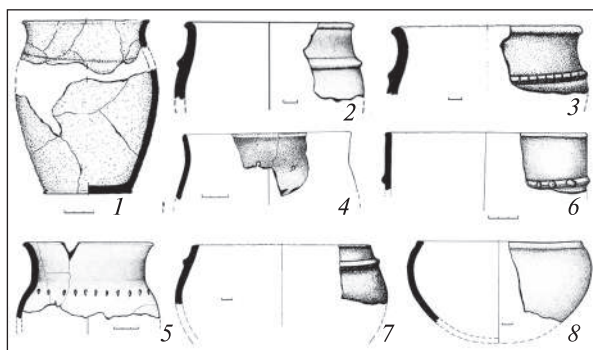

Рис. 5. Банкоподібні посудини, тип 1: 1–5; тип 2: 6–8; 1, 6 — середнє заповнення; 2–5; 7–8 — нижнє заповнення

Fig. 5. Jar, type 1: 1–5; type 2: 6–8. 1, 6 — medium filling; 2–5; 7–8 — lower filling

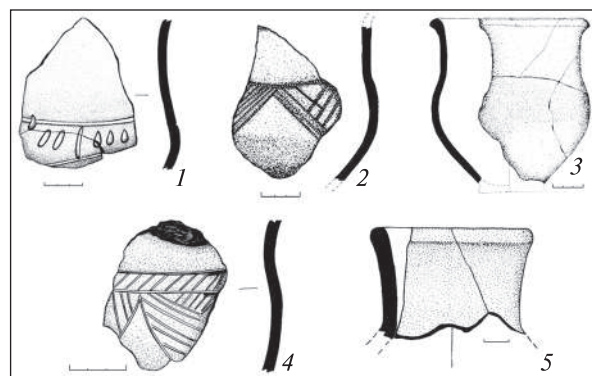

Рис. 6. Келихи витягнуті, тип 1: 1–2 — варіант 1; 3–5 — варіант 2; 1–5 — середнє заповнення

Fig. 6. Beaker (Prolate form), type 1: 1–2 — option 1; 3–5 — option 2. 1–5 — medium filling

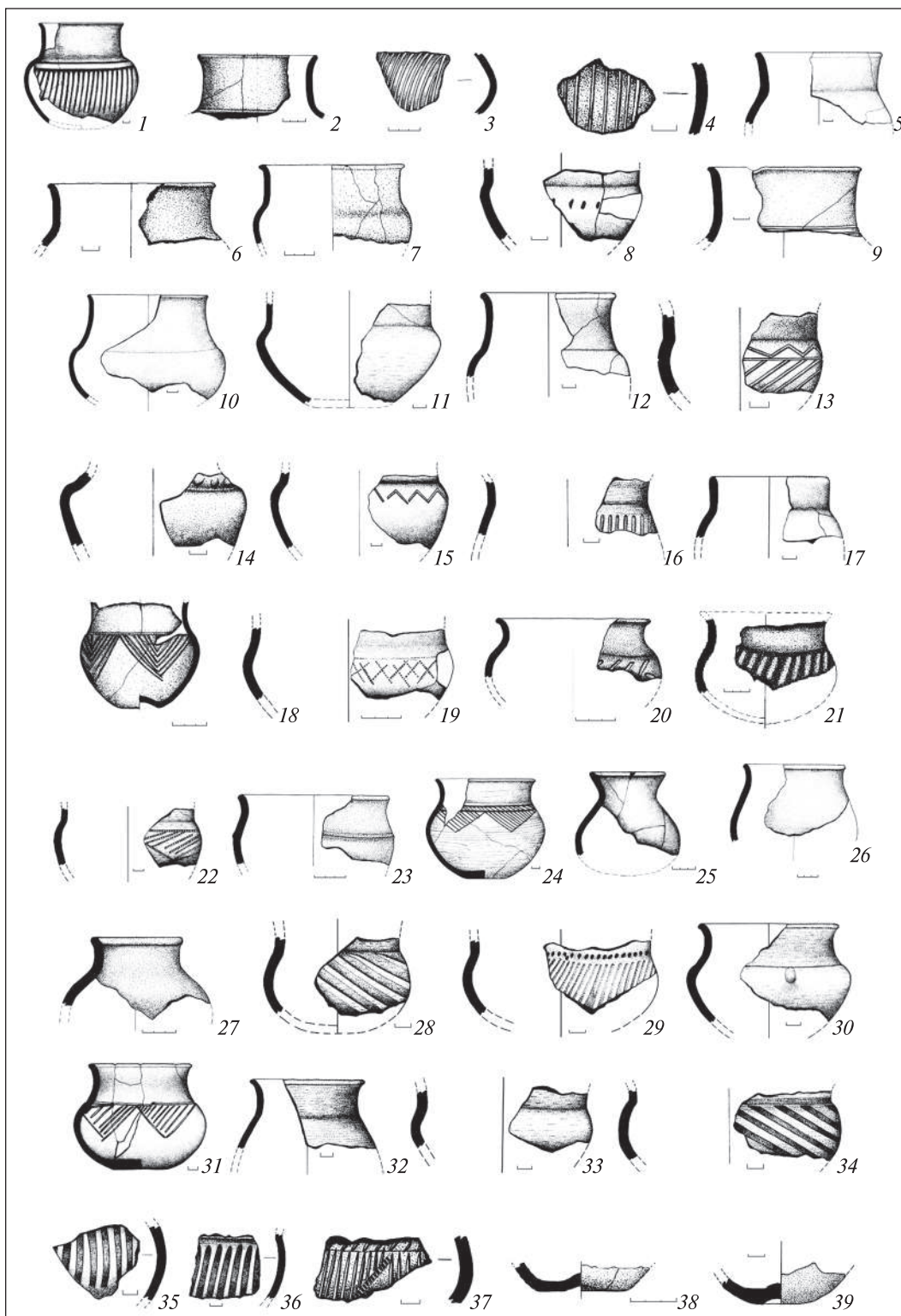

Рис. 7. Келихи приземкуваті, тип 1: 1–19; тип 2: 20–39. 1–8, 20–27 — середнє заповнення; 9–19; 28–39 — нижнє заповнення

Fig. 7. Beaker (Squat form cups), type 1: 1–19; type 2: 20–39. 1–8; 20–27 — medium filling; 9–19; 28–39 — lower filling

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Представлено одним екземпляром верхньої частини горщика. Формувальна маса добре відмучена й об-

роблена, з домішками кварцового піску, у перетині однорідного сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-сірого кольору, внутрішня — чорного. Діаметр вінця 16 см (рис. 4, 17).

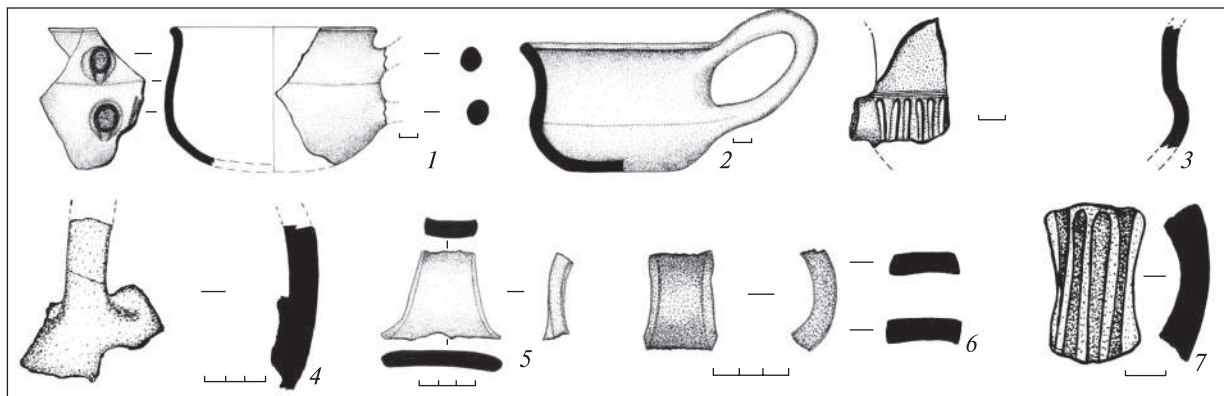

Рис. 8. Черпаки (нижнє заповнення)

Fig. 8. Cups (lower filling)

Такий посуд трапляється у матеріалах поселення білозерського часу: Балта (Ванчугов 1990, с. 75, рис. 28).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у нижній третині тулуба. Представлено одним екземпляром горщика з ручками розташованими горизонтально під кутом 45°. Формувальна маса добре відмучена й оброблена, з домішками кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого кольору, внутрішня — чорного. Розміри: висота 17,4 см; діаметр вінця 9,8 см; діаметр тулуба 20,8 см; діаметр денця 9,6 см (рис. 4, 18; 15, 11).

1.2.1. Банкоподібні посудини (тип 1) з наміченою шийкою. Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма, тулуб округлий, дно плоске із закраїною або без неї. Орнаментовані овальним вдавлюванням; пружками, пружками з нігтьовими вдавлюваннями. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, сірого та чорного кольору; внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 15—18 см; діаметр вінець 12—18 см; діаметр тулуба 14—17 см; діаметр денця 8,0—9,0 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин: один у середньому заповненні, чотири — у нижньому (рис. 5, 1—5; 15, 12—13).

Такий посуд трапляється у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Балта (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 74, рис. 27).

1.2.2. Банкоподібні посудини (тип 2) з прямою шийкою. Вінчик злегка відтягнутий, шийка пряма або конусоподібна, тулуб округлий, дно плоске без закраїни. Орнаментовані пружками; пружками з ромбоподібними вдавлюваннями. Формувальна маса груба з доміш-

ками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 10—15 см; діаметр вінець 16—21 см; діаметр тулуба 18—21 см; діаметр денця 8,0—12 см. Представлені трьома фрагментами посудин: один у середньому заповненні, два — у нижньому (рис. 5, 6—8; 15, 14).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Балта та могильника Будуржель (Ванчугов 1990, с. 74, рис. 27; с. 78, рис. 31).

1.3.1. Келихи витягнуті, з лощенням та без, із циліндричною шийкою (тип 1).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення тулуба в нижній третині. Орнаментовані прокресленими лініями у комбінації з овальним вдавлюванням; зубчатим штампом у формі трикутників, спущених вершинами донизу. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота 18—20 см; діаметр вінець 13—17 см; діаметр тулуба 18—20 см; діаметр денця 7,0—15 см. Представлені двома фрагментами посудин із середнього рівня рову (рис. 6, 1—2).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення тулуба в середній частині. Орнаментовані бордюром з прокресленими косими лініями, під яким прокреслені лінії у формі трикутників, спущених вершинами донизу. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного та сірого кольору. Зо-

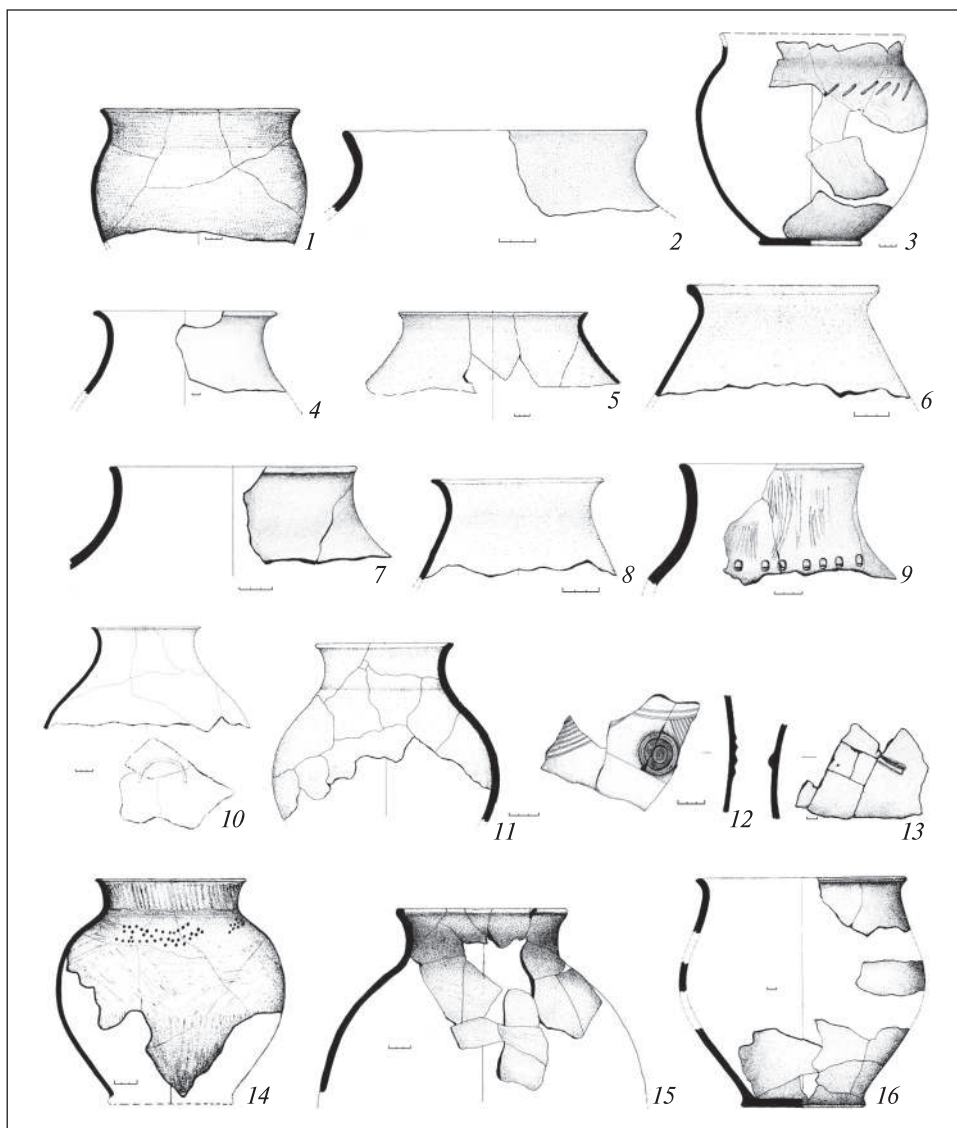

Рис. 9. Корчаги, тип 1: 1–3 — варіант 1; 4–16 — варіант 2. 1, 2, 4–13 — середнє заповнення; 3, 14–16 — нижнє заповнення

Fig. 9. Large storage vessel (korchaga), type 1: 1–3 — option 1; 4–16 — option 2. 1, 2, 4–13 — medium filling; 3, 14–16 — lower filling

внішня поверхня темно-коричневого та сірого кольору; внутрішня — темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота 16–20 см; діаметр вінець 6,0–15 см; діаметр тулуба 15–20 см; діаметр донець 5,0–7,0 см. Представлені трьома фрагментами посудин із середнього рівня рову (рис. 6, 3–5).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Ялпуг IV, могильників Будуржель, Широке, Кочковате, Суклея (Ванчугів 1990, с. 67, рис. 22; с. 78, рис. 31; с. 80, фото 1, 2, 3; с. 79, рис. 32) та Казаклія (Agulnicov 1996, р. 94, fig. 6, 7–10–11; р. 109, fig. 21, 5).

1.3.2. Келихи приземкуваті з лощінням та без (тип 1) із циліндричною шийкою. Орна-

ментовані бордюром із прокресленими горизонтальними лініями та лініями у формі зигзагу, під якими вертикальні та навскоси прокреслені лінії, вертикальними прокресленими лініями; прокресленими лініями у формі трикутників, спущених вершинами донизу, зубчатого штамп у формі хрестів, вертикальними жолобками та овальним вдавлюванням. Формувальна маса добре відмучена та оброблена з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого та чорного кольору. Зовнішня поверхня темно-коричневого, світло-коричневого, чорного та сірого кольору (частина з лощенням); внутрішня — темно-сірого, чорного та темно-коричневого кольору. Частина келихів має увігнуті до середини ден-

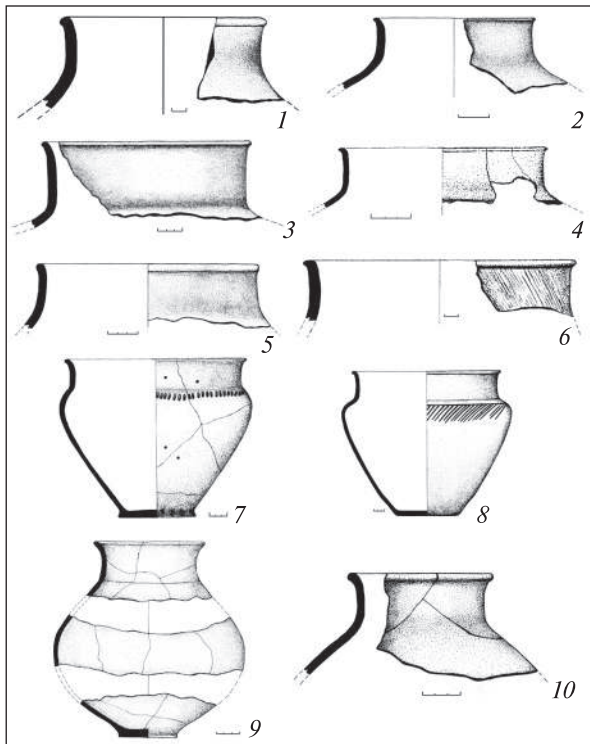

Рис. 10. Корчаги, тип 2: 1–8 — варіант 1; 9–10 — варіант 2. 1–6, 9–10 — середнє заповнення; 7–8 — нижнє заповнення

Fig. 10. Large storage vessel (korchaga), type 2: 1–8 — option 1; 9–10 — option 2. 1–6, 9–10 — medium filling; 7–8 — lower filling

ця. Розміри: висота 8,0–16 см; діаметр вінець 9,0–12 см; діаметр тулуба 9,0–17 см; діаметр донець 3,5–6,0 см. Представлені 19 фрагментами посудин: вісім у середньому заповненні, 11 — у нижньому (рис. 7, 1–19; 16, 1–11).

Такий посуд відомий серед матеріалів пам'яток білозерського часу: поселень Червона Коса, Кошниця та могильника Будуржель (Ванчугів 1990, с. 69, рис. 24; с. 70, рис. 25).

1.3.3. Келихи приземкуваті з лошенням та без (тип 2) із дугоподібною шийкою. Орнаментовані овальним вдавленням; вертикальними та нахисними жолобками; уступом; зубчастим штампом; прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу; бордюром із прокресленими лініями, під яким прокреслені лінії у формі трикутників опущених до низу; наліпом овальної форми. Формувальна мас переважно добре відмучена та оброблена, з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня теракотового, сірого, чорного, світло-коричневого та темно-коричневого кольору; внутрішня — сірого, чорного та темно-коричневого кольору (частина з лошенням). Частина келихів має увігнуті до середини денця. Розміри: висота 6,0–14 см; діаметр вінець 8,0–15 см; діаметр тулуба

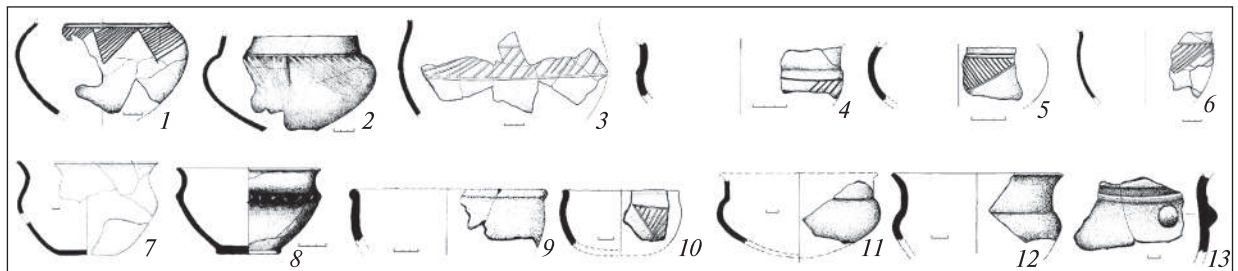

Рис. 11. Чаші, тип 1: 1–10; тип 2: 11–13. 1–6, 11–13 — середнє заповнення; 7–10 — нижнє заповнення

Fig. 11. Bowls, type 1: 1–10; type 2: 11–13. 1–6, 11–13 — medium filling; 7–10 — lower filling

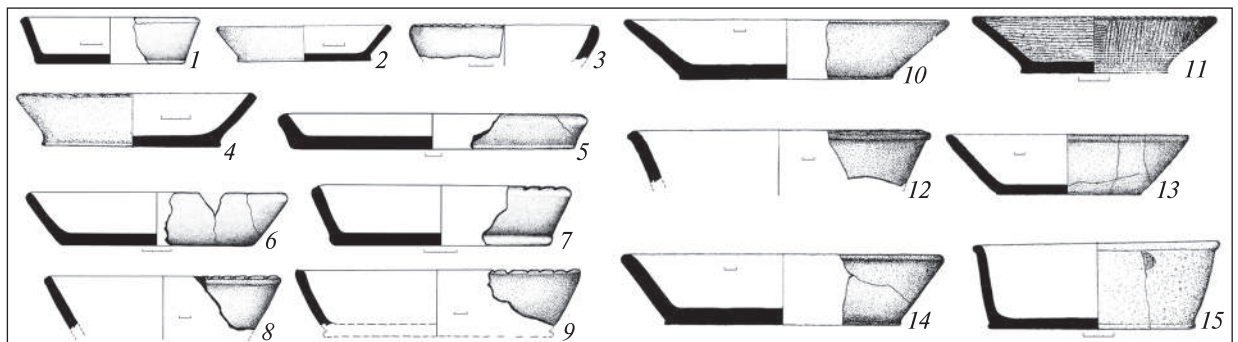

Рис. 12. Миски, тип 1: 1–5 — середнє заповнення; 6–15 — нижнє заповнення

Fig. 12. Bowls, type 1: 1–5 — medium filling; 6–15 — lower filling

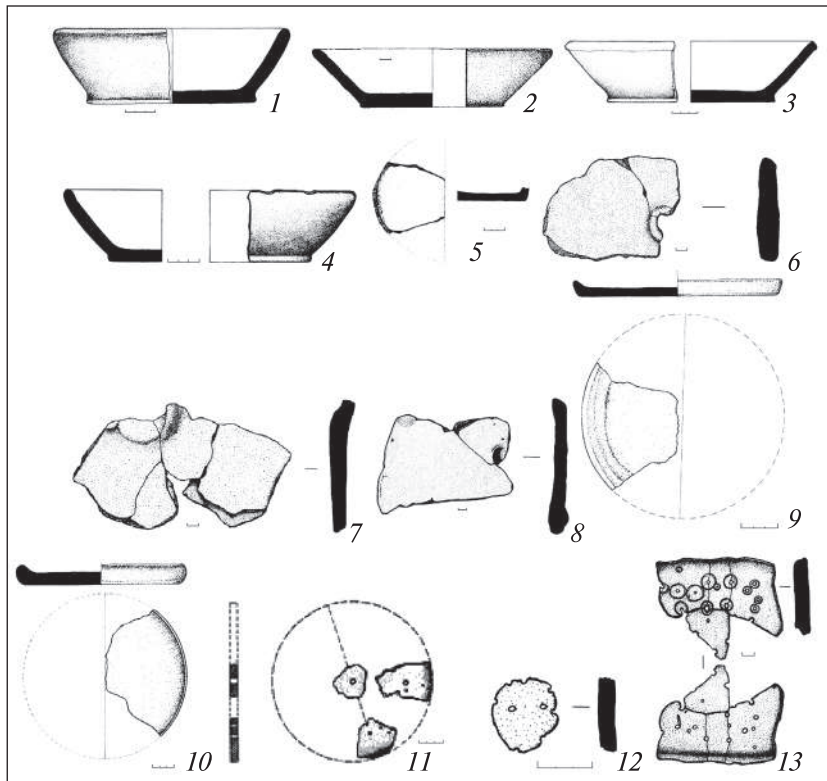

Рис. 13. Жаровні у вигляді мисок 1 типу: 1–5. Жаровні плоскі, тип 2: 6–8; тип 3: 9–10. Цідилки плоскі: 11–13. 1–2, 6–13 — середнє заповнення; 3–5 — нижнє заповнення

Fig. 13. Roasters in the shape of bowls of type 1: 1–5. Square-topped roasters, type 2: 6–8; type 3: 9–10. Square-topped tamises — 11–13. 1–2, 6–13 — medium filling; 3–5 — lower filling

8,0–18 см; діаметр донець 4,0–5,5 см. Представлені 20 фрагментами посудин: вісім у середньому заповненні, 12 — у нижньому (рис. 7, 20–39; 16, 12–24).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселення Червона коса, могильника Сукля (Ванчугов 1990, с. 69, рис. 24; с. 79, рис. 32) та Казаклія (Agulnicov 1996, р. 103, fig. 15, 5).

1.4. Черпаки з лощінням та без з високою дугоподібною шийкою, максимальним розширенням у нижній третині тулуба, невеликим плоским або заокругленим дном. Основа шийки підкреслена горизонтальним ребром. Один фрагмент орнаментовано вертикальними жолобками. Високі петлеподібні ручки кріпилися до краю вінець або під вінцем та у місці найбільшого розширення тулуба. Ручки виготовлені з овального жмута.

Формувальна маса добре відмучена й оброблена з домішками жорстви, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня сірого або чорного кольору, переважно лощена; внутрішня — темно-сірого, та чорного кольору (трапляється лощення). Роз-

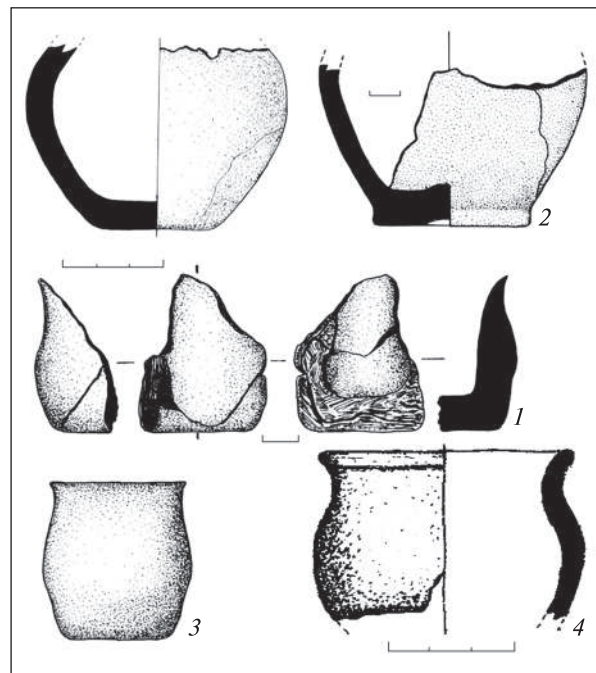

Рис. 14. Мініатюрні (культові) посудини (нижнє заповнення). 1–2 — горщики; 3 — банкоподібна посудина; 4 — келих приземкуватий

Fig. 14. The miniature (cult) dishes (lower filling). Pots — 1–2. Jar — 3. Beaker (Squat form cups) — 4

Рис. 15. Горщики та банкоподібні посудини. Горщики, тип 1: 1–3 — варіант 1; 4 — варіант 2; тип 2: 5 — варіант 1; 6–10 — варіант 2; тип 3. 11 — варіант 2. Банкоподібні посудини — 12–13 — тип 1; 14 — тип 2. 1, 4, 6, 11 — середнє заповнення; 2, 3, 5, 7–10, 12–14 — нижнє заповнення

Fig. 15. Pots, type 1: 1–3 — variant 1; 4 — variant 2. Type 2: 5 — variant 1; 6–10 — variant 2. Type 3. 11 — variant 2. Jar: 12–13 — type 1; 14 — type 2. 1, 4, 6, 11 — medium filling; 2, 3, 5, 7–10, 12–14 — lower filling

міри: висота 6,0–8,4 см; діаметр вінець 10,0–12,4 см; діаметр тулуба 9,0–12,4 см; діаметр донець 5,0–7,0 см. Представлені сімома фрагментами посудин із нижнього рівня заповнення рову. Серед них три майже цілих (рис. 8, 1–3; 16, 25–26); чотири представлені фрагментами ручок (рис. 8, 4–7). Одна ручка орнаментована вертикальними жолобками на зовнішній поверхні (рис. 8, 7).

Такий посуд трапляється у матеріалах пам'яток білозерського часу: могиликів Кочовате та Василівка (Ванчугів 1990, с. 76, рис. 29, 10; с. 80, фото 1, 8); поселень Калфа, Кошниця та Балта.

1.5.1. Корчаги з дугоподібною шийкою (широка або вузька) (тип 1).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба.

Орнаментовані овальним вдавлуванням витягнутої форми. Формувальна маса переважно груба (один фрагмент з добре відмученою масою світло-коричневого кольору та лощений) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору; внутрішня — чорного та темно-коричневого. Розміри: висота 36–38 см; діаметр вінець 25–37 см; діаметр тулуба 38–40 см; діаметр донець 14–18 см. Представлені трьома фрагментами посудин: два із середнього заповнення, один із нижнього (рис. 9, 1–3; 17, 1–2).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Орнаментовані овальним та круглим вдавлуванням; витягнутим упором; бордюром з двома прокресленими лініями, під якими прокреслені лінії та два наліпи у формі кола; наліпи у формі дуги.

Формувальна маса переважно груба (декілька фрагментів лощені з добре відмученою масою сірого кольору) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня сірого, світло-коричневого та чорного кольору; внутрішня — чорного, сірого та темно-коричневого кольору. Розміри: висота 26–36 см; діаметр вінець 14–38 см; діаметр тулуба 28–38 см; діаметр донець 14–16 см. Представлені 13 фрагментами посудин: 10 у середньому заповненні, три — у нижньому (рис. 9, 4–16; 17, 3–5).

Такий посуд присутній у матеріалах поселень білозерського часу: Удобене, Криничне, Тудорове та Приозерне (Ванчугів 1990, с. 81, фото 4; с. 60, рис. 17; рис. 18).

1.5.2. Корчаги з прямою шийкою (широка або вузька) (тип 2).

Варіант 1 — максимальний діаметр розширення у верхній третині тулуба. Орнаментовані овальним вдавлуванням та прокресленими лініями. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого, темно-коричневого та сірого кольору (декілька фрагментів лощені з добре відмученої маси); внутрішня — темно-сірого та чорного кольору. Розміри: висота 27–41 см; діаметр вінець 14–43 см; діаметр тулуба 29–49 см; діаметр донець 14–19 см. Представлені вісьмома фрагментами посудин: шість із середнього заповнення, два — із нижнього (рис. 10, 1–8; 17, 6–9).

Варіант 2 — максимальний діаметр розширення у середній частині тулуба. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного чорного кольо-

Рис. 16. Келихи приземкуваті, тип 1: 1–11; тип 2: 12–24. Черпаки — 25–26. 1, 2, 12–14 — середнє заповнення; 3–11, 15–24, 25, 26 — нижнє заповнення

Fig. 16. Beaker (Squat form cups), type 1: 1–11; type 2: 12–24. Cups — 25–26. 1, 2, 12–14 — medium filling; 3–11, 15–24, 25, 26 — lower filling

ру. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору (декілька фрагментів лощені з добре відмученої маси); внутрішня — темного кольору. Розміри: висота 26–28 см; діаметр вінець 12–16 см; діаметр тулуба 26–28 см; діаметр деще 9,0–11 см. Представлені двома фрагментами посудин із середнього заповнення рову (рис. 10, 9–10).

Такий посуд знаходять серед матеріалів могильника білозерського часу — Кочковате (Ванчугов 1990, с. 80, фото 1, 6).

2. Відкриті посудини:

2.1.1. Чаші з відігнутими вінцями, дугоподібною шийкою (тип 1), невисоким тулубом з максимальним розширенням у верхній трети-

ні, пласким або заокругленим денцем. Орнаментовані прокресленими лініями у формі трикутників опущених до низу; жолобками; бордюром з прокресленими лініями; орнаментованими пружками (овальні вдавлення); зубчатим штампом.

Формувальна маса переважно груба (виявляють фрагменти з добре відмученою масою) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого; теракотового або сірого кольору; деякі посудини мають лощену поверхню; внутрішня — теракотового або чорного кольору. Розміри: висота 6,0–10 см; діаметр вінець 8,0–25 см; діаметр тулу-

ба 8,0—32 см; діаметр донець 5,0—10 см. Представлені 10 фрагментами посудин: шість із середнього заповнення, чотири — із нижнього (рис. 11, 1—10; 18, 1—3).

Такий посуд присутній у матеріалах пам'яток білозерського часу: поселень Воронівка II, Мирне II (Ванчугов 1990, с. 64, рис. 21; с. 68, рис. 23) та могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93, fig. 5, 3; р. 95, fig. 7, 6—8—9; р. 97, fig. 9, 5; р. 102, fig. 14, 6).

2.1.2. Чаші з відігнутими вінцями, з витягнутою прямою шийкою, невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині (тип 2), заокругленим переходом до донця.

Один фрагмент орнаментовано бордюром у формі широкої полоси, під якою округлий наліп та бордюром з прокресленими лініями. Формувальна маса переважно груба (трапляються фрагменти з добре відмученої маси) з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного сірого або чорного кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого або сірого кольору; деякі посудини мають лощену поверхню; внутрішня — чорного кольору. Розміри: висота 8,0—10 см; діаметр вінець 10—14 см; діаметр тулуба 9,0—14 см; діаметр донець 5,0—9,0 см. Представлені трьома фрагментами посудин у середньому заповненні рову (рис. 11, 11—13; 18, 4).

Такий посуд трапляється у матеріалах могильників білозерського часу: Кочковате, Василівка, Будуржель (Ванчугов 1990, с. 80, фото 2).

2.2.1. Миски з прямими відігнутими стінками (тип 1), плоским донцем великого діаметру. Вінчики заокруглені. Частина мисок по вінцю орнаментована овальним вдавленням, один фрагмент має горизонтальні та вертикальні розчоси з обох боків (рис. 12, 11). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня переважно світло-коричневого кольору (один фрагмент сірого кольору), пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 2,2—8,5 см; діаметр вінець 20—29 см; діаметр донець 14—22 см. Представлені 15 фрагментами посудин: п'ять із середнього заповнення, 10 — із нижнього (рис. 12; 18, 5—6).

Такий посуд знаходять у матеріалах поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

Інші типи мисок, що були зафіксовані в приміщеннях «Цитаделі», відсутні у заповненні рову.

2.3.1. Жаровні у вигляді мисок 1 типу із сегментно-обрізаним корпусом.

Один фрагмент орнаментовано овальним вдавленням по вінцю (рис. 13, 4). Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: висота 5,0—7,0 см; діаметр вінець 22—29 см; діаметр донець 13—19,4 см. Представлені п'ятьма фрагментами посудин: два із середнього заповнення, три — із нижнього (рис. 13, 1—5; 18, 7—8).

2.3.2. Жаровні плоскі, (тип 2) круглі та сегментно-обрізані, з пальцеподібним вдавленням вздовж краю (ймовірно, заглиблення для захвату).

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого та сірого кольору, пропечена; внутрішня — темно-сірого та світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: діаметр 20—22 см; товщина 1,1—1,4 см. Представлені трьома фрагментами посудин, що зафіксовані у середньому заповненні рову (рис. 13, 6—8; 18, 9—10).

2.3.3. Жаровні плоскі (тип 3), округлі з невеликим бортиком. Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого кольору, пропечена. Розміри: діаметр 19—21 см; висота 1,5—1,8 см, товщина 1,1—1,2 см. Представлені двома фрагментами посудин, що зафіксовано у середньому заповненні рову (рис. 13, 9—10).

Такий посуд виявляють серед матеріалів поселень білозерського часу: Тудорове, Приозерне, Криничне, Комрат I, Ялпуг IV (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17; с. 61, рис. 18; с. 62, рис. 19; с. 63, рис. 20; с. 67, рис. 22).

2.4.1. Цідилки плоскі, округлі або прямокутні із наскрізними отворами.

Формувальна маса груба з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного світло-коричневого або сірого кольору. Зовнішня поверхня світло-коричневого або сірого кольору, пропечена; внутрішня — світло-коричневого або сірого кольору, пропечена.

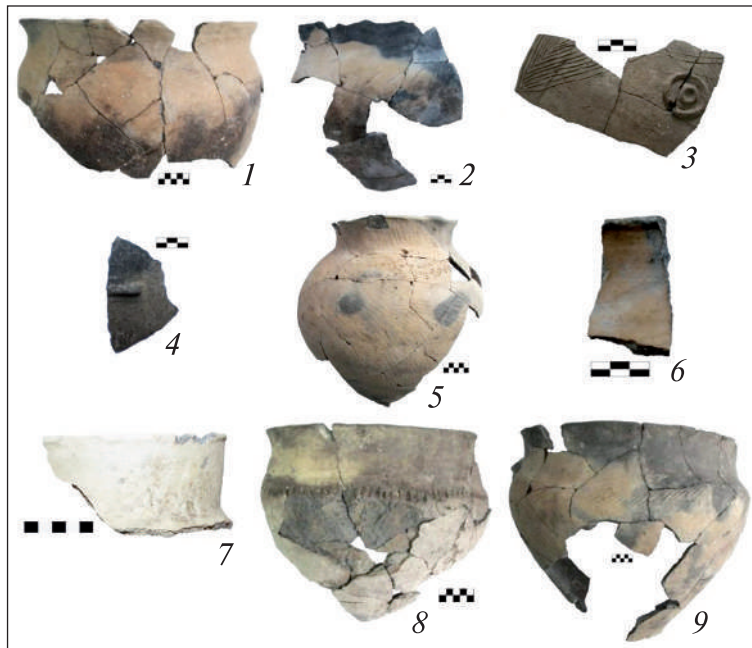

Рис. 17. Корчаги, тип 1: 1–2 — варіант 1; 3–5 — варіант 2; тип 2. 6–9 — варіант 1. 1, 3, 4, 6, 7 — середнє заповнення; 2, 5, 8, 9 — нижнє заповнення

Fig. 17. Large storage vessel (korchaga), type 1: 1–2 — variant 1; 3–5 — variant 2; type 2: 6–9 — variant 1. 1, 3, 4, 6, 7 — medium filling; 2, 5, 8, 9 — lower filling

Розміри: діаметр 20–21 см; діаметр отворів 0,3–0,5 см; товщина 0,9–1,2 см. Представлені трьома фрагментами посудин, що зафіксовано у середньому заповненні рову (рис. 13, 11–13; 18, 11–12).

Подібний посуд трапляється у матеріалах кизил-кобінської культури Криму: поселення Кизил-Коба та Карагач (Колотухин 1996, с. 40, 126, рис. 26, 22; с. 135, рис. 35, 10).

3. Мініатюрні (культові) посудини.

Цей вид представлений чотирма фрагментами, що за формою повторюють основні типи посуду Дикого Саду: горщики, банки та келихи.

Усі мініатюрні посудини зафіксовано у нижній частині заповнення рову. Формувальна маса груба, рихла та пропечена, з домішками жорстви та кварцового піску, у перетині однорідного коричневого або чорного кольору. Зовнішня поверхня коричневого або чорного кольору; внутрішня — чорного кольору. Ці посудини можна віднести до культових виходячи з невеликих розмірів та грубого, недбалого виготовлення.

3.1. Горщики з максимальним розширенням у верхній третині тулуба. Представлені двома фрагментами. Розміри: висота 5,5–6,0 см; діаметр вінець приблизно 4,5–6,0 см; діаметр

тулуба 7,8–8,4 см; діаметр донець 3,8–5,0 см (рис. 14, 1–2).

3.2. Банкоподібна посудина з наміченою шийкою, максимальним розширенням у середній частині тулуба. Розміри: висота 4,0 см; діаметр вінчика 3,5 см; діаметр тулуба 4,0 см; діаметр донця 2,8 см (рис. 14, 3).

3.3. Келих приземкуватий, з дугоподібною шийкою та максимальним розширенням тулуба у середній частині. Розміри: висота 4,5 см; діаметр вінчика 5,0 см; діаметр тулуба 5,5 см; діаметр донця 2,5 см (рис. 14, 4).

Такий посуд фіксують у матеріалах пам'яток білозерського часу, зокрема в могильнику Кочковате, курган 34, поховання 1, курган 50, поховання 3 (Ванчугов 1990, с. 60, рис. 17, 12; 18, 13; с. 69, рис. 24, 8–9; с. 76, рис. 29, 5, 8; с. 81, фото 1, 3).

Висновки.

Відібраний керамічний посуд (табл. 1–4) складається з 165 фрагментів (середній рівень — 81; нижній рівень — 84). Керамічні посудини обох рівнів заповнення рову представлені закритими — 120 фрагментів (72,7 %); відкритими — 41 фрагмент (24,9 %); мініатюрними (культовими) — чотири фрагменти (2,4 %).

Серед посуду закритої групи (табл. 1) переважають приземкуваті келихи (32,5 %) та гор-

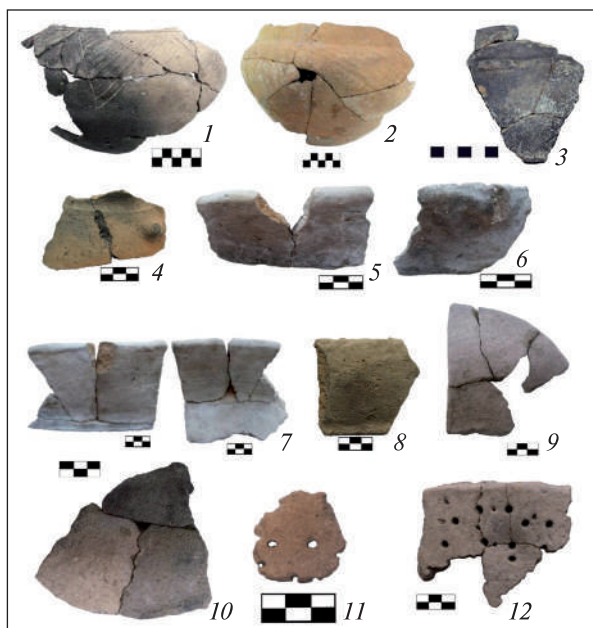

Рис. 18. Відкриті посудини: чаші, тип 1: 1–3; тип 2: 4; миски, тип 1: 5–6. Жаровні у вигляді мисок 1 типу — 7–8; плоскі, тип 2: 9–10. Цідилки — 11–12. 1–2, 4, 9–12 — середнє заповнення; 3, 5–8 — нижнє заповнення

Fig. 18. The opened ware. Bowls, type 1: 1–3; type 2: 4. Bowls, type 1: 5–6. Roasters in the shape of bowls of type — 7–8. Square-topped roasters, type 2: 9–10. Square-topped tamises — 11–12. 1–2, 4, 9–12 — medium filling; 3, 5–8 — lower filling

щики з дугоподібною шийкою (14,2 %); у невеликій кількості представлені витягнуті келихи (4,2 %) та горщики з конусоподібною шийкою (1,6 %).

Посудини *відкритої групи* (табл. 2) найбільш представлені мисками (36,6 %) та чашами (31,7 %); значно менше виявляють плоских жаровень з сегментно-обрізаним корпусом (7,3 %), чаш з витягнутою прямою шийкою (7,3 %), цідилок (7,3 %) та плоских жаровень з невеликим бортиком (4,9 %).

Мініатюрні (культові) посудини (табл. 3) репрезентовані горщиками з максимальним розширенням у верхній третині тулуба (50 %), банкоподібною посудиною з наміченою шийкою, максимальним розширенням у середній частині тулуба (25 %) приземкуватим келихом із дугоподібною шийкою та максимальним розширенням тулуба у середній частині (25 %).

За характером поверхні посуд розподіляється на грубий — 130 фрагментів (78,8 %) та лощений — 35 фрагментів (21,2 %), що представлені в обох рівнях заповнення практично рівномірно. Серед закритих посудин із лощенням — 25,8 % (31 фрагмент: п'ять фраг-

ментів горщики, 14 фрагментів кубків, п'ять фрагментів черпаків, сім фрагментів корчаг); відкритих посудин 9,8 % (чотири фрагменти чаш). За характеристикою орнаментів та за технікою виконання присутні: рельєфний (пружки, орнаментовані пружки, упори, наліпи у формі кола та овалу), вертикальні та навискісні жолобки, прокреслені лінії, зубчатий штамп, горизонтальні та вертикальні розчоси, нігтеві, овальні та округлі вдавлення; за організацією мотивів — бордюри, трикутники, зигзаги (рис. 3–18).

Відповідно до рівнів заповнення рову (табл. 4) керамічний посуд розподіляється таким чином:

— *Середній рівень* (81 фрагмент): закриті посудини — 57 фрагментів (70 %); відкриті — 24 фрагменти (30 %); мініатюрні (культові) відсутні.

Серед закритих посудин більшість складають келихи двох типів — 21 фрагмент (36,8 %) та корчаги двох типів — 20 фрагментів (35,1 %); горщики трьох типів представлені 14 фрагментами (24,6 %); банкоподібні посудини — двома фрагментами (3,5 %); черпаки відсутні.

Серед відкритих посудин переважають чаші двох типів — дев'ять фрагментів (37,5 %); жаровні трьох типів представлені сімома фрагментами (29,2 %); миски — п'ять фрагментів (20,8 %); цідилки — три фрагменти (12,5 %).

Мініатюрні (культові) посудини в середньому рівні заповнення відсутні.

— *Нижній рівень* (84 фрагмента): закриті посудини — 63 фрагменти (75 %); відкриті — 17 фрагментів (20,2 %); мініатюрні (культові) — чотири фрагменти (4,8 %).

Серед закритих посудин більшість складають келихи другого типу (перший тип відсутній) — 23 фрагменти (36,6 %) та горщики трьох типів — 21 фрагмент (33,3 %); корчаги — шість фрагментів (9,5 %); банкоподібні посудини — шість фрагментів (9,5 %); черпаки — сім фрагментів (11,1 %).

Серед відкритих посудин переважають миски — 10 фрагментів (58,8 %); чаші першого типу (другий тип відсутній) представлені чотирма фрагментами (23,5 %); жаровні першого типу (другий та третій тип відсутні) — три фрагменти (17,7 %); цідилки відсутні.

Керамічні посудини із заповнення рову за категоріями й типами співвідносяться з посудом, зафіксованим у приміщеннях «Цитаделі» городища Дикий Сад (Горбенко 2018, с. 28–46). Однак є й відмінності. Деякі категорії керамічних посудин репрезентовані додаткови-

ми типами та варіантами, деякі взагалі відсутні в заповненні рову.

Додаткові варіанти посуду представлені горщиками (1—3 тип) та жаровнями нового типу:

- горщики першого типу (із відігнутими вінцями та дугоподібною у перетині шийкою, плоским дном із закраїною або без неї) — другим варіантом з максимальним діаметром розширення у середній частині тулуба (рис. 3, 13—17);

- горщики другого типу (із прямою шийкою, відігнутим вінцем, плоским дном із закраїною або без неї) — першим варіантом із максимальним діаметром розширення у верхній третині тулуба (рис. 4, 1—5);

- горщики третього типу (із конусоподібною шийкою, плоским дном із закраїною або без неї) — другим варіантом із максимальним діаметром розширення у нижній третині тулуба та з ручкою (рис. 4, 18);

- жаровні представлені додатковим типом — плоскі, округлі з невеликим бортиком (рис. 13, 9—10).

Категорії керамічних посудин, що відсутні в заповненні рову: миски другого типу з відігнутими стінками та загнутими вінцями до середини; миски третього типу з опуклими стінками та загнутими вінцями до середини; курильниці.

Треба зазначити, що у попередній статті говорилося про відсутність цидилок серед посуду відкритого типу. Однак, на сьогодні, після обробки даних з нових розкопок на території «Цитаделі» городища, можна стверджувати, що цидилки, окрім заповнення рову присутні й у приміщенні 24.

Отже, у заповненні рову переважає посуд місцевого виробництва, що є характерним для старожитностей постсабатинівського та білозерсько-гудоровського часу регіону Північно-Західного Причорномор'я (Березанская и др. 1986, с. 95—98; 134—137; Ванчугов 1990, с. 59—81, рис. 17—32). Також трапляється посуд із території Карпатсько-Балканського регіону (Мелюкова 1979, с. 19—29) та Дністро-Дунайського регіону, насамперед із могильника Казаклія (Agulnicov 1996, р. 93—109).

Фіксуються й особливі екземпляри. Серед них виокремлюється горщик із нижньої частини середнього рівня заповнення з практично горизонтальними ручками, що розташовані під кутом 45°, конусоподібним вінчиком, округлим тулубом із максимальним розширенням у нижній третині. (рис. 4, 18; 15, 11). Подібний горщик не характерний для колекції кераміч-

ного посуду городища та білозерської культури. Необхідно зазначити, що розвал цього горщика розміщувався біля людського черепа, що може вказувати на певний ритуал.

У центральному сегменті рову, в найнижчій точці заповнення (глинистий ґрунт), зафіксовано розвал корчаги з дугоподібною шийкою округлим тулубом, максимальним розширенням у верхній третині та великим діаметром денця. Зовнішня поверхня світло-коричневого; внутрішня — чорного кольору. Корчага орнаментована овальним вдавлюванням витягнутої форми. Розміри: висота 36,5 см; діаметр вінчика 32,2 см; діаметр тулуба 40 см; діаметр денця 17,8 см (рис. 9, 3; 17, 2). За своїми пропорціями, корчага належить до перехідного етапу від сабатинівської до білозерської культури. У корчазі знаходилися кістки великої риби (сім хребців сома) та гарпун з рогу сайги (використовувався для рибного промислу). Ймовірно, подібне поєднання може вказувати на певний хтонічний ритуал (підношення духам) або жертвоприношення під час спорудження рову та початку життя на городищі.

У культурно-хронологічному аспекті керамічні посудини нижнього рівня заповнення рову «Цитаделі» переважно належать до постсабатинівського-ранньобілозерського часу, тобто до початку життя на городищі (межа XIII—XII ст. до н. е.). Керамічний посуд середнього рівня репрезентує основний період існування самого городища (середина XII — середина XI ст. до н. е.).

Характеристика керамічного посуду із заповнення рову «Цитаделі» є другою частиною аналізу кераміки Дикого Саду. Продовженням цієї роботи стане характеристика керамічних посудин, що зафіксовані у заповненні приміщень території «Передмістя» городища Дикий Сад.

- Березанская, С.С., Отрошенко, В.В., Чередниченко, Н.Н., Шарафутдинова, И.Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев.
- Бородовский, А.П. 2003. К вопросу о городищах переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку в Новосибирском Приобье. *Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири*. Барнаул, 1. с. 264–269.
- Ванчугов, В.П. 1990. *Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры*. Киев.
- Генинг, В.Ф., Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1992. *Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей*. Челябинск, ч. 1.
- Горбенко, К.В. 2013. Особливості фортифікації городища Дикий Сад. *Воєнна історія*. 4—6 (70—72), с. 62–68.

- Горбенко, К.В. 2018. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад. *Археологія*. 4, с. 28-46.
- Горбенко, К.В., Гребенніков, Ю.С., Панковський, В.Б. 2005. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.* 7, с. 100-104.
- Зданович, Г.Б., Батанина, И.М. 1995. «Страна городов» — укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII—XVII вв. до н. э. на Южном Урале. *Археологические исследования. Поиски. Открытия*. Челябинск, с. 54-62.
- Зданович, Г.Б., Генинг, В.В. 1985. Оборонительные сооружения поселения Синташта. *Археологические открытия 1983 г.* Москва, с. 147-148.
- Колотухин, В.А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы—раннем железном веке (Этнокультурные процессы)*. Киев.
- Мелюкова, А.И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва.
- Пустовалов, С.Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ.
- Пустовалов, С.Ж. 1998. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, IV, с. 162-188.
- Спришевский, В.И. 1972. Оборонительное сооружение эпохи бронзы на территории Узбекистана. *Советская Археология*. 3, с. 227-232.
- Agulnicov, Serghei. 1996. *Necropola culturii Belozerca de la Cazaclia*. Bucuresti.

Надійшла 03.04.2019

Kyrylo V. Horbenko

Senior Lecturer of the Department of History and Archaeology of the Faculty of History in the Mykolaiv National University named after Sukhomlynskyi, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

POTTERY FROM THE MOAT OF “CITADEL” SITE OF DYKYI SAD HILLFORT

The article deals with pottery from the filling of the moat of “Citadel” site of the hillfort Dykyi Sad. The moat has a shape of a large arc that is elongated along the line South-East—North-West. The length of the investigated part is 1.30 m, width - 5.0 m, depth - 3.0-3.10 m. There were identified more than twenty-two thousand fragments of pottery, belonging to about 2500 vessels of various purposes. The moat filling can be divided into three levels:

- upper level (thickness 1.0 m), in which the expressionless ceramics were fixed (about 1000).
- middle level (thickness 1.0 m), in which the saturation of ceramic fragments increases (approximately 10000).
- lower level (thickness 1.0 m), in which the number of fragments of ceramic ware is practically similar to the middle level (about 11000).

There were selected 165 complete and partly preserved vessels from the middle (81 fragment) and lower filling levels (84 fragments), suitable for formal classification.

The subject of the study is moulded ware from the middle and lower levels of moat filling. All material is divided into two groups: closed (120 fragments) and opened shapes (41 fragment). Each group is divided into types. Pottery of closed group consists of pots, jars, cups, ladle, large pots. The opened group wares are bowls, cups, braziers, riddles. Among the forms there were specified types due to the shape of neck and rim. According to the type there have been classified variations within body shapes. A separate, special, group is composed with non-standard (miniature) dishes, which can be considered as for cult purposes (4 fragments).

It was found that among closed group dominated squat cups (32,5 %) and pots with arc-like neck (14,2 %); the lowest number is represented by elongated cups (4,2 %) and pots with conical neck (1,6 %). Among the dishes of open group there are bowls (36,6 %), and cups (31,7 %); the least represented are flat braziers with segmental-cut body form (7,3 %), bowls with elongated straight neck (7,3 %), riddles (7,3 %) and flat braziers with a small rim (4,9 %). Among the miniature (cult) dishes there are two jars (50 %), a cup (25 %) and a small pot (25 %).

Pottery from the moat filling relates to the ceramics fixated in the “Citadel” premises of the hillfort Dykyi Sad and is found among materials of well-known settlements and burial grounds of Bilozerka culture period of the North-Western Pontic region. In the cultural and chronological aspect the ceramics of lower level moat filling of the “Citadel”, there are mostly fragments referring to the early stage of Bilozerka culture and early stage of the settlement occurrence (end of 13th - beginning of 12th c. BC), and the ceramics of middle level relates to the main period of the hillfort existence (12th - 11th c. BC).

Key words: Dykyi Sad hillfort, late Bronze age, Bilozerka culture, moat, ceramic ware, cult dishes.

К.В. Горбенко

Старший преподаватель кафедры истории и археологии исторического факультета Николаевского национального университета имени В.А. Сухомлинского, ORCID 0000-0002-0510-3792, dikiysad@ukr.net

ПОСУДА ИЗ РВА УЧАСТКА «ЦИТАДЕЛЬ» НА ГОРОДИЩЕ ДИКИЙ САД

Рассматривается керамика из заполнения рва «цитадели» городища Дикий Сад. Ров в форме большой дуги, вытянут по линии Юго-Восток—Северо-Запад. Длина исследованной части — 130 м, ширина — 5,0 м, глубина — 3,0—3,10 м. В заполнении выявлено более двадцати двух тысяч фрагментов керамики, относящихся примерно к 2500 сосудам различного назначения. Заполнение рва делится на три уровня: верхний (толщина 1,0 м), в котором

фиксируется невыразительная керамика (примерно 1000); средний (толщина 1,0 м), в котором количество керамических фрагментов возрастает (примерно 10000) и нижний (толщина 1,0 м), в котором количество фрагментов керамической посуды практически аналогично среднему уровню (примерно 11000).

Из них отобрано 165 целых и частично сохранившихся сосудов из среднего (81 фрагмент) и нижнего уровня заполнения (84 фрагмента), пригодных для классификации по формальным признакам.

Материал разделен на две группы: закрытые (120 фрагментов) и открытые (41 фрагмент) сосуды. Каждая группа разделена на виды. Посуда закрытой группы — горшки, банки, кубки, черпаки, корчаги. Посуда открытой группы — чаши, миски, жаровни, цедилки. В пределах видов выделены типы по форме шейки и венчика. В пределах типов выделяются варианты в соответствии с формой корпуса. Отдельную, специальную, группу составляет нестандартная (миниатюрная) посуда предположительно культового назначения (4 фрагмента).

В закрытой группе преобладают приземистые кубки (32,5 %) и горшки с дуговидной шейкой (14,2 %); менее всего представлены вытянутые кубки (4,2 %) и горшки с конусовидной шейкой (1,6 %). В открытой группе преобладают миски (36,6 %) и чаши (31,7 %); менее всего представлены плоские жаровни с сегментно-обрезанным корпусом (7,3 %), чаши с вытянутой прямой шейкой (7,3 %), цедилки (7,3 %) и плоские жаровни с небольшим бортиком (4,9 %). Среди миниатюрной (культовой) посуды выделяются две банки (50 %), кубок (25 %) и горшочек (25 %).

Керамическая посуда из заполнения рва соотносится с керамикой, зафиксированной в помещениях «Цитадели» и встречается в материалах известных поселений и могильников Северо-Западного Причерноморья белозерского времени. Керамика нижнего уровня заполнения рва «цитадели» относится к раннему этапу белозерской культуры и началу жизни на городище (конец XII — начало XIII вв. до н. э.), а керамика среднего уровня — к основному периоду существования городища (XIII—XII вв. до н. э.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище Дикий Сад, поздняя бронза, белозерская культура, ров, керамическая посуда, культовая посуда.

References

- Agulnicov Serghei. 1996. *Necropola culturii Belozerca de la Cazacalia*. Bucuresti.
- Berezanskaia, S.S., Otroshchenko, V.V., Cherednichenko, N.N., Sharafutdinova, I.N. 1986. *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv.
- Borodovskii, A.P. K voprosu o gorodishchakh perekhodnogo vremeni ot epokhi pozdnei bronzы k rannemu zheleznomu veku v Novosibirskom Priobe. *Istoricheskii opyt khozjaistvennogo i kul'turnogo osvoiniia Zapadnoi Sibiri*. Barnaul, 2003, iss. 1, pp. 264-269.
- Gening, V.F., Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1992. *Sintashta: Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhskikh stepei*. Cheliabinsk, part 1.
- Horbenko, K.V. 2013. Osoblyvosti fortyfikatsii horodyshcha Dykyi Sad. *Voienna istoriia*. 4-6 (70-72), pp. 62-68.
- Horbenko, K.V. 2018. Posud dilianky "Tsyttadel" horodyshcha Dykyi Sad. *Arkheolohiia*. 4, pp. 28-46.
- Horbenko, K.V., Hrebennikov, Yu.S., Pankovskyi, V.B. 2005. Rozkopky ukriplenoho poselennia "Dykyi Sad" u 2004 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004 rr.* 7, pp. 100-104.
- Kolotukhin, V.A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnei bronzы - rannem zheleznom veke (Etnokulturnye protsessy)*. Kyiv.
- Meliukova, A.I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva.
- Pustovalov, S.Zh. 1998. Mnogosloinoie gorodishche na o. Malaia Khortitsa (Baida). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universitetu*. Zaporizhzhia, IV, pp. 162-188.
- Pustovalov, S.Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomoria*. Kyiv.
- Sprishvskii, V.I. 1972. Oboronitelnoie sooruzhenie epokhi bronzы na territorii Uzbekistana. *Sovetskaia Arkheologiia*. 3, pp. 227-232.
- Vanchugov, V.P. 1990. *Belozerskaia kultura v Severo-Zapadnom Prychornomore. Problema formirovaniia belozerskoi kul'tury*. Kyiv.
- Zdanovich, G.B., Batanina, I.M. 1995. "Strana gorodov" - ukreplennye poselennia epokhi pozdnei bronzы XVIII-XVII vv. do n. e. na luzhnom Urale. *Arkaim: Issledovaniia. Poiski. Otkrytiia*. Cheliabinsk, pp. 54-62.
- Zdanovich, G.B., Gening, V.V. 1985. Oboronitelnye sooruzheniia poselennia Sintashta. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 g.* Moskva, pp. 147-148.

М.В. Фомін, А.В. Івченко *

СЮЖЕТ «ЗАГРОБНОЇ ТРАПЕЗИ» В АНТИЧНИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

За даними античних некрополів Північного Причорномор'я аналізується втілення давньогрецьких уявлень про посмертну долю (сюжет «загробної трапези») у деяких категоріях археологічного матеріалу. Розглянуто кам'яні надгробки та підземні склепи.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, перші ст. н. е., посмертна доля, сюжет «загробної трапези», надгробок, камера склепу.

У перші століття нової ери грецькі міста на території Північного Причорномор'я переживали кризові процеси. Їх наслідком стали значні зміни в житті полісів Північного Причорномор'я. Падіння ролі окремих громад призводить до фактичної втрати незалежності грецькими містами. Формується прошарок аристократії, орієнтований на римську імперську адміністрацію. Ситуація погіршується через зростання військової загрози з боку «варварського» оточення. Відбувається руйнування традиційних форм господарювання та загибель багатой сільської хори.

Кризові явища у навколишньому світі призводять до суттєвих змін у релігійному житті та світогляді північно-причорноморських греків. Одним із ключових показників стали зміни, що пов'язані з такою консервативною сферою життя, як поховальний обряд.

Формування відповідного ставлення до життя базується переважним чином на усвідомленні його неминучого кінця (Арьес 1992). Саме сприйняття смерті, втілене у поховальному обряді, найбільш повно відображає світогляд як окремих індивідуумів, так і цілих

спільнот. У зв'язку з цим вивчення поховальних традицій та пов'язаних з ними поховальних споруд, надгробків та інших елементів має особливе значення. Саме в них втілено сприйняття смерті та потойбічної участі.

Одним із сюжетів, щільно пов'язаних з поховальними традиціями давніх греків, є сюжет «поховальної трапези». Прояви його застосування у поховальних обрядах можна простежити на археологічному матеріалі. Для Північного Причорномор'я категоріями такого матеріалу, насамперед, виступають надгробки з відповідними зображеннями та склепи з нішами-лежанками. Метою роботи є аналіз цих категорій з точки зору втілення в них сюжету «загробної трапези», їх часові та просторові характеристики. Джерельною базою дослідження є колекції надгробків з Ольвійського історико-археологічного заповідника, Одеського, Миколаївського, Херсонського краєзнавчих музеїв та музеїв Криму, матеріали некрополів Ольвії, Херсонесу, Пантикапею, Китею та ін.

Сюжет «посмертної трапези» широко представлений у рельєфах і розписах Стародавнього Єгипту і Шумеру, Ассирії та Вавилону, Греції та Риму, елліністичного Близького Сходу. На території сучасної України він найбільш яскраво відображений у матеріалах кам'яних надгробків.

Шість надгробків зі сценою «посмертної трапези» в різний час було знайдено в Ольвії (Кулаковский 1896, с. 50—51; Штігельман 1977, рис. 145—146; Денисова 1988, с. 251; Русяева 1999, с. 11; Соколов 1999, с. 175—181; детальніше див.: Папанова 2006, с. 137—138). Чотири з них належать до епохи еллінізму, дві — до римського часу (II—III ст. н. е.)¹. На кожному з них зображені багатофігурні композиції, більшість з яких відповідає мотивам та іконографії більш

* ФОМІН Михайло Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури, ORCID 0000-0003-4092-2950, fomi_mv@ukr.net

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології Національної Академії наук України, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

¹ Слід зазначити, що в абсолютних цифрах поховальних об'єктів доби еллінізму суттєво більше, ніж римського часу.

пізніх херсонеських стел. Одна з цих пам'яток (стела Стратона, сина Протомаха II ст. н. е.) має двоярусне зображення, що виконане в боспорських традиціях (верхній ярус — озброєний бородастий вершник у спокої, хлопчик і собака, нижній — сцена загробної трапези). В.М. Зубар пов'язував цю стелу з присутністю в Ольвії «загону боспорських кавалеристів, введених сюди в якості союзників Риму після відповідного розпорядження римської адміністрації» (Зубарь 2003—2004, с. 442). Переважна більшість надгробків, знайдених в Ольвії, виготовлено з привізного мармуру.

З перших століть нової ери значно збільшується кількість привізних надгробків із мармуру (Буйських 2008, с. 235—236). Стели зі сценою «загробної трапези» як символ вшанування героїзованого предка переважали над привізними мармуровими екземплярами (Іванова 1970, с. 74—90; Іванова и др. 1976, № 323—340). Територія їх розповсюдження значно зростає. Вони були створені з різним рівнем майстерності і деталізації (Іванова и др. 1976, № 341, 342, 375). Велика частина мармурових рельєфів датується в межах I—II ст. н. е. (Іванова и др. 1976, № 323, 325, 329), хоча деякі з них були віднесені і до III—IV ст. (Іванова 1970, с. 74—90). Всі вони демонструють схожість сюжетів і художніх традицій. Можна говорити про наявність кількох художніх шкіл. Але всі вони відображали в камені одні релігійні уявлення.

Серед причорноморських пам'яток існують деякі відмінності. Так, херсонеські стели відрізняються від боспорських — на останніх сцени «загробної трапези» переважно були частиною складової багоярусної композиції (Іванова 1961, № 83, с. 70—71; Актова и др. 1987, № 147; Савостина 1992, с. 357—386).

А.П. Іванова, яка проаналізувала доступні пам'ятники, простежила в них переважно малоазійську і пов'язану з нею західнопонтійську художню школу (Іванова 1970, с. 74—90). В окремих випадках А.П. Іванова і Е.І. Соломоник припускали, що деякі з мармурових стел були вирізані місцевими майстрами, пояснюючи це низькоякісним зображенням (Соломоник 1973, с. 205; Іванова 1976, с. 74—90). Д.В. Журавльов вважав, що в певних випадках можна цілком впевнено говорити про місцеве, херсонеське походження стел, оскільки примітивізм у зображенні людських фігур у цьому випадку слід сприймати як стилістичну особливість (Журавлев и др. 2004, с. 183—256), вже відому в Херсонесі по антропоморфним пам'яткам.

Цікавим фактом є те, що в Херсонесі був відкритий пам'ятник, виготовлений у боспорських майстернях, що має типове для боспорських стел завершення — декор фронтона у вигляді плоских розеток і «антропоморфних» кутових акротеріїв (Іванова и др. 1976, № 375; про декор боспорських стел докл. див.: Матковская 1999, с. 113—120; 2003, с. 171—173; 2007, с. 216—218).

Зображення, аналогічні за сюжетами, що мають близькі варіанти поз окремих персонажів, трактування деталей меблів і інших додаткових атрибутів, знайдені серед численних пам'яток Малої Азії, Західного Причорномор'я (Буйських 2008, с. 235—236). На Близькому Сході такі стели були добре відомі ще з класичного-елліністичного часу (Чекаль 2008, с. 56—68) та у перші століття н. е. набули найбільшого розповсюдження. Пози, сцени, особливості розташування предметів малоазійських пам'яток близькі причорноморським і стилістично (Cremer 1991, pp. 70 ff.; 1992, pp. 35 ff, taf. 9—12; Чекаль 2008, с. 56—68).

Найближчі іконографічні і стилістичні аналогії херсонеським пам'яткам походять із території Нижньої Мезії. З класифікації, розробленої М. Александреску-Віану, випливає, що велика частина херсонеських стел із зображенням чоловіка, що лежить, і жіночої фігури ліворуч, що сидить, а також двох фігурок раба і рабині, розташованих з боків, мають аналогії серед пам'яток Одессосу (Alexandrescu-Vianu 1977, pp. 139—166; 1985, pp. 57—79; Буйських 2005, с. 47—57).

З іншими нижньомезійськими центрами — Істрією і Томами — стилістично пов'язана херсонеська стела Сотеріха і Конха, на якій обидва персонажі загробної трапези показані такими, що лежать на ложі з високими спинками (Alexandrescu-Vianu 1977, pp. 139—166; Буйських 2005, с. 47—57).

У цілому, можна констатувати, що надгробки з рельєфним зображенням «трапези» відкриті на значній частині території Північного Причорномор'я і з'явилися у цьому регіоні ще за доби еллінізму. Значне поширення вони отримали, як і повсюдно в античному світі, на початку нової ери (Папанова 2006, с. 138). Це було пов'язано з багатьма процесами, зокрема із падінням полісного устрою і власної державності, і, як наслідок, з ослабленням впливу існуючих релігійних систем і поступовою появою в регіоні нових світоглядних концепцій. Це знайшло своє відображення і в збільшенні кількості надгробків із сюжетом «посмертної трапези».

Слід зазначити, що на більшості стел із сюжетом «загробної трапези» померлий (померлі) лежать на ложах-клине, а сама композиція відображає інтер'єр житла, зокрема трикліній. Їх декор містив мотиви, що використовувалися в житлових приміщеннях античних будинків (Миятев 1925, с. 75; Овчаров 1977, с. 24—25). У деяких випадках це підкреслювалося характерними кришками мармурових саркофагів пізньоримської епохи у формі черепичної кривлі будівлі або храму (Античная скульптура Херсонеса 1976, № 497, 498). Але саме у час появи таких стел у Північному Причорномор'ї тут з'являються поховальні споруди, внутрішня конструкція яких також може ототожнюватися з житлом, а саме, з інтер'єром трикліній. Це склепи з виступами-лежанками або нішами-лежанками. Лежанки, зроблені вздовж стін їх поховальних камер, відігравали роль потойбічного ложа, і могли бути втіленням сюжету «загробної трапези».

Імовірно, одними з найбільш ранніх у Північному Причорномор'ї склепів з виступами-лежанками або нішами-лежанками є один з типів ольвійських земляних склепів. Тут такий тип пам'яток з'являється ще в середині III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 36), приблизно на сторіччя пізніше за дату появи склепів загалом, і існує до кінця II ст. н. е. (Папанова 2006, с. 104). Для елліністичного часу відносна кількість склепів з лежанками до склепів загалом становить 14 %. У римський час така кількість дещо збільшується — до 18 %. Але загальна кількість таких об'єктів в Ольвії не перевищує декілька десятків.

Незалежно від датування об'єкту, всі вони мають схожу конструкцію. Лежанки робилися виключно вздовж поздовжніх сторін камери. Вони найчастіше вирізалися в матеріку (іноді в стінці вирізалася ніша, частіше просто залишалася сходинка), але іноді для їх спорудження використовувалися «підсобні матеріали» — сирець, насипний ґрунт. Приблизно в третині випадків у склепі було зроблено по дві лежанки, в інших — по одній. Коли в камері була присутня одна лежанка, дещо частіше вона робилася ліворуч від входу (співвідношення в середньому 60 на 40 %).

За іншими параметрами (орієнтування, кількість похованих, склад і кількість похоронного інвентарю і т. д.) ці могили не відрізняються від синхронних їм об'єктів без додаткових конструкцій. Треба зазначити, якщо подібні відмінності і існували, то простежити їх дуже складно з огляду на погану збереженість переважної більшості об'єктів.

На інших багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я (Херсонес, Пантикапей та ін.) склепи з нішами-лежанками розповсюджуються з початком римського часу. Як правило, вони вирубувалися в терасі скелі, або викопувалися в щільному ґрунті. У стінах камери влаштовували лежанки, на яких здійснювали поховання померлих. На території Херсонеського некрополя відомо понад 500 таких склепів (Фомин 2011, с. 25). Ґрунтові склепи трьох типів з нішами-лежанками, в яких відбувалися численні підпоховання, відкриті на некрополях Пантикапея (понад 300 склепів на північному схилі гори Мітрідат) (Кулаковский 1891, с. 1—30; Шкорпил 1905, с. 1—76.; 1909, с. 1—50; Зинько 1997, с. 43—44; 2000, с. 66—68; 2001, с. 42—46; 2002, с. 100—105), Кітею (Марти 1929; Гайдукевич 1959, с. 228—229), і поселень Кримського Приазов'я (Масленников 1997, с. 51). Відомі вони і на некрополях інших міст Північного Причорномор'я. Аналіз знахідок із поховальних комплексів дозволяє відносити їх від першої до другої половини III — кінця VI ст. н. е. (Фурманська 1970, с. 85; Масленников 1997, с. 51; Зинько, Зинько 2013, с. 24).

Отже, склепи з нішами-лежанками, що з'являються у Північному Причорномор'ї ще за доби еллінізму, масове поширення отримують лише з перших сторіч нової ери. Імовірно, вони, як і стели відповідного типу, є речовим втіленням сюжету «загробної трапези».

На сьогодні, через значну кількість зображень заупокійного бенкету у східних культурах, панує уявлення, що ця тема має східні корені (Акимова 2007, с. 321). Основою сюжету було зображення «бенкету богів» або «царів», тобто «надістот». Зі сходу сюжет «трапези» поширюється на Грецію та Рим, де відбувається його «демократизація». Якщо на початку він відображав «богів-царів», то з часом поступово трансформувався в застілля «героїв», а згодом — у мистецтві Греції і Риму, — у зображенні «трапези» з'являються вже звичайні люди. Це пов'язане з героїзацією всіх покійних, яка відбувається на початку нової ери (Русяева 1992, с. 183—184). Тобто, особливістю розвитку сюжету стає його поступова десакралізація, перетворення зі священного на світський, побутовий сюжет.

В.М. Зубар розглядав зображення загробної трапези на надгробках як символ, пов'язаний з уявленнями про безсмертя душі. Такі надгробні рельєфи є важливим елементом героїзації покійного. Спочатку вони були пов'язані з «бенкетом богів» і були відображенням розвитку уявлень про безсмертя душі. Поступово процес

демократизації світогляду призвів до формування ідеї «бенкету», але вже не богів, а простих смертних, що досить добре простежується і в поховальному обряді (Зубарь 2004, с. 131—135).

Одне з ключових питань: який бенкет зображений на надгробних рельєфах — живих чи померлих? Унікальність цього символу полягає в тому, що він може належати і до цього, і до іншого світу. Бенкет може розглядатися як міст між життям і смертю, акт злуки, проникнення і причащення матерії і духу. Композиція поховального рельєфу була своєрідним пропуском на бенкет богів, дверима до іншого світу. Такий символ «посмертної трапези» як «входу» вийшов із Середземноморського джерела ідей і Месопотамського сакрально-культурного оточення.

Тому ще одним цікавим маркером трансформації світогляду, своєрідним логічним втіленням теми «трапези», стало поширення нового типу поховальних споруд. Від початку нової ери у Північному Причорномор'ї суттєво збільшується кількість підземних склепів з нішами-лежанками в різних районах Північного Причорномор'я.

На відміну від індивідуальних гробниць, склепи були формою колективного поховання. Вони призначалися для багаторазових інгумацій з подальшими допохованнями. Ймовірно, спочатку в більшості своїй вони належали окремим сім'ям (Парович-Пешикан 1974, с. 36—37; Зубарь 1982, с. 120; Масленников 1982, с. 33). Динаміка їх розвитку добре простежується на прикладі ґрунтових склепів ольвійського некрополя загалом. Вони з'являються в середині — другій половині IV ст. до н. е. як поховальні конструкції, що призначені для індивідуальних поховань, і лише з середини III ст. до н. е. (паралельно з появою такого конструктивного елементу, як лежанка), їх починають використовувати як місце останнього спочинку малої (парної) сім'ї (Ивченко 2016, с. 146; 2017, с. 62). Починаючи з римських часів подібні споруди виступають як великосімейні (родові) усипальниці (Ивченко 2018, с. 49—50).

У полісну епоху, коли міста Північного Причорномор'я були незалежні, і офіційні полісні культи мали не тільки релігійне, а й політичне значення, поховання покійного було священним обов'язком усієї міської громади. У перші століття спостерігається значна зміна: питання поховання лягли на плечі роду, клану. Відтепер сім'я, її релігійний світогляд і майновий стан визначають тип споруди, спосіб поховання, вибір і розміщення речей у могилі, уста-

новку надгробної стели (Зубарь 1982, с. 122—123). Такі дії є проявом «героїзації» померлих (Асмус 1976, с. 509; Масленников 1982, с. 38). Якщо спочатку героїони присвячувалися найбільш видатним громадянам поліса, то вже в період еллінізму відбувається демократизація цього явища. У перші століття нової ери кожен померлий стає героєм, на честь якого його найближчі родичі повинні були відправляти відповідний культ.

За своїм планувальним вирішенням склепи з нішами-лежанками не випадково близькі триklinію античного будинку, приміщенню, де відбувалися бенкети-сімпосії (Зубарь 1990, с. 64—65). Матеріальним вираженням подібних уявлень у перші століття стало різке збільшення в похоронному інвентарі посуду, що призначався для їжі і пиття (Там само, с. 61—84). У похованнях звичайними стають керамічні глечики і кубки різних типів (Зубарь 1982, с. 68—78). На деяких із них по корпусу білою фарбою зроблені написи. Це імена Зевса, Гери, Серапіса, Ізиди, тобто божеств так чи інакше пов'язаних з потойбічним світом (Соломоник 1973а, с. 61—69). На інших були написи «душа», «щастя», «пий, радуйся» (Там само, с. 64, 66—68; Зубарь 1990, с. 66), або рослинний орнамент у вигляді листя плюща і вічнозелених рослин.

Таким чином, сюжет «загробної трапези», що був широко відомий в античному світі, на території Північного Причорномор'я знаходить втілення принаймні у двох категоріях археологічних пам'яток — надгробках з відповідними зображеннями та склепах з нішами-лежанками. Такі пам'ятки у невеликій кількості з'являються в еллінізмі, а з початком римської доби набувають значного розповсюдження. Це частково пов'язано із суттєвим посиленням процесу «героїзації» померлих та змінами у соціальному устрої населення цього регіону.

Акимов, Л.И. 2007. *Искусство Древней Греции. Классика*. Санкт-Петербург.

Актова, Л.И., Бритова, Н.Н., Забелина, В.С. и др. 1987. *Античная скульптура из собрания Государственного Музея Истории Искусств им. А.С. Пушкина*. Москва.

Античная скульптура Херсонеса. Каталог. 1976. Киев.

Арьес, Ф. 1992. *Человек перед лицом смерти*. Москва.

Асмус, В.Ф. 1976. *Античная философия*. Москва.

Буйських, А.В. 2005. До питання про могильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. *Археологія*. 1, с. 47—57.

Буйських, А.В. 2008. *Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху*. Симферополь.

Гайдукевич, В.Ф. 1959. Некрополи некоторых боспорских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 69, с. 228—229.

- Денисова, В.И. 1988. Стихотворная древнегреческая надпись из Ольвии. *Советская археология*. 1, с. 251-256.
- Журавлев, Д.В., Зубарь, В.М., Сорочан, С.Б. 2004. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения. *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры*. Харьков, с. 83-256.
- Зинько, Е.А. 1997. Исследования боспорских склепов на северном склоне горы Митридат. *Международ. конф. «Византизм и Крым»*. Тез. докл. Симферополь, с. 43-44.
- Зинько, Е.А. 2000. Позднеантичные пантикапейские расписные склепы. *Боспор Киммерийский на перекрестье греческого и варварских миров. Мат-лы I Боспорских чтений*. Керчь, с. 66-68.
- Зинько, Е.А. 2001. Новый расписной склеп пантикапейского некрополя. *Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. Мат-лы II Боспорских чтений*. Керчь, с. 42-46.
- Зинько, Е.А. 2002. Исследование некрополя Пантикапея в 2001 г. *Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник науч. мат-лов III Боспорских чтений*. Керчь, с. 100-105.
- Зинько, Е.А., Зинько, В.Н. 2013. Ранние христиане в Восточной Таврике. *II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна. Тез. докл. и сообщ. Международ. науч. конф. (Бахчисарай, 3—7 сентября 2013 г.)*. Симферополь, с. 24.
- Зубарь, В.М. 1982. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.* Киев.
- Зубарь, В.М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев, с. 64-65.
- Зубарь, В.М. 2003—2004. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов. *Stratum Plus*. 4, с. 436-466.
- Зубарь, В.М. 2004. О характере культа Геракла в Херсонесском государстве в эллинистический период. *Боспорский Феномен*. Керчь, т. II, с. 131-135.
- Иванова, А.П. 1961. *Скульптура и живопись Боспора*. Киев.
- Иванова, Г.П. 1970. Сцена «загробной трапезы» на херсонесских надгробных рельефах. *Археология*, 23, с. 74-90.
- Иванова, А.П., Чубова, А.П., Колесникова, Л.Г. и др. 1976. *Античная скульптура Херсонеса*. Киев.
- Ивченко, А.В. 2016. Ранние земляные склепы некрополя Ольвии. *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. «Ольвійський форум». Пам'яті В.В. Кравіної*. Київ; Миколаїв, 4 (16) (жовтень—грудень), с. 143-147.
- Ивченко, А.В. 2017. О раннеэллинистических склепах Ольвии. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ, с. 53-63.
- Ивченко, Андрей 2018. Земляные склепы некрополя Ольвии (от эллинизма к римскому времени). *Forum Olbicum II: пам'яті В.В. Кравіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Матеріали Міжнародної археологічної конференції, 4—6 травня 2018 р.* Миколаїв, с. 48-50.
- Кулаковский, Ю.А. 1891. Керченская христианская катакомба 491г. *Материалы по археологии России*. 6, с. 1-30.
- Кулаковский, Ю.А. 1896. Древности Южной России. Две керченские катакомбы с фресками. Приложение: христианская катакомба, открытая в 1895 году. *Материалы по археологии России*. Санкт-Петербург, 19.
- Марти, Ю.Ю. 1929. *Раскопки городища Китея в 1928 г.* Симферополь.
- Масленников, А.А. 1982. Некоторые особенности некрополей городов Европейского Боспора первых веков н. э. *Советская археология*. 1, с. 33-43.
- Масленников, А.А. 1997. Царская хора Боспора. *Тез. докл. Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков, с. 51.
- Матковская, Т.А. 1999. Композиционное применение архитектурных элементов и растительного декора в надгробиях Европейского Боспора (II в. до Р.Х. — II в. н. э.). *Археология и история Боспора*. Керчь, 3, с. 113-120.
- Матковская, Т.А. 2003. **Декоративная скульптура из собрания керченского лапидария. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы IV Боспорских чтений**. Керчь, с. 171-173.
- Матковская, Т.А. 2007. К изданию свода памятников керченского лапидария. *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы VIII Боспорских чтений*. Керчь, с. 216-218.
- Мнятев, К. 1925. *Декоративная живопись на Софийский некрополь*. София.
- Овчаров, Д. 1977. Архитектура и декорация на старохристианские гробницы в наших землях. *Археология*, 4, с. 24-25.
- Папанова, В.А. *Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской)*. Киев.
- Парович-Пешикан М. 2006. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев, 1974.
- Русяева, А.С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев.
- Русяева, А.С. 1999. «Возвещай же, стела, о моей смерти» (Ольвийские эпитафии). *Летопись Причерноморья. Археология, история, литература, нумизматика*. Херсон, 3, с. 7-13.
- Савостина, Е.А. 1992. **Многоярусные стелы Боспора: семантика и структура. Сообщения Государственного музея истории искусств**. 10, с. 357-386.
- Соколов, Г.И. 1999. *Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство*. Москва.
- Соломоник, Э.И. 1973. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Киев.
- Соломоник, Э.И. 1973а. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. (По эпиграфическим памятникам). *Вестник древней истории*. 1. с. 55-77.
- Фомин, М.В. 2011. *Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV—X вв.)*. Харьков.
- Чекаль, А.Г. 2008. Эпиграфика в сакральном и погребальном искусстве Пальмиры и Дюра-Европос. *Сходознавчі студії. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв В*: Даниленко, В.Я. (ред.). Харків, 9 (вип. 1), с. 56-68.
- Шкорпил, В.В. 1905. Отчет о раскопках в г. Керчи и его окрестностях в 1903 г. *Известия Императорской Археологической комиссии*. 17, с. 1-76.
- Шкорпил, В.В. 1909. Отчет о раскопках в г. Керчи в 1905г. *Известия Императорской Археологической комиссии*. 30, с. 1-50.
- Штітельман, Ф.М. 1977. *Античне мистецтво*. Київ.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1977. Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles. *Dacia*, NS, vol. 21, pp. 139-166.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1985. Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure. *Dacia*, NS, vol. 29, 1—2, pp. 57-79.
- Cremer, M. 1991. Hellenistisch-römische Grabstelen im nord-westlichen Kleinasien. 1. Mysien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4, 1.
- Cremer, M. 1992. Hellenistisch-römische Grabstelen im nord-westlichen Kleinasien. 2. Bithynien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4, 2.

Надійшла 05.03.2019

THE EMBODIMENT OF THE PLOT "AFTER DEATH MEAL" IN THE ANCIENT FUNERARY MONUMENTS OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION

In the first centuries of our era, the Greek cities of the Northern Black Sea region experienced crisis processes. They resulted in significant changes in the life of policies, including the burial rite. The significance of individual plots used in its performance changes. The plot of the "afterlife meal" and certain types of funerary objects, in which it was embodied, are widely spread.

Two types of such objects have been identified and analyzed: stone tombstones with corresponding images and underground crypts with niches - beds in the chambers. Earlier, the corresponding stone tombstones appear in small quantities in Olbia in the Hellenistic period. Since the beginning of the new era, they are widely spread throughout the Northern Black Sea region.

On the tombstones the interior of the house and the deceased, reclining on the boxes during the "afterlife meal", is often depicted. The same interior is embodied in the internal structure of the underground crypts chambers. In this niche - beds symbolize the burial bed. Such crypts appear in insignificant quantities in Hellenistic Olbia, but they are also widely spread from the 1st c. AD throughout the Northern Black Sea.

Thus, the plot of the "afterlife meal", widely known in the ancient world, on the territory of the Northern Black Sea region is embodied in at least two categories of archaeological monuments - stone tombstones with corresponding images and underground crypts with niches - stove beds. Such monuments appear in small numbers in Hellenism, and since the beginning of the Roman era they have become widespread. This is partly due to the intensification of the process of "heroization" of the dead and changes in the social structure of the population of this region.

К е у о р д с: burial rite, posthumous fate, "afterlife meal", gravestone, crypt chamber.

М.В. Фомин¹, А.В. Ивченко²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры туристического бизнеса Харьковской государственной академии культуры, ORCID 0000-003-4092-2950, fomin_mv@ukr.net

² Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

СЮЖЕТ «ЗАГРОБНОЙ ТРАПЕЗЫ» В АНТИЧНЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В первые века нашей эры греческие города Северного Причерноморья переживали кризисные процессы. Их следствием стали значительные изменения в жизни полисов, в том числе, в погребальном обряде. Изменяется значимость отдельных сюжетов, используемых при его исполнении. Получает широкое распространение сюжет «загробной» трапезы и отдельные типы погребальных объектов, в которых он находит свое воплощение.

Выявлено и проанализировано два типа таких объектов: каменные надгробия с соответствующими изображениями и подземные склепы с нишами — лежанками в камерах. Ранее всего такие каменные надгробия в незначительных количествах появляются в Ольвии в эпоху эллинизма. С начала новой эры они получают широкое распространение по всей территории Северного Причерноморья.

На надгробиях часто изображен внутренний интерьер дома и покойные, возлежащие на ложах во время «загробной трапезы». Такой же интерьер воплощен во внутренней конструкции камер подземных склепов. При этом ниши — лежанки символизируют собой погребальные ложа. Подобные склепы появляются в незначительных количествах в эллинизме в Ольвии, но также получают широкое распространение с I в. н. э. по всему Северному Причерноморью.

Таким образом, сюжет «загробной трапезы», широко известный в античном мире, на территории Северного Причерноморья находит свое воплощение, по меньшей мере, в двух категориях археологических памятников — каменных надгробиях с соответствующими изображениями и подземных склепах с нишами — лежанками. Такие памятники в небольшом количестве появляются в эллинизме, а с начала римской эпохи получают широкое распространение. Это частично связано с усилением процесса «героизации» умерших и изменениями в социальном устройстве населения этого региона.

К л ю ч е в ы е с л о в а: погребальный обряд, посмертная участь, «загробная трапеза», надгробие, камера склепа.

References

- Akimova, L.I. 2007. *Iskusstvo Drevnei Gretsii. Klassika*. Sankt-Peterburg.
Aktova, L.I., Britova, N.N., Zabelina, V.S. i dr. 1987. *Antichnaia skulptura iz sobraniia Gosudarstvennogo Muzeia Istorii Iskusstv im. A.S. Pushkina*. Moskva.

- Alexandrescu-Vianu, M. 1977. Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles. *Dacia*. NS, vol. 21, pp. 139-166.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1985. Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure. *Dacia*. NS, vol. 29, 1-2, pp. 57-79.
- Antichnaia skulptura Khersonesa. Katalog*. Kyiv, 1976.
- Ares, F. 1992. *Chelovek pered litsom smerti*. Moskva.
- Asmus, V.F. 1976. *Antichnaia filosofiia*. Moskva.
- Buiskykx, A.V. 2005. Do pytannia pro mohylni pamiatnyky nekropolia Khersonesa Tavriiskoho IV-III st. do n. e. *Arkheolohiia*. 1, pp. 47-57.
- Buiskikh, A.V. 2008. *Prostranstvennoe razvitie Khersonesa Tavricheskogo v antichnuiu epokhu*. Simferopol.
- Chekal, A.G. 2008. Epigrafika v sakralnom i pogrebalnom iskusstve Palmiry I Dura-Evropos. *Shodozhnavchi studii. Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv: za zagaln. red. Danilenko V. Ia*. Kharkiv, 9 (iss. 1), pp. 56-68.
- Cremer, M. 1991. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,1.
- Cremer, M. 1992. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 2. Bithynien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,2.
- Denisova, V.I. 1988. Stikhotvornaia drevnegrecheskaia nadpis iz Olvii. *Sovetskaia arkheologiia*. 1, pp. 251-256.
- Fomin, M.V. 2011. *Pogrebalnaia traditsiia i obriad v vizantiiskom Khersonese (IV-X vv.)*. Kharkov.
- Gaidukevich, V.F. 1959. Nekropoli nekotorykh bosporskikh gorodov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 69, pp. 228-229.
- Ivanova, A.P. 1961. *Skulptura i zhivopis Bospora*. Kyiv.
- Ivanova, H.P. 1970. Stsena "zagrobnoi trapezy" na khersoneskikh nadgrobnnykh rel'efakh. *Arkheologiia*. vol. 23, pp. 74-90.
- Ivanova, A.P., Chubova, A.P., Kolesnikova, L.G. i dr. 1976. *Antichnaia skulptura Khersonesa*. Kyiv.
- Ivchenko, A.V. 2016. Rannie zemlianye sklepy nekropolia Olvii. *Eminak. Naukovyi shchokvartal'nyk. "Olviiskyi forum". Pamiati V.V. Krapivinoi*. Kyiv; Mykolaiv, 4 (16) (zhovten-hruden), pp. 143-147.
- Ivchenko, A.V. 2017. O ranneellinisticheskikh sklepkakh Olvii. *Pivnichne Prychornomia za antychnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhyskoho)*. Kyiv, pp. 53-63.
- Ivchenko, A.V. 2018. Zemlianye sklepy nekropolia Olvii (ot ellinizma k rimskomu vremeni). *Forum Olbicum II: pamiati V.V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. *Materialy Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii, 4-6 travnia 2018 r.* Mykolaiv, pp. 48-50.
- Kulakovskii, Iu.A. 1891. Kerchenskaia khristianskaia katakomba 491g. *Materialy po arkheologii Rossii*. 6, pp. 1-30.
- Kulakovskii, Iu. 1896. Drevnosti Iuzhnoi Rossii. Dve kerchenskie katakomby s freskami. Prilozhenie: khristianskaia katakomba, otkrytaia v 1895 godu. *Materialy po arkheologii Rossii*. Sankt-Peterburg, 19.
- Marti, Iu. Iu. 1929. *Raskopki gorodishcha Kiteia v 1928 g.* Simferopol.
- Maslennikov, A.A. 1982. Nekotorye osobennosti nekropolei gorodov Evropeiskogo Bospora pervykh vekov n. e. *Sovetskaia arkheologiia*. 1, pp. 33-43.
- Maslennikov, A.A. 1997. Tcarskaia khora Bospora. *Tezisy dokladov. Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov, pp. 51.
- Matkovskaia, T.A. 1999. Kompozitsionnoe primenenie arkhitekturnykh elementov i rastitelnogo dekora v nadgrobiakh Evropeiskogo Bospora (II v. do r.kh. - II v. n. e.). *Arkheologiia i istoriia Bospora*. Kerch, 3, pp. 113-120.
- Matkovskaia, T.A. 2003. Dekorativnaia skulptura iz sobraniia kerchenskogo lapidariia. *Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Materialy IV Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 171-173.
- Matkovskaia, T.A. 2007. K izdaniu svoda pamiatnikov kerchenskogo lapidariia. *Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Materialy VIII Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 216-218.
- Miyatevü, K. 1925. *Dekorativnata zhivopis na Sofiiskii nekropol*. Sofiia.
- Ovcharov, D. 1977. Arkhitektura i dekoratsiia na starokhristianskite grobnitci v nashite zemli. *Arkheologiia*. vol. 4, pp. 24-25.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv.
- Papanova, V.A. 2006. *Urochishche Sto mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)*. Kyiv.
- Rusiaeva, A.S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kyiv.
- Rusiaeva, A.S. 1999. Vozveshchai zhe, stela, o moei smerti (olviiskie epitafii). *Letopis Prichornomia. Archeologiia, istoriia, literatura, numizmatika*. Kherson, 3, pp. 7-13.
- Savostina, E.A. 1992. Mnogoiarusnye stely Bospora: semantika i struktura. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Muzeia Istorii Iskusstv*. 10, pp. 357-386.
- Shkorpil, V.V. 1905. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi i ego okrestnostiakh v 1903 g. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*. 17, pp. 1-76.
- Shkorpil, V.V. 1909. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi v 1905 g. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*. 30, pp. 1-50.
- Shtitel'man, F.M. 1977. *Antychne mystetstvo*. Kyiv.
- Solomonik, E.I. , 1973. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv.
- Solomonik, E.I. 1973a. Iz istorii religioznoi zhizni v severopontiiskikh gorodakh pozdneantichnogo vremeni. (Po epigraficheskim pamiatnikam). *Vestnik drevnei istorii*. 1, pp. 55-77.
- Sokolov, G.I. 1999. *Olviia i Khersones. Ionicheskoe i doricheskoe iskusstvo*. Moskva.
- Zhuravlev, D.V., Zubar, V.M., Sorochan, S.B. 2004. Ekonomicheskoe razvitie, sotsialnyi i etnicheskii sostav naseleniia. *Khersones Tavricheskii v seredine I v. do n. e. - VI v. n. e. Ocherki istorii i kultury*. Kharkov, pp. 183-256.

- Zinko, E.A. 1997. Issledovaniia bosporskikh sklepov na severnom sklone gory Mitridat. Mezhdunarodnaia konferentsiia "Vizantiia i Krym". *Tezisy dokladov*. Simferopol, pp. 43-44.
- Zinko, E.A. 2000. Pozdneantichnye pantikapeiskie raspisnye sklepy. *Bospor Kimmeriiskii na perekrestе grecheskogo i varvaskikh mirov. Materialy I Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 66-68.
- Zinko, E.A. 2001. Novyi raspisnoi sklep pantikapeiskogo nekropolia. *Bospor Kimmeriiskii i Pont v period antichnosti i srednevekovia. Materialy II Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 42-46.
- Zinko, E.A. 2002. Issledovanie nekropolia Pantikapeia v 2001 g. *Bospor Kimmeriiskii, Pont i varvaskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Sbornik nauchnykh materialov III Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 100-105.
- Zinko, E.A., Zinko, V.N. 2013. Rannie khristiane v Vostochnoi Tavrike. *II Bakhchisaraiskie nauchnye chteniia pamiati E.V. Veimarna. Tezisy dokladov i soobshchenii Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Bakhchisarai, 3-7 sentiabria 2013 g.)*. Simferopol, pp. 24.
- Zubar, V.M. 1982. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.* Kyiv.
- Zubar, V.M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv, pp. 64-65.
- Zubar, V.M. 2003-2004. Olviia i Rimskaia imperiia: dinamika i kharakter kontaktov. *Stratum Plus*. 4, pp. 436-466.
- Zubar, V.M. 2004. O kharaktere kulta Gerakla v Khersonesskom gosudarstve v ellinisticheskii period. *Bosporskii Fenomen. T. II*. Kerch, pp. 131-135.

О.П. Моця *

ЩЕ РАЗ ПРО ЕЛІТАРНИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ЯЗИЧНИЦЬКОЇ РУСИ¹

У статті мова піде про недостатньо розроблену у вітчизняній науці тему традиційних еліт у суспільстві, а саме у часи існування першої держави східних слов'ян, відомої під назвами «Руська земля» чи «Русь» у середньовічних письмових джерелах, або ж «Київська Русь», «Давньоруська держава» в кабінетних працях пізніших часів. Вивчення археологічних матеріалів кінця I — початку II тис. н. е. дозволяє зараховувати до елітарних поховань т. зв. зрубні чи камерні гробниці й поховання зі зброєю, де й були поховані представники вищих соціальних прошарків тогочасного суспільства.

К л ю ч о в і с л о в а: Русь, феодализм, соціальна еліта, поховальний обряд, могильні камери, зброя.

Можна погодитися з думкою, що проблема традиційних еліт в Україні являється однією із найменш досліджених у вітчизняній історичній науці (Потульницький 2018, с. 257). Але в межах вивчення середньовічної вітчизняної історії цю тему все ж слід розділити на два основні «державницькі» блоки: часи існування Київської Русі та часи Української козацької держави, відомої під назвою Війська Запорозького. У нашій статті ми зупинимось лише на першому із названих утворень. Хронологічно — це часи функціонування цього державного утворення — кінець I — початок II тис. н. е. Нині воно все частіше іменується як «дружинна» чи «язичницька» держава (Котляр 2002, с. 27), коли в ідеологічному розумінні панувало язичництво або ж фіксувався синкретизм старих і нових (християнських) релігійних систем. Панівний прошарок такої держави був представлений верхівкою військової дружини, а з її членів складався протягом довгого часу елементарний

апарат управління. Якраз дружина здійснювала збирання данини й судові функції.

Тоді, у IX—X ст., у зв'язку з консолідацією населення під впливом різноманітних факторів, уявлення про спільність походження, що виступало в ролі одного із головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на етапі їх суспільної еволюції в бік цивілізації, відступало на другий план порівняно з таким компонентом як уявлення про спільність культури (Бромлей 1983, с. 287—288). Для нас таке зауваження являється досить важливим разом із тезою про дві культури давньоруського феодалізму. Такі культури вже для перших століть існування давньоруської державності названі дружинною і народною. Протягом висхідної — тобто прогресивної — стадії розвитку феодалізму перша із названих культур була передовою, більш інтегруючою (Рыбаков 1970, с. 24, 33). В інших історичних випадках згадані культури (а точніше субкультури однієї культури конкретного етносу) називали «офіційною і народною», «міською і сільською» і т. п. Але суть такого явища міжнародного рівня від цього не змінювалася.

Саме тим часом датується на півдні Русі (як і на деяких інших територіях східнослов'янського світу) вищезгадана дружинна культура, котра окрім поховального обряду, що значно ускладнився, характеризується стабільною наявністю манжетоподібної гончарної кераміки (окрім найсхідніших сіверянських районів Дніпровського Лівобережжя), новими правилами житлобудування, а також появою т. зв. речей-гібридів (рис. 1; 2). Слід також зазначити, що багато із елементів такої дружинної культури зафіксовано переважно на землях до верхів'їв Дніпра. На півночі східнослов'янської ойкумени дружинні старожитності формувалися за власними канонами, хоча у цілому «перегукувалися» із східнослов'янським півднем. Це особливо чітко простежується під час аналізу поховальних пам'яток, котрі і стали основною складовою для написання цієї роботи.

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

¹ Статтю було підготовлено в контексті роботи Комісії із слов'янської археології при Міжнародному комітеті славистів.

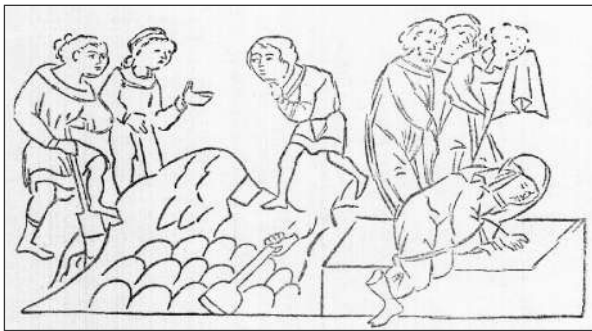

Рис. 1. Поясний набір із кургану біля с. Городець на Правобережному Поліссі

Fig. 1. Belt set from the barrow near Horodets village in Polissia (Right-bank Ukraine)

Мова піде про т. зв. зрубні гробниці, в яких стінки могильних ям були обкладені деревом, і могили із знахідками серед поховального інвентарю елементів озброєння та спорядження верхового коня (рис. 3; 4). Ця група могил, що належала до перших століть існування Київської Русі, привертала особливу увагу багатьох дослідників під час вирішення тих, чи інших питань середньовічної історії східних слов'ян (Блифельд 1954; Моця 1993; Михайлов 2016 та ін.). Підземні «будинки мертвих» на європейській Півночі іменуються поховальними камерами — «chambergraves» чи «kammergraber», тобто якраз і являються аналогами східноєвропейських «зрубних гробниць».

Але перед тим, як детально охарактеризувати поховальний обряд молодшої давньоруської еліти, слід зробити кілька загальних зауважень. Можна погодитися із точкою зору К. Михайлова про те, що обмежене коло писемних джерел раннього періоду функціонування давньоруської держави й досі не дозволило вагомо обґрунтувати всю концепцію взаємодій структур Київської Русі. А серед археологічних пам'яток для розкриття цієї теми якраз поховальні комплекси являються найбільш інформативними. У матеріалах поховань збережені специфічні дані для реконструкції процесів соціальних, культурних, духовних змін, що відбувалися саме у кінці I тис. н. е. Якраз характер поховального ритуалу та інновацій у цій сфері можуть слугувати своєрідними реперами, котрі дозволяють встановити період виникнення й формування нової культурної єдності, відмінної від оточуючих її аналогічних пам'яток (за якими, у свою чергу, знаходяться соціальні або релігійні особливості). Однак для перетворення таких археологічних матеріалів у повноцінне історичне джерело їх необхідно піддати детальному джерелознавчому аналізу.

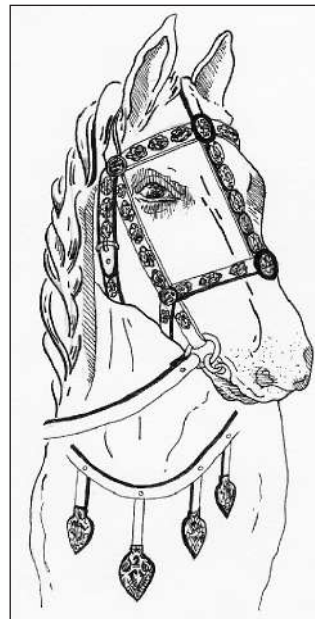

Рис. 2. Металеві бляшки кінської збруї із поховання Київського некрополя

Fig. 2. Metal plaques of horse harnesses from the grave of the Kyiv necropolis

Більшість дослідників зазначають, що характерною рисою таких цвинтарів, найчастіше міських, являється багатовибірковість поховальних ритуалів. У складі т. зв. дружинних некрополів присутні поховання різних типів — проведені за обрядом кремації на місці поховання і збоку від нього. Цим різноманіттям обрядовості «дружинні» могильники відрізняються від більшості сільських некрополів Східної Європи. Якраз у таких могильниках ще у дохристиянський період з'являються перші поховання, які були проведені за обрядом інгумації. Без сумніву, на таких цвинтарях і ховали представників еліти давньоруського суспільства, яке тоді починало формуватися. Мабуть, серед похованих тут могли бути й представники князівської дружини, але у дослідників поки що відсутні особливі археологічні індикатори дружини як соціальної групи. Тому як більш нейтрального, що дозволяє розширити межі соціальних реконструкцій означення, було вибрано термін «елітарні». Адже еліта — це відбірна, краща частина суспільства. В соціології під елітою розуміють ту групу особистостей, яка безпосередньо приймає участь в управлінні або розподіленні різних благ у середині суспільства (Михайлов 2016, с. 12—13).

Переходячи безпосередньо до розкриття теми цього дослідження слід зазначити, що перша спеціальна узагальнююча праця щодо

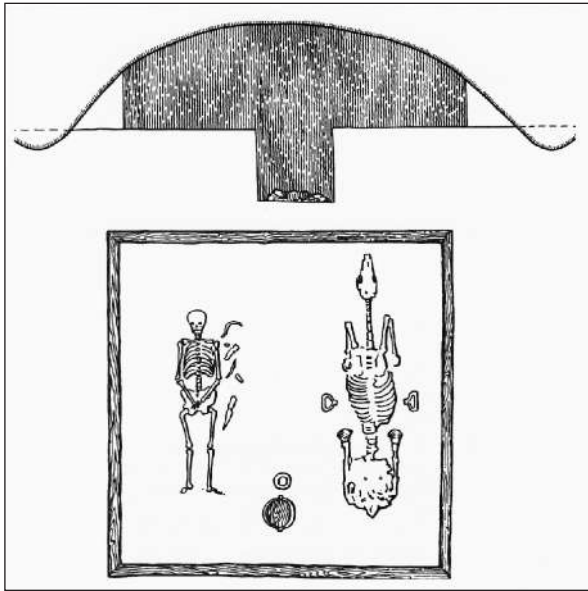

Рис. 3. Поховання у зрубі Гущинського могильника

Fig. 3. Burial in the framework of the Huschynе burial ground

цієї групи південноруських захоронень була здійснена більш як шість десятиліть тому, але вже згадана праця Д. Бліфельда не втратила свого значення і нині. Її автор розглядав проблему зрубних гробниць як частину всього поховального обряду дружинної культури на Русі, що було правомірним на тому етапі вивчення проблеми. Такий підхід дозволив простежити ієрархічну градацію панівної соціальної верхівки у тому вигляді, як вона відбилася у канонах східнослов'янського поховального обряду. Згаданим дослідником було виділено чотири типи дружинних поховань:

- одинарне поховання воїна;
- поховання воїна з конем;
- поховання воїна з жінкою;
- поховання воїна з жінкою і конем.

Автор згаданої роботи використав для свого аналізу і цілу низку підкурганних поховальних камер, у яких не було зафіксовано слідів дерева. І ще одне: термін «зрубні гробниці» являється значною мірою умовним, у зв'язку із його постійним вживанням у вітчизняній науковій літературі, перш за все відносно південних і північних курганних могильників, де подібні поховання здебільшого зафіксовані. Справа у тому, що окрім власне зрубів, зокрема на південноруських могильниках, застосовувалися й стовпові конструкції. В той же час, у багатьох випадках простежені лише сліди дерев'яного облицювання стінок могильних ям, а також дерев'яний тлін на підлозі та на залишках перекриттів. На південноруській тери-

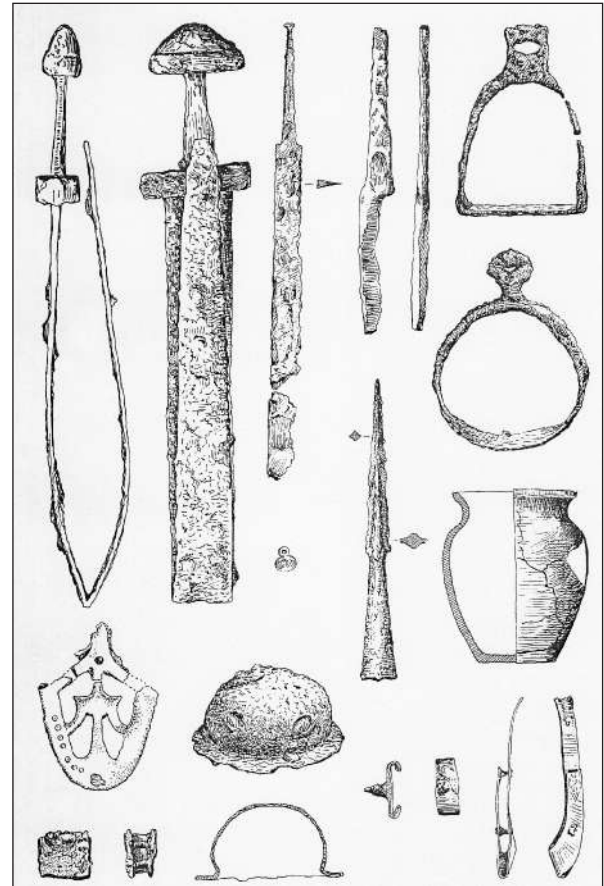

Рис. 4. Інвентар із дружинних поховань Шестовицького могильника

Fig. 4. The inventory of the burials of the elite warriors of Shestovytsia burial ground

торії на сьогодні зафіксовано близько шести десятків таких комплексів.

З них найбільш вивченою групою являються могили у дніпро-деснянському межиріччі, де збереглася інформація про понад два десятки таких зрубних гробниць (Клонів, Седнів, Товстоліс, Табаївка, Чернігів, Гушин, Шестовиця, Левинки, Кветунь). Говорячи про дерев'яну конструкцію камери слід зазначити, що лише в декількох похованнях Шестовицького некрополя зафіксовані сліди від стовпів. В інших випадках їх відсутність або ж сліди зрубів дозволяють говорити про горизонтальне розташування колод або плах, з яких і виготовлялася сама конструкція.

Другою групою аналогічних зрубних гробниць являються окремі поховання у Києві (нині виявлено понад два десятки). Ще Д. Бліфельд зазначав, що київські поховання дійшли до нас вже у поруйнованому стані, а деякі були виявлені випадково, а тому археологічно не вивчені. Окрім самої столиці Русі, згадані тут комплекси відомі у таких пунктах, як Совки,

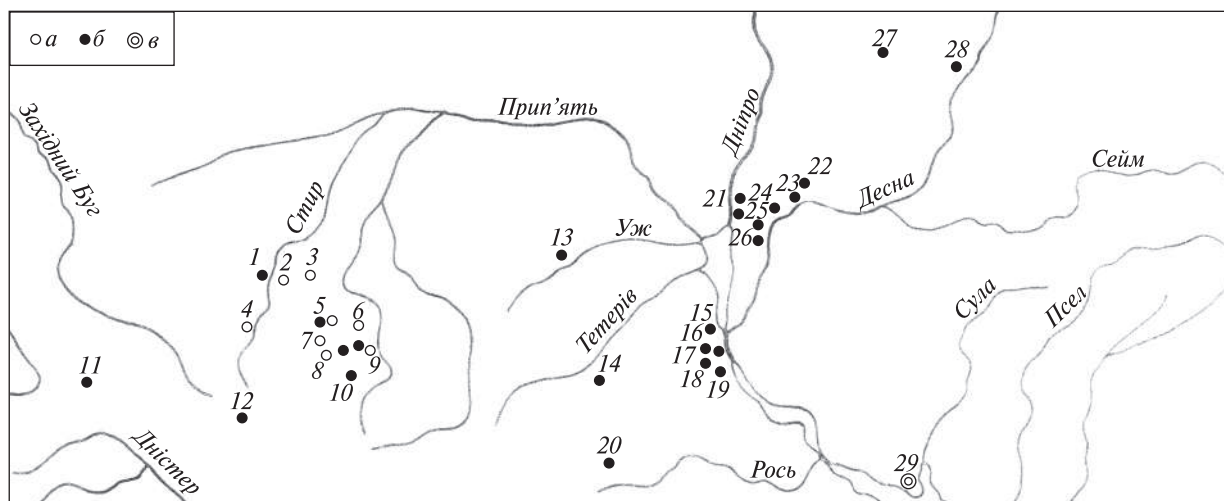

Рис. 5. Зрубні гробниці на південноруських некрополях: 1 — Городище; 2 — Теремне; 3 — Ставок; 4 — Новосілки; 5 — Пересопниця; 6 — Колоденка; 7 — Басів Кут; 8 — Білів; 9 — Старожуків; 10 — Понебель; 11 — Судова Вишня; 12 — Підгірці; 13 — Коростень; 14 — Леніно; 15 — Вишгород; 16–19 — Київ і округа; 20 — Ягнятин; 21 — Клонів; 22 — Седнів; 23 — Чернігів; 24 — Товстоліс; 25 — Гушин; 26 — Шестовиця; 27 — Левинки; 28 — Кветунь; 29 — Жовнино. а — зрубні гробниці; б — «склепи»; в — зруб у ґрунтовій могилі

Fig 5. Log structure tombs at the Southern Rus' necropolises: 1 — Horodysche; 2 — Teremne; 3 — Stavok; 4 — Novosilky; 5 — Peresopnytsia; 6 — Kolodenka; 7 — Basiv Kut; 8 — Biliv; 9 — Starozhukiv; 10 — Ponebel; 11 — Sudova Vyshnia; 12 — Pidhirtsi; 13 — Korosten; 14 — Lenino; 15 — Vyshhorod; 16–19 — Kyiv and suburbs; 20 — Yahniatyn; 21 — Kloniv; 22 — Sedniv; 23 — Chernihiv; 24 — Tovstolis; 25 — Huschin; 26 — Shestovytsia; 27 — Levynky; 28 — Kvetun; 29 — Zhovnyno. a — log structure tombs, б — “crypts”, в — log structure tombs in the ground grave

Жуляни, Китаєво, Вишгород. За наявною нині інформацією тільки в одному київському похованні зафіксовано стовпову конструкцію камери.

Зовсім не враховувалися багатьма дослідниками попередніх поколінь зрубні гробниці на Волині та Прикарпатті (Городище, Пересопниця, Білів, Старожуків, Понебель, Судова Вишня, Підгірці, Коростень, Леніно). У цих пунктах фіксувалась наявність понад десятка поховань зі слідами дерева на стінках ям. Стовпова конструкція камер у цьому регіоні взагалі не знайдена.

Усі вищеперераховані зрубні гробниці були виявлені під курганными насипами. Але окрім них в одному безкурганному захороненні Жовнинського могильника на Сулі також зафіксовано залишки зрубу та безінвентарне поховання усередині. Відсутність насипу в останньому випадку можна пояснювати по-різному: курган було знищено під час подальшого функціонування значного за розмірами ґрунтового могильника; маємо прояв синкретизму старої й нової обрядовості вже в часи панування нової християнської релігії, коли кургани вже забороняли насипати.

Але окрім дерев'яних конструкцій у могильних ямах на низці некрополів Західної Волині виявлено також зруби, котрі були поставлені на рівні давньої поверхні землі (Мельник

1901, с. 479–576). Дослідниця чітко відрізняла їх від простих домовин, навіть тих, що були виготовлені із товстих дощок, і називала їх «склепами». Загалом таких конструкцій було зафіксовано близько десяти (Теремно, Ставок, Новосілки, Пересопниця, Білів, Басів Кут, Колоденка, Старожуків) (рис. 5).

Орієнтація померлих у переважній більшості випадків проводилася за лінією захід—схід. І тільки у трьох київських похованнях вона була іншою. Ще у двох похованнях Шестовицького некрополя зафіксовано небіжчиків у сидячому положенні, а у інших двох там само — у скорченому. В таких похованнях зафіксовано всі ті елементи, що і у переважної більшості ординарних давньоруських поховань. Характерною деталлю усіх поховань являється відсутність самої труни — мабуть її функції як символічного будинку для померлих виконували, власне, дерев'яні камери. Виявлений у них інвентар був багатшим і різноманітнішим ніж у більшості ординарних поховань цього часу. Цілу низку досліджених комплексів можна віднести до X ст., у зв'язку зі знайденими в них предметами озброєння, спорядження бойового коня, монет, гребінців, фібул і прикрас. Але частина із них датується пізнішим часом, що свідчить про пережитки язичницьких звичаїв вже в часи після прийняття християнських канонів (наприклад, комплекс на Жовнинському могильнику).

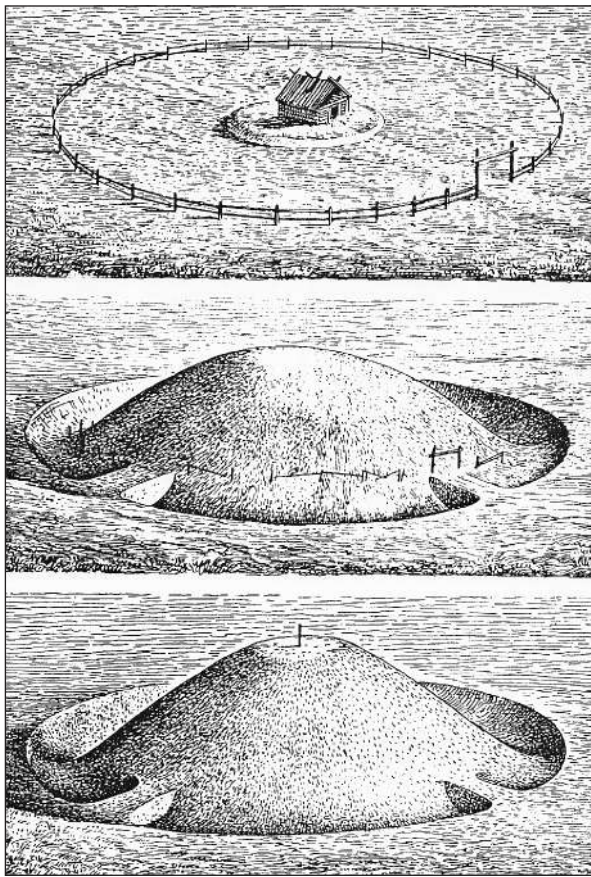

Рис. 6. Обряд кремації у символічному «будинку мертвих» чернігівського кургану Чорна Могила (реконструкція Б. Рибаківа)

Fig. 6. The ritual of cremation in the symbolic "house of the dead" of Chernigov barrow Chorna Mohyla (reconstruction by B. Rybakov)

Розглядаючи проблему походження зрубних або камерних гробниць слід вказати на існування різних думок з цього приводу: одні вважають їх слов'янськими, інші — занесеними на Русь вікінгами (Шаскольський 1965, с. 168—179; Groslund 1980, р. 45—46 та ін.). У зв'язку з такими протилежними судженнями нагадаємо, що необхідною умовою ефективного визначення етнічної приналежності тієї чи іншої групи пам'яток є з'ясування їх генетичного зв'язку із пам'ятками попередніх часів. У цьому випадку, на наш погляд, зв'язок між розглянутою групою поховань і східнослов'янським поховальним обрядом більш раннього часу (друга половина I тис. н. е.) простежується досить чітко. Про це ж свідчать численні випадки знахідок у ранньослов'янських курганах по всій Європі прямокутних у плані дерев'яних конструкцій, у яких якраз і спалювали небіжчиків. А у кінці згаданого тисячоліття на Русі розміри поховальної споруди, як і набір супроводжуючого інвентарю, починають слугува-

ти виразником ступеню соціальної значимості небіжчика за його земного життя.

Під час переходу до обряду інгумації така язичницька соціальна символіка, найімовірніше, збереглася, що призвело до появи на волинських некрополях вищезгаданих дерев'яних склепів, над якими потім насипалися кургани. А у Середньому Подніпров'ї, і в першу чергу на Київщині, куди в кінці I тис. н. е. проникала християнська ідеологія (зокрема й вимога ховати небіжчика в ямі) зрубні гробниці почали споруджуватися нижче рівня давньої поверхні, як це також практикувалося на європейській Півночі, зокрема у шведській Бірці (Лебедев 1976, с. 148). Якщо ж допускати виключний іноземний вплив під час появи звичаю обкладання деревом стінок могильних ям на півночі східнослов'янської ойкумени, наприклад із території Данії (Михайлов 2016, с. 159), то чому слід відкидати можливість переймання аналогічного звичаю на півдні із території Хозарського каганату, хоча б під впливом аналогічного ритуалу праболгарського населення, яке залишило поховальні пам'ятки «зливкинського» типу (Аксенов 2017, с. 64—65)?

У процесі християнізації інвентар у могилах поступово зникає. В той же час складається враження, що на Дніпровське Лівобережжя зрубні гробниці були привнесені, як і весь ямний обряд поховання на ранньому етапі — він з'явився тут якраз у часи присутності в межиріччі Дніпра і Десни великокнязівських київських формувань. Про це красномовно свідчить факт стабільного використання обряду кремації автохтонним лівобережним населенням аж до 988 р., наприклад під час спорудження знаменитої Чорної Могили у Чернігові. Як характеризує таку обрядовість Б. Рибаків, тут на вибраному для поховання місці збирали вогнище, де і спалювався небіжчик або кілька осіб; навколо було розкладено багато зброї, прикрас, посуду й інших побутових предметів (рис. 6; 7). У ногах померлих клали туші биків, осідланих і запряжених коней. Коли вогонь догорав, частину зброї і спорядження вибирали із вогнища і тимчасово відкладали у бік. Потім брались за насипання кургану, а коли насип сягав приблизно половини або двох третин висоти майбутнього кургану, на вершину насипу клали вийняте із попелу спорядження, доповнювали його ритуальними посудинами, і через певний час після закінчення тризни, що проводилася навколо поховального обладунку, продовжували досипання кургану, засипаючи при цьому і сам обладунок. Останнім ак-

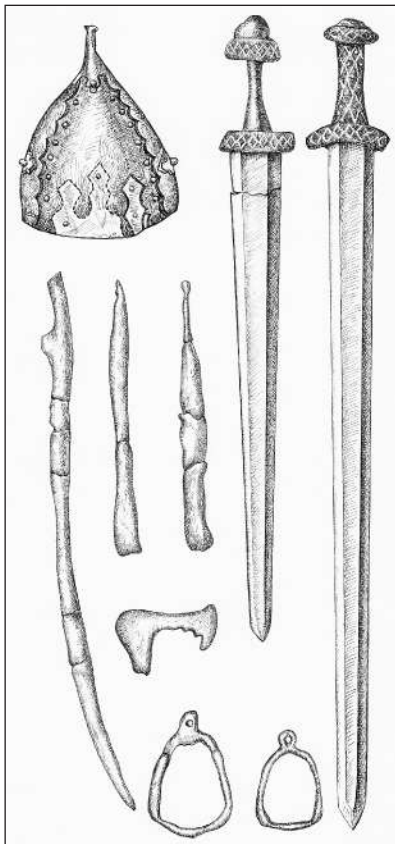

Рис. 7. Зброя, обладунок із Чорної Могили

Fig. 7. Weapon and armour of the Chorna Mohyla

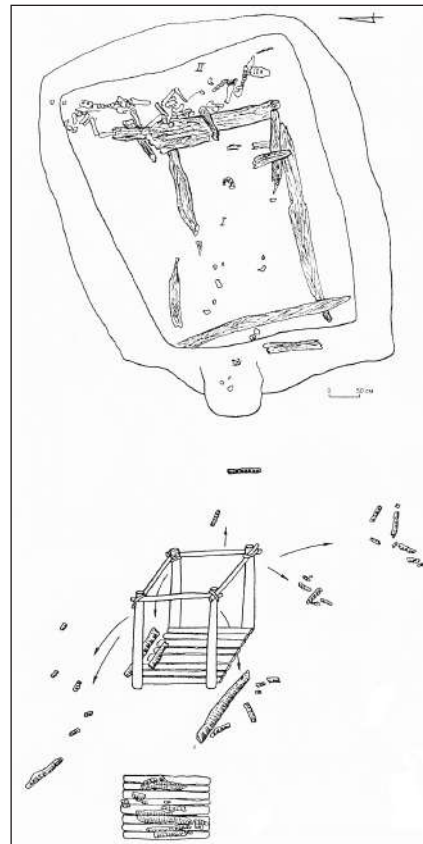

Рис. 8. Можлива конструкція поховальної дерев'яної камери у східних слов'ян

Fig. 8. Eastern Slavs possible construction of the burial wooden chamber

том такого сумного обряду було встановлення на вершині кургану стовпа з іменем головного небіжчика. Пізніше біля такого стовпа на широкому горизонтальному майданчику відбувалися поминки (Рыбаков 1949). Залежно від соціального статусу небіжчика розміри поховальної споруди різнилися, як і набір супроводжуючого інвентарю.

Конструкція поховальної споруди, символізуючи дерев'яний будинок, зафіксована, окрім вищеприведеного випадку, і у інших комплексах, включаючи могили пересічного населення із більш скромним поховальним обрядом. Вона також має аналогії у дерев'яних спорудах ранішого часу, коли використовувався обряд кремації з боку від місця майбутнього поховання.

Вищенаведені археологічні приклади дозволяють вважати зрубні гробниці у східнослов'янському світі (зокрема на півдні) самостійним автохтонним явищем. Взагалі ж слід зазначити, що дискусія з приводу з'ясування місця появи цього обряду на території Європи і його наступного поширення до останніх часів проходила переважно в одному хронологічному

зрізі — друга половина I тис. н. е. Але у той же час дерев'яне облицювання стін могильних ям відоме у поховальному обряді різних народів євразійського материка ще з III тис. до н. е. За доби міді—бронзи вони зафіксовані у старожитностях кемі-обінської і зрубної культур на території Північного Причорномор'я, а також у комплексах могильника Сінташта в Південному Заураллі (Генинг 1977, с. 57; Археология Украинской ССР 1985, т. I, с. 333, 336). Значна кількість випадків фіксації цього елемента поховальної обрядовості відома серед старожитностей I тис. до н. е. (Смирнов 1964, с. 85; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 232, 236; Мурзин 1984, с. 50—58 та ін.). Продовжують використовувати згадані конструкції в зведених могилах різні народи у I тис. н. е. Окрім уже наведених випадків у праболгарському середовищі Хозарського каганату, вони відомі у «черняхівців» на півдні Східної Європи і на півночі у скандинавів (Arbman 1962, р. 33; Рафалович 1986, с. 63—64, 76—77).

Найімовірніше, цю деталь поховальної обрядовості багатьох стародавніх та середньовічних народів слід пов'язувати з інтернаціо-

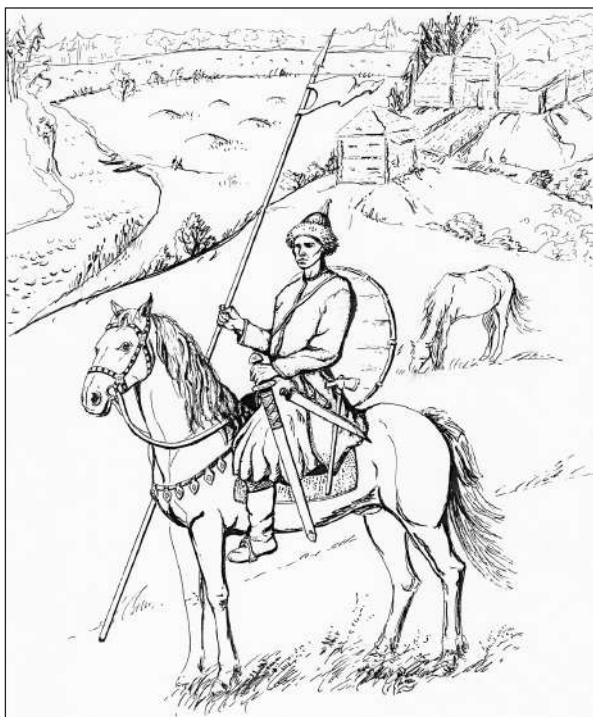

Рис. 9. Молодий воїн із шестовицького кургану (реконструкція О. Моці, художник І. Ковтун)

Fig. 9. A young warrior from the barrow in Shestovytsia (reconstruction by O. Motsia, painter I. Kovtun)

нальною ідеєю будинку, що відокремив людину від космосу, виріс між ними і внаслідок цього набув характерних рис медіаційного комплексу (Байбурин 1983, с. 11). Витоки цієї інтернаціональної ідеї, мабуть, слід шукати у загальних принципах світосприймання народів індоєвропейської групи, що відклалося якимось загальним блоком у свідомості багатьох етносів більш пізніх часів (так само, як і ідея проведення обряду кремації померлих). Говорячи ж про автохтонність таких традицій у східнослов'янському середовищі, можна лише зазначити факт стабільної наявності у казках регіону такої відомої деталі як хатинка, котра саме й слугувала переходом із земного у «потойбічний» світ (Пропп 1986, с. 58—59). Та й українська назва «домовина» також належить до такої інтерпретації — «корабель небіжчика» (рис. 8). Розглянуті вище зрубні гробниці якраз органічно й вписуються у блок таких уявлень.

Звичайно, це не означає, що наявність зрубної/камерної гробниці на східноєвропейській території, і зокрема на південноруських землях, автоматично і безапеляційно встановлює етнічну (у цьому випадку східнослов'янську) приналежність небіжчика. Адже у деяких випадках, за відсутності антропологічної інформації, досить важко встановити етнічну прина-

лежність конкретної особи. На підтвердження цього наведемо наступний приклад.

Так, в одній із груп Шестовицького могильника відкрито поховання у дерев'яній конструкції, де в ногах у померлого було покладено багато запряженого верхового коня, а поруч нього — ще одного коня. Майже в центрі камери виявлено меч великих розмірів у піхвах, прикрашених бронзовим вістрям із зображенням дракона у давньоскандинавському стилі. На голові молодого воїна була одягнута хутряна шапка, прикрашена срібним ковпачком. Поруч було покладено ніж-скрамасакс у бронзових піхвах, а також два точильних бруска. Окрім того серед супроводжуючого інвентарю виявлено залишки шкіряного сидла, також прикрашеного срібними бляшками і решмою із позолотою, два стремена, залишки залізних казана і, можливо, пательні, ритуальний ритон із турячого рогу, вістря списа і 13 обкладенок дерев'яного древка спису у вигляді срібних позолочених пластин із невеликими цвяхами для кріплення. Цей спис, найімовірніше, мав значну довжину і тому був покладений із одного кута камери в інший, про що свідчить розташування його вістря на середині глибини могильної ями. Окрім того було виявлено ще один ритон із турячого рогу, залізне вушко від дерев'яної посудини, дві бойові сокири і ніж. Біля шапки виявлено залишки шкіряної сумки із застібками, 40 золото-скляних намистин, срібні персні із щитками та зав'язаними кінцями (рис. 9). Поховання було здійснено в другій половині X ст., а небіжчик, без сумніву, був за життя одним із воїнів місцевої дружини (ватажок? прапороносець?), який помер у досить молодому віці (Моця, Коваленко та ін. 2007). За деталями поховальної обрядовості, його можна вважати як автохтоном-слов'янином, так переселенцем із європейської Півночі.

До вихідців із скандинавського середовища, більшою мірою, може бути віднесений похований у знаменитій Галичині Могили на другому майданчику Крилоського городища — центральній частині літописного Галича (вона вже згадується як історичний орієнтир під 1209 р.). Тут у кургані виявлені чотири шари із дерев'яних колод: своєрідна стіна-крепіда. На рівні давньої поверхні в центральній частині кургану стояв дерев'яний човен-однодеревка, опущений у неглибоку яму, підготовлену за формою човна. У човні знайдено покритий золотою фольгою круглий щит, ніж-скрамасакс, вістря довгого і вузького дротика, два вістря стріл і три бойові сокири. Всі ці предмети спорядження

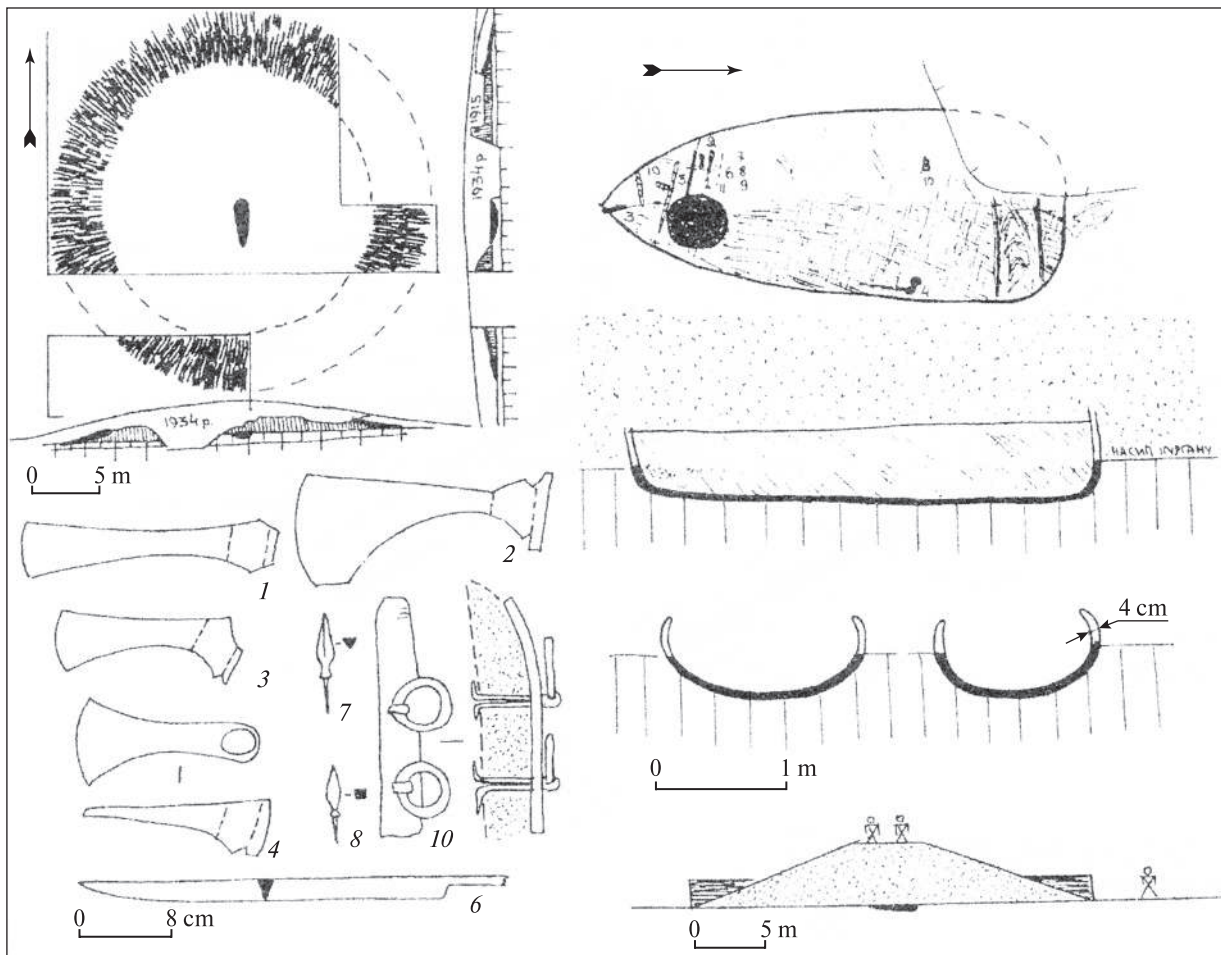

Рис. 10. Поховання у Галичиній Могилі

Fig. 10. Burial in Halychyna Mohyla

багатого і знатного воїна лежали у носовій частині окремою групою. На кормі виявлено залізний кронштейн для кріплення стернового весла, а на дні — залізне тесло (рис. 10). Увесь човен був покритий грубою тканиною (шатор? парус? покривало?). Залишків небіжчика не зафіксовано, а тому цей комплекс можна вважати кенотафом — символічним похованням воїна, який загинув десь далеко від дому (Томенчук 2006, с. 14—24). Наявність такої важливої деталі як човен вказує на його скандинавське походження: це був виходець із Північної Європи, або ж, імовірно, переселенець із Середнього Подніпров'я, який у підкарпатський регіон потрапив у складі військових формувань великого князя київського (Святослава? Володимира?). Цікаво зазначити й те, що похований у X ст. переселенець мав стосунок до самого засновника літописного міста на південно-західній окраїні Руської землі в період її входження до складу давньоруської держави.

У цьому контексті слід звернути увагу на співвідношення скандинавського та давньо-

руського ім'ясловів: із 56 імен договору 944 р. із візантійцями лише сім були у вжитку на Русі. Інші ж повністю забулись і ніколи не згадувались у вітчизняних писемних джерелах. Більше того, із тих семи — це імена великих київських князів та їх послів. Як князівські і боярські імена вони використовувалися й надалі — Олег, Ігор, Гліб, Ольга, Акун/Якун. За іншими джерелами виходить, що число таких осіб було досить незначним і жодне з імен скандинавських князівських воевод та кормильців X ст. (Свенельд, Асмуд та ін.) у давньоруському ім'яслові не збереглося. Тож у домонгольський період на Русі скандинавські імена переважно використовувалися відносно членів родини Рюриковичів (Мельникова 1997).

Але повертаючись знову до проблеми зрубних гробниць на Русі можна зазначити незаперечний факт їх концентрації в зоні «Зовнішньої Русі» (за Константином Багрянородним) — Тимерьово, Стара Ладога, Псков, Удрай; і «Русі Внутрішньої» — Київ, Чернігів, Шестовиця, Седнев, Гушин, Клонів.

Таблиця 1. Предмети озброєння та обладунків у підкурганних похованнях на території південноруських земель, де виявлено по кілька знахідок

Table 1. Weaponry and armour in the kurhan burials at the Southern Rus territory, where there are several finds discovered

Комплекси	Меч	Сокира	Спис	Стріли	Лук та сагайдак	Шолом	Кольчуга	Щит	Інші
Грудок Набужний, курган 1	X				X				Кинджал
Вигаданка, курган	X					X			
Мокре, курган			X	X		X			
Белев, курган 1			X				X		
Підгірці, курган 1	X	X							
Кринос, Галичина		X	X	X					
Могила									
Київ, похов. 37 (за М.К.)				X					
похов. 86 (М.К.)		X			X				
похов. 105 (за М.К.)	X		X	X	X				Панцир, кинджал
похов. 108 (за М.К.)	X	X				X			
похов. 111 (за М.К.)			X	X					
похов. 113 (за М.К.)		X	X	X	X				
похов. 114 (за М.К.)	X			X	X				
похов. 115 (за М.К.)			X	X					
похов. 117 (за М.К.)	X	X	X	X		X			
Батієва могила		X	X						
курган 10 (за К.М.)						X		X	
курган 16 (за К.М.)	X			X					Шабля Шабля Шабля
Яблунівка, курган 4			X	X				X	
курган 6				X					
курган 10	X		X						
курган 13	X			X					
курган 17				X					
Чепелієвка, курган			X			X			
Таганча, курган				X	X	X	X	X	
Седнів, курган 4			X	X					Булава, кистінь, шабля Кинджал Шабля Панцир
курган 7		X	X						
курган 11				X					
Чернігів, «Чорна Могила»	X		X			X	X	X	
«Княжни Черни»							X		
«Гульбище»	X	X	X			X	X	X	
курган 2			X	X					
курган 15				X	X				
курган 16				X	X				
курган 1989 р.		X	X						
Гушине, великий курган		X	X						

Комплекси	Меч	Сокира	Спис	Стріли	Лук та са- гайдак	Шолом	Коль- чуга	Щит	Інші
Шестовиця, курган 21		X		X					Піхви киндж. Кинджал скрамасакс
курган 24			X	X					
курган 30				X					
курган 36	X		X	X	X				
курган 42	X		X	X	X				
курган 58	X		X						
курган 61		X							
курган 83	X		X					X	
курган 93			X						
курган 98		X		X	X				
курган 102				X					Піхви кин- джала Скрамасакс Скрамасакс Скрамасакс
курган 110	X				X				
курган 145			X	X					
курган 2006 р.	X	X	X						
Кветунь, курган 177		X	X	X					
Червонозаводське, курган		X	X						Кинджал Шабля
Гочево, курган 1		X		X					
курган 9		X							
курган 40			X						
курган 101		X		X					

Між ними розміщується своєрідна «мертва зона» — територія, де подібний обряд не зафіксовано. Винятком являється лише Гньоздово у верхів'ях Дніпра, де й сходилися дві частини східнослов'янського світу, одна з яких тяжіла до балтійського регіону, а інша — до причорноморського (Русь в IX—X веках 2012, с. 248). Можна, звичайно, припускати імовірність появи такого обряду під впливом різних факторів: на півночі — скандинавського, на півдні — християнського. Адже проникнення ідей нової релігії у свідомість східних слов'ян на різних територіях було різним. Наприклад, у Києві було досить авторитету Володимира Святославича та його негативно ставлення до противників нової віри (переважна більшість киян в один день були охрещені у Почайні), натомість у Новгороді Великому представникам великокнязівського оточення Добрині і Путяті довелося спалити частину міста, настільки сильним був супротив Володимирові ініціативі, хоча на той час християнська громада тут вже існувала (Янин 1984, с. 54, 56). Однак для підтвердження такої думки ще досить мало фактів.

Наостанок коротко зупинимося на похованнях зі зброєю та спорядженням бойового коня, хоча такі елементи військового обладунку присутні у багатьох камерних гробницях. Вони поширені по усій південноруській території — близько 220 комплексів або майже 5,0 % досліджених насипів (рис. 11).

Кількісно виділяються такі категорії зброї, як лук, сагайдак, стріли — близько 110 комплексів, сокири — понад 60. Окрім того, в могилах знайдено мечі, вістря списів та сулиць, кістені, скрамасакси, каміння для пращі, кольчуги, деталі панцирів і мечів. У багатьох могилах із такими елементами поховальної обрядовості зафіксовано лише по одній категорії знахідок, але також в одному комплексі одночасно траплялися різні типи озброєння і обладунку (табл. 1). Вони, безперечно, вказують на поступове поширення київської великокнязівської влади на всі державні території, де функціонували суд і данина нового феодального соціального організму. Під нові «прапори» переходили і представники старої плеємінної знаті, хоча державотворці все ж віддавали перевагу власним збройним

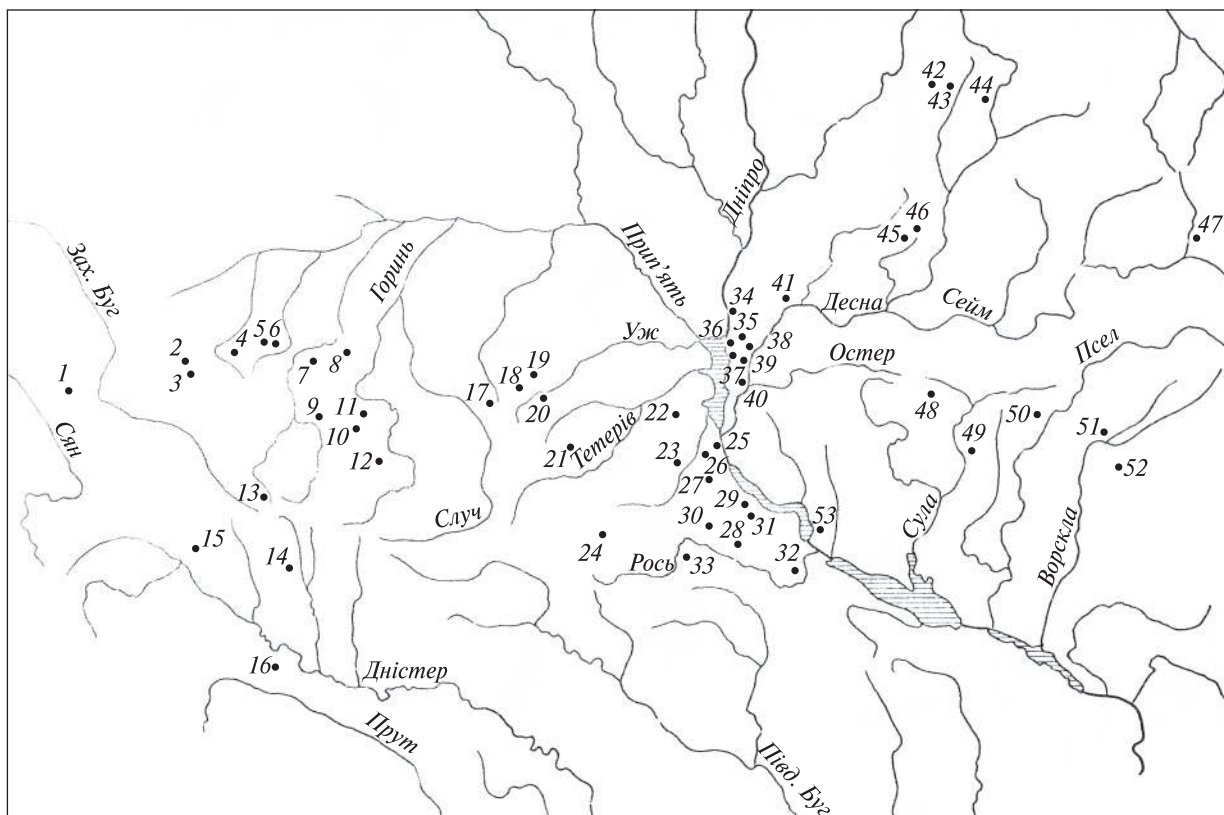

Рис. 11. Знахідки елементів озброєння та кінського спорядження в курганах південноруських могильників: 1 — Грудек Надбужний; 2 — Вигаданка; 3 — Зимне; 4 — Жовтневе; 5 — Гірка Полонка; 6 — Усичі; 7 — Теремне; 8 — Липне; 9 — Мокре; 10 — Білів; 11 — Басів Кут; 12 — Старожуків; 13 — Підгірці; 14 — Жнибороди; 15 — Кри-лос; 16 — Сколе-Гребенів; 17 — Андрієвичі; 18 — Коростень; 19 — Сингаї; 20 — Барди; 21 — Коростишів; 22 — Нежиловичі; 23 — Білгородка; 24 — Бикове; 25 — Київ; 26 — Китаєво; 27 — Вишгород; 28 — Красна Слобідка; 29 — Зарубинці; 30 — Козин; 31 — Коростиша; 32 — Саварка; 33 — Яблунівка; 34 — Чепелівка; 35 — Седнів; 36 — Любеч; 37 — Клонів; 38 — Пересаж; 39 — Табаївка; 40 — Чернігів; 41 — Гушин; 42 — Шестовиця; 43 — Медведево; 44 — Мериновка; 45 — Кветунь; 46 — Камка; 47 — Жукля; 48 — Мешкове; 49 — Липове; 50 — Червонозаводське; 51 — Ніцаха; 52 — Гочево; 53 — Лепляве

Fig. 11. Findings of the elements of the armament and the horse equipment in the barrows of the southern Russian burial grounds: 1 — Hrudek Nadbuzhnyi; 2 — Vyhadanka; 3 — Zymne; 4 — Zhovtneve; 5 — Hirka Polonka; 6 — Usychi; 7 — Teremne; 8 — Lypne; 9 — Mokre; 10 — Biliv; 11 — Basiv Kut; 12 — Starozhukiv; 13 — Pidhirtsi; 14 — Zhnyborody; 15 — Krylos; 16 — Skole-Hrebeniv; 17 — Andriievychi; 18 — Korosten; 19 — Synhai; 20 — Bardy; 21 — Korostyshiv; 22 — Nezhylovychi; 23 — Bilhorodka; 24 — Bykove; 25 — Kyiv; 26 — Kytaievo; 27 — Vyshhorod; 28 — Krasna Slobidka; 29 — Zarubyntsi; 30 — Kozyn; 31 — Korostyshcha; 32 — Savarka; 33 — Yablunivka; 34 — Chepeliivka; 35 — Sedniv; 36 — Liubech; 37 — Kloniv; 38 — Peresazh; 39 — Tabaiivka; 40 — Chernihiv; 41 — Hushchyn; 42 — Shestovytsia; 43 — Medvedevo; 44 — Merynovka; 45 — Kvetun; 46 — Kamka; 47 — Zhuklia; 48 — Meshkove; 49 — Lypove; 50 — Chervonozaovodske; 51 — Nitsakha; 52 — Hocheve; 53 — Lepliave

формуванням, не кажучи вже про представників самого правлячого роду Рюриковичів, як це, зокрема, трапилося під час вокняжіння в столиці Володимира Святославича. Цей процес тривав і далі — упродовж всієї історії Київської Русі аж до навали орд хана Батия в XIII ст. Але в перші століття II тис. н. е. поховальні пам'ятки, у зв'язку із введеними канонами християнської релігії, стають вже менш інформативними. Їх змінюють знахідки і споруди нових категорій, перш за все пам'ятки монументальної архітектури. Імовірно, дослідження елементів елітарної культури слід продовжувати і далі.

- Аксенов, В.С. 2017. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червона Гусаровка на Северском Донце. Харьков. *Археология Украинской ССР*. Киев, 1985, т. 3.
- Байбурин, А.К. 1983. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград.
- Блифельд, Д.И. 1954. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. *Советская археология*. 20, с. 148-164.
- Бромлей, Ю.В. 1983. *Очерки теории этноса*. Москва.
- Генинг, В.Ф. 1977. Могильник Синташта и проблемы ранних индоевропейских племен. *Советская археология*. 4, с. 53-73.
- Ильинская, В.А., Тереножкин, А.И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев.
- Котляр, М.Ф. 2002. *Історія давньоруської державності*. Київ.

- Лебедев, Г.С. 1977. Социальная топография могильника «эпохи викингов» в Бирке. *Скандинавский сборник*. т. 22, с. 141-157.
- Мельник, Е.Н. 1901. Раскопки в земле Лучан, проведенные в 1897 и 1898 гг. *Труды XI Археологического съезда*. т. 1, с. 479-576.
- Мельникова, Е. 1997. Тени забытых предков. *Родина*, 10.
- Михайлов, К.А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург.
- Моця, О.П. 1993. *Населення південноруських земель IX—XIII ст. (За матеріалами некрополів)*. Київ.
- Моця, О., Коваленко, В., Осадчий, Є., Ситий, Ю. 2007. Нова камерна гробниця з Шестовиці. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.* Київ; Запоріжжя, 9.
- Мурзин, В.Ю. 1994. *Скифская архайка Северного Причерноморья*. Киев.
- Потульницький, В.А. 2018. *Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центральної та Східної Європи IX—XVIII століть*. Львів.
- Пропп, В.Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград.
- Рафалович, И.А. 1986. *Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.* Кишинев.
- Русь в IX—X веках. *Археологическая панорама*. Москва; Вологда, 2012.
- Рыбаков, Б.А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва; Ленинград, 11.
- Рыбаков, Б.А. 1970. О двух культурах русского феодализма. В: *Рыбаков, Б.А. (ред.) Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма*. Москва, с. 23-33.
- Смирнов, К.Ф. 1964. *Савроматы (ранняя история и культура савроматов)*. Москва.
- Томенчук, Б.А. 2006. *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація*. Івано-Франківськ.
- Шаскольский, И.П. 1965. *Норманская теория в современной буржуазной науке*. Москва; Ленинград.
- Янин, В.Л. 1984. Летописные рассказы о крещении новгородцев (О возможном источнике Иоакимовской летописи). *Русский город (исследования и материалы)*. Москва, 7, с. 40-56.
- Arbman, H. 1962. *The Vikings*. London.
- Groslund, A.S. 1980. *The Burial Customs. Birka IV*.

Надійшла 22.01.2019

Oleksandr P. Motsia

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

ONCE AGAIN ABOUT BURIAL ELITE RITE OF PAGAN RUS

The first state formation of the Eastern Slavs, known to contemporaries under the name of “Rus land” or “Rus”, and designated by the desk researchers of subsequent generations as “Kyivan Rus” or “Old Rus state”, entered European history as the time when the new and young feudal society went the way from paganism to Orthodoxy, from primitive communal structures to civilization. At the initial stage of its existence, it was referred to as the “armed force” state. At that time, it was representatives of the military contingents of the Grand Prince of Kyiv who implemented the main control over the collection of taxes and the fulfillment of judicial functions in the world of the Eastern Slavs, who gradually came under the control of the grand princes family of Rurikovich.

With regard to the actual implementation of the new government by the young rulers of the new European state at this stage of studying all the details of the functioning of this social organism, due to the lack of a sufficient number of written sources, there is a shortage of objective information. Therefore, archaeological realities significantly complement this gap. And first of all it concerns the burial monuments of the pagan period, when, ideologically, the burial rite displayed a specific place in the “earthly” life of members of society who left the “other world,” primarily representatives of its social elite. Details of the burial in the so-called log-like or chamber tombs, as well as burial with weapons, in particular, in the territory of the southern Rus region, in many ways actually reflect such processes in the evolution of the development of early-state structures.

Key words: Rus, feudalism, social elite, burial rite, grave chambers, weapons.

А.П. Моця

Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

ЕЩЕ РАЗ О ПОГРЕБАЛЬНОМ ЭЛИТАРНОМ ОБРЯДЕ ЯЗЫЧЕСКОЙ РУСИ

Первое государственное образование восточных славян, известное современникам под названием «Русская земля» или «Русь», и обозначенное кабинетными исследователями последующих поколений как «Киевская Русь» или же «Древнерусское государство», вошло в европейскую историю как время, когда новое и молодое феодальное общество прошло путь от язычества к православию, от первобытнообщинных структур к цивилизационным. На начальном этапе своего существования оно именовалось как государство «дружинное». В то время именно представители воинских контингентов великого князя киевского осуществляли основной контроль за собиранием податей и осуществлением судебных функций в мире восточных славян, постепенно попадавших под контроль великокняжеского рода Рюриковичей.

В отношении реального осуществления новой власти в связи с отсутствием достаточного количества письменных источников, существует дефицит объективной информации. Поэтому археологические реалии суще-

ственно дополняют этот пробел. И в первую очередь это касается погребальных памятников языческой поры, когда в идеологическом отношении обряд захоронения отображал конкретное место в «земной» жизни уходящих «в иной мир» членов общества, в первую очередь представителей его социальной верхушки. Детали захоронения в так называемых срубных или же камерных гробницах, как и захоронения с оружием, в частности, на территории южнорусского региона, во многом реально отображают такие процессы в эволюции развития раннегосударственных структур.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Русь, феодализм, социальная элита, похоронный обряд, могильные камеры, оружие.

References

- Aksenov, V.S. 2017. Mogilnik saltovo-maiatskoy kultury i u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse. Kharkiv.
- Arbman. H. 1962. The Vikings. London.
- Arheologiya Ukrainy SSR*. Kyiv, 1985, vol. 3.
- Baiburin, A.K. 1983. Zhilische v obriadah i predstavleniiah vostochnykh slavian. Leningrad.
- Blifeld, D.I. 1954. K istoricheskoi otsenke druzhynnykh pogrebenii v sрубnykh grobnitsakh Srednego Podneprov'ia IX-X vv. *Sovetskaya arheologiya*. 20, pp. 148-164.
- Bromlei, Yu.V. 1983. Ocherki teorii etnosa. Moskva.
- Gening, V.F. 1977. Mogilnik Sintashta i problemy rannikh indoevropskikh plemen. *Sovetskaya arheologiya*. 4, pp. 53-73.
- Groslund, A.S. 1980. The Burial Customs. *Birka IV*.
- Ilinskaia, V.A., Terenozhkin, A.I. 1983. Skifiia VII-IV vv. do n. e. Kyiv.
- Kotliar M.F. 2002. Istoriia davnorusskoi derzhavnosti. Kyiv.
- Lebedev, G.S. 1977. Sotsialnaia topografiia mogilnika "epokhi vikingov" v Birke. *Skandinavskii sbornik*. vol. 22, pp. 141-157.
- Melnik E.N. Raskopki v zemle Luchan, provedennyye v 1897 i 1898 gg. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda*. 1901, vol. 1, pp. 479-576.
- Melnikova, E. 1997. Teni zabytykh predkov. *Rodina*. 10.
- Mihailov, K.A. 2016. Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi. Sankt-Peterburg.
- Motsia, O., Kovalenko, V., Osadchii, E., Sytyi, Yu. 2007. Nova kamerna hrobnitsia z Shestovytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005-2007 rr*. Kyiv; Zaporizhzhia, 9.
- Motsia, O.P. 1993. Naselennia pivdenorusskykh zemel IX-XIII st. (Za materialamy nekropoliv). Kyiv.
- Murzin, V.Yu. 1994. Skifskaya arkhaya Severnogo Prichernomoria. Kyiv.
- Potulnitskiy, V.A. 2018. Korona ta tsina. Istoriyosofiia dinastichnoi istorii Tsentralnoi ta Shidnoi Evropy IX-XVIII stolit. Lviv.
- Propp, V.Ya. 1986. Istoricheskie korni volshebnoi skazki. Leningrad.
- Rafalovich, I.A. 1986. Dancheny. Mogilnik cherniakhovskoi kultury III-IV vv. n. e. Kishinev.
- Rus v IX-X vekah*. Arkheologicheskaya panorama. Moskva; Vologda, 2012.
- Rybakov, B.A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva; Leningrad, 11.
- Rybakov, B.A. 1970. O dvukh kulturakh russkogo feodalizma. In: Rybakov, B.A. (red.). *Leninskie idei v izuchenii istorii pervobytnogo obschestva, rabovladiiia i feodalizma*. Moskva, pp. 23-33.
- Shaskolskiy, I.P. 1965. Normanskaya teoriia v sovremennoi burzhuanznoi nauke. Moskva; Leningrad.
- Smirnov, K.F. 1964. Savromatii (ranniaia istoriia i kultura savromatov). Moskva.
- Tomenchuk, B.A. 2006. *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Haliyskoi zemli. Oderzhavleniia, hristyianizatsiia*. Ivano-Frankivsk.
- Yanin, V.L. 1984. Letopisnye rasskazy o kreschenii novgorodtsev (O vozmozhnom istochnike Ioakimovskoi letopisi). *Russkii gorod (issledovaniia i materialy)*. Moskva, 7, pp. 40-56.

Ю.В. Долженко *

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ КОЧІВНИКИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ НЕКРОПОЛЯ БІЛЯ СЕЛА ВОЛОШИНЕ

Спираючись на дані етнічної краніоскопії було опрацьовано 46 черепів з поховань Золотоординського часу, які дослідив О.Б. Супруненко поблизу с. Волошине Полтавської обл. За більшістю ознак ця серія належить до південних європеоїдів, однак окремі показники дають підставу припустити східну антропологічну домішку.

Ключові слова: Золота Орда, кочівник, Полтавщина, Пониззя Псла, с. Волошине, поховання, краніоскопія, краніологія.

Минувшина Південноруських земель другої половини XIII—XVI ст. — це важлива складова загальноукраїнської історії. Цей регіон був ядром, де почала формуватися територія сучасної України (Толочко 1998, с. 3—4).

Про золотоординські поховання на території сучасної України відомо з давніх часів (Моця 2017, с. 24—37). Перші кочівницькі могили часів Золотої Орди випадково виявили в басейні Нижнього Псла: на початку 1870-х рр. поблизу с. Нова Кохнівка (на правобережжі Псла під Кременчуком) та наприкінці XIX ст. у Чортовій могилі на північ від с. Ревівки Кременчуцького повіту (Супруненко 2013, с. 154). Ще одне безінвентарне поховання із західною орієнтацією дослідив В.М. Щербаківський у кургані в с. Устимівці (Там само, с. 23, 97).

Пам'ятки золотоординського часу за останні роки стали добре відомими і на Полтавщині, особливо в степових районах — у нижніх течіях Сули, Псла, Сухого Кобелячка, Ворскли й Орелі (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 5—45). Дніпровські, Псільська та Ворсклинські переправи, які діяли за доби розвинутого та на початку пізнього середньовіччя, зумовили появу тут стійбищ кочовиків, загонів, які забезпечували функціонування й охорону шляхів і переправ, можливо, функціонування митниць на берегах Дніпра, в районі затопленої Перево-

лочної поряд із Келебердою та Кременчуком (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005).

Відкриття некрополя золотоординських кочівників у курганах між сс. Волошине та Дуканичі (Дмитрівської сільської ради м. Горішні Плавні) під час досліджень на території Єристівського родовища залізистих кварцитів у 2003—2005 рр. вагомо розширило коло поховальних старожитностей кінця XIII—XVI ст. на теренах краю (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009). У липні—вересні 2003 р. Єристівський загін Охоронної археологічної експедиції Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології на чолі з О.Б. Супруненком дослідив кургани в складі трьох груп на майданчику землевідводу під кар'єр Єристівського родовища залізистих кварцитів сучасного ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат» (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 13). Впускне поховання 2 кургану 2 (розкопки за 2004 р. групи I поблизу Волошине) (табл. 1) описав О.Б. Супруненко (Супруненко 2013, с. 158), воно розміщувалося з північного боку невеликого насипу, зведеного над похованням доби пізньої бронзи, покійник лежав у прямокутній ямі із округлими кутами (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006).

Влітку 2005 р. Охоронна археологічна експедиція також провела дослідження курганів і курганоподібних насипів у складі групи II на згаданих ділянці землевідводу. Роботи велися на 7,0—7,2 км північніше та північно-східніше від м. Горішні Плавні (колишній Комсомольськ) між сс. Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 5, 45—64).

Поховання золотоординців досліджені також поблизу сс. Солонці (Мироненко, Шилов 2003, с. 105—109), Єристівка (Супруненко, Маєвська 2010, с. 295—340) та Кобелячки (Супруненко 2016, с. 81—97), (Долженко 2016, с. 98—104).

* ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

Археологічні знахідки й досліджені комплекси свідчать про те, що в другій половині XIV ст. територія Сульсько-Орільського межиріччя була розподілена між Великим Князівством Литовським (правонаступником Русі) та Західним улусом Золотої Орди (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 12).

За весь час досліджень 2003—2005 рр. відкрито понад 60 золотоординських поховань. Антропологічні матеріали з них збе-

рігаються у фондах Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

Краніологічне дослідження за черепом золотоординського кочівника XIV ст. з поховання 4 кургану 11 поблизу с. Волошине провадив С.О. Горбенко. Дослідник встановив, що це був чоловік 44—50 р., опублікував графічну реконструкцію зовнішнього вигляду кочовика та припустив його подібність до представників

Таблиця 1. Перелік та збереженість краніологічного матеріалу із с. Волошине (розкопки 2003—2012 рр.)

Table 1. List and preservation of craniological material from Voloshyne village (excavations of 2003—2012)

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
1.	2003	Курган 10, поховання 1	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	25—35
2.	2003**	Курганна група 1, курган 11, поховання 4**	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	60—70
3.	2003—2004***	Курганна група 1, курган 8, поховання 1***	XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60?
4.	2004	Курган 3, поховання 2	Друга половина XIII — початок XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
5.	2004	Курган 1, поховання 5	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
6.	2004	Курган 2, поховання 16	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
7.	2004	Курган 2, поховання 7	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
8.	2004	Курган 2, поховання 8	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
9.	2004	Курган 5, поховання 1	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
10.	2004	Курган 2, поховання 6	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
11.	2004	Курган 1, поховання 34	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
12.	2004	Курган 2, поховання 4	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
13.	2004	Курган 2, поховання 12	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
14.	2004	Курган 2, поховання 5	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	30—40
15.	2004	Курганна група 1, курган 2, поховання 15a	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	30—40
16.	2004****	Курган 2, поховання 2****	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
17.	2004	Курган 12, поховання 2	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
18.	?	Курган 2, поховання 35	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30
19.	?	Курган 14, поховання 1	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	20—30
20.	2005	Курган 2, поховання 40	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	50—60
21.	2005	Курган 2, поховання 36	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	25—35
22.	2005	Курган 2, поховання 29	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
23.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 37	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	30—40
24.	2012	1	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
25.	2005	Курган 2, поховання 30	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	35—45
26.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 39	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	30—40
27.	2005?	Курганна група 1, курган 2, поховання 59	XIII—XIV	♂?	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	?
28.	2005?	Курган 2, поховання 25	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	45—55
29.	2005?	Курган 13, поховання 1	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
30.	2005?	Курганна група 1, курган 2, поховання 26	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30
31.	2005?	Курган 13, поховання 1	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	25—30
32.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 42	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	18—25
33.	2005	Курган 2, поховання 43	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40
34.	2005?	Курган 2, поховання 57	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
35.	2005	Курган 2, поховання 32	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
36.	2005?	Курган 2, поховання 28	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
37.	2005?	Курган 2, поховання 52	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
38.	2005?	Курган 2, поховання 44	XIII—XIV	♀	+++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
39.	2005?	Курган 2, поховання 27	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	35—45
40.	2005?	Курган 2, поховання 31	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	16—20
41.	2005?	Курган 2, поховання 22	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
42.	2005?	Курган 14, поховання 3	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
43.	2005?	Курган 2, поховання 53	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
44.	2005?	Курган 2, поховання 24	XIII—XIV	♀	++	Череп без нижньої щелепи, посткраніальний скелет	20—30
45.	2005*	Курганна група 2, курган 1, поховання 1*	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40
46.	2012	Курган 5, поховання 1	XIII—XIV	♀	++	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40

Примітки. Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; * за: Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45—64. ** за: Горбенко 2006, с. 113—135. *** за: Крупа 2005, с. 103—107. **** за: Супруненко 2013, с. 158.

Таблиця 2. Частоти та радіани краніоскопічних ознак у краніологічній серії Волошине XIII—XIV ст. та порівняльні дані, %

Table 2. Frequency of cranioscopic features in craniological series of 13th—14th c. from Voloshyne village and comparative data, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	Радіани	ПОВ-П	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
1.	Волошине	XIII—XIV	33,3 (74)	1,240	27,7 (54)	1,117	6,0 (66)	0,518	46,7 (130)	1,506	63,5 (74)	1,842	38,8 (90)	1,349
2.	Воїнська Гребля (м. Воїнь)	XI—XIV	0 (63)	0,270	50,0 (32)	1,472	9,5 (42)	0,602	48,6 (62)	1,402	87,8 (41)	2,351	46,0 (63)	1,417
3.	Переяслав та район (збірна серія)	XII—XV	14,2 (31)	0,826	29,1 (24)	1,155	4,0 (25)	0,466	50,0 (52)	1,517	56,2 (32)	1,693	30,0 (33)	1,175
4.	Благовіщенка	XII—XIV	0 (38)	0,395	48,4 (31)	1,539	9,7 (41)	0,659	8,3 (50)	0,590	82,7 (29)	2,264	22,5 (40)	1,001
5.	Каїри*	XI—XIII?	17,6 (33)	0,902	26,9 (26)	1,106	10,7 (28)	0,699	62,9 (46)	1,823	48,0 (25)	1,532	19,4 (36)	0,929
6.	Мамай Сурка*	XIII—XIV?	30,7 (86)	1,188	35,5 (76)	1,280	8,7 (91)	0,614	45,4 (178)	1,478	63,0 (73)	1,831	40,9 (88)	1,390
7.	Кам'янка	X—XII	10,5 (72)	0,708	63,0 (65)	1,832	8,1 (74)	0,593	48,5 (151)	1,540	57,7 (71)	1,725	43,8 (89)	1,448
8.	Половці (Пришиб, Сміле, Знам'янка)	XI—XIII	37,5 (27)	1,330	20,8 (24)	0,970	14,7 (34)	0,808	48,6 (68)	1,543	56,6 (30)	1,701	37,5 (40)	1,323

Примітки. В дужках вказана загальна кількість спостережень. Рад. — Радіани. * — попередні дані.

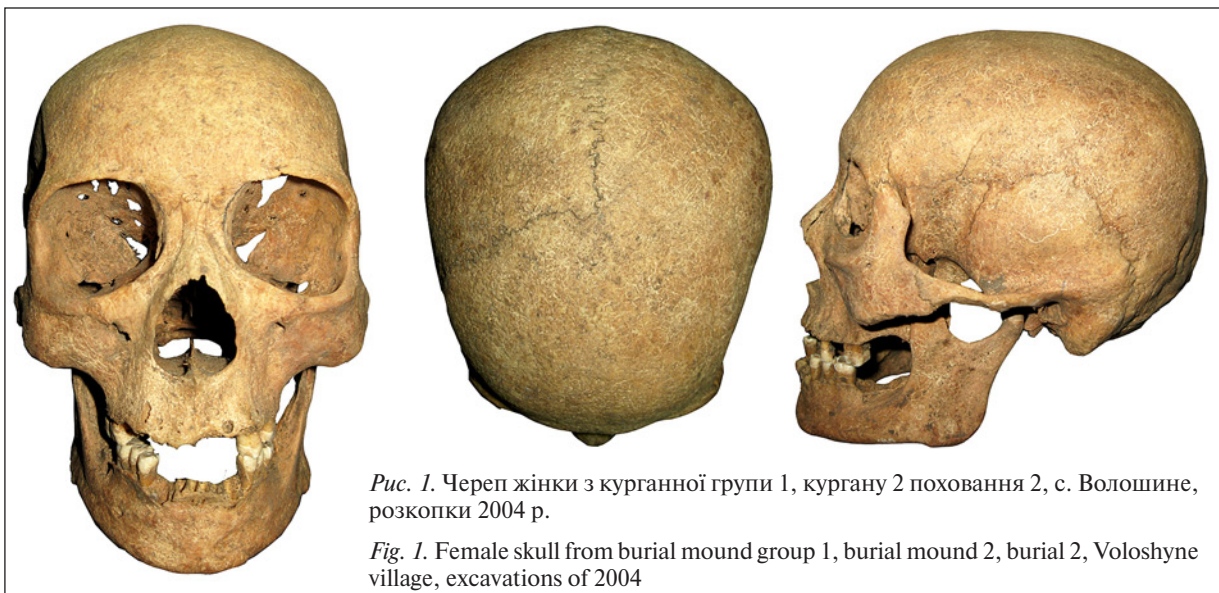

Рис. 1. Череп жінки з курганної групи 1, кургану 2 поховання 2, с. Волошине, розкопки 2004 р.

Fig. 1. Female skull from burial mound group 1, burial mound 2, burial 2, Voloshyne village, excavations of 2004

алано-хозарських племен (Горбенко 2006, додаток 2, с. 113—135).

Матеріали і методика. Всього з курганів с. Волошине автор дослідив 46 черепів, придатних для краніоскопії (табл. 1) (23 чоловічих і 22 жіночих, один — невизначеної статі). Черепи дітей та підлітків у цій роботі не розглядаються, вони потребують додаткового вивчення за іншими методиками. Статевовікові визначення та опрацювання антропологічного матеріалу проводилися в Центрі охорони та досліджень пам'яток археології¹.

Для характеристики краніологічної серії XIII—XVI ст. з с. Волошине було використано методику О.Г. Козінцева (Kozintsev 1992), яка відноситься до однієї з галузей расознавства — етнічної краніоскопії (Козинцев 1988). Для порівняння груп за дискретно-варіативними ознаками використовувались комп'ютерні програми, які розробили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р. (Санкина, Моисеев 2006). Було застосовано метод головних компонент (ГК) (за стандартними шістьма краніоскопічними ознаками), одну з моделей факторного аналізу (Дерябин 2008, с. 76—117). При цьому вдалося виокремити три ГК з власними числами, які перевищують одиницю. Аналіз вівся за допомогою статистичної програми PCOMP, котра повністю аналізує ГК та вирішує зворотне факторне завдання, а саме: знаходить значення кожної компоненти для кожного об'єкта. Програма PCDENDU виконує кластерний

аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом (Дерябин 2008, с. 230—276). Графіки побудовані за результатами аналізу методом ГК, використовуючи координати центроїдів трьох перших векторів. Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводилися завдяки застосуванням авторської комп'ютерної програми А.В. Громова (Громов, Моисеев 2004).

Краніоскопічна характеристика. Під час дослідження 23 чоловічих і 22 жіночих (рис. 1) черепів XIII—XIV ст. із с. Волошине враховувалися шість краніоскопічних ознак: індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ); задньовиличний шов (ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II); надорбітні отвори (НО); потиличний індекс (ПІ). Чоловічі та жіночі черепи розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані складалися без урахування статі, для КВШ вираховувалися півсуми чоловічих і жіночих значень. Частоти ознак аналізованих восьми груп XI—XIV ст. подано в табл. 2.

Відомо, що частота, з якою ці ознаки трапляються в різних групах, варіює залежно від расової належності, а отже, може служити одним із критеріїв расової диференціації. Зокрема, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі індекси ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак (Моисеев, Широбоков, Крийска и др. 2013, с. 71—79).

На черепі з могильника Волошине за відсотковою часткою ПІ підвищений (східний

¹ Щиро дякую О.Б. Супрунєнку та А.В. Артем'єву за можливість дослідити антропологічний матеріал із с. Волошине, допомогу та консультації.

напрям зв'язку); **ЗВШ** на черепах досліджуваної групи відсутній, що вказує на її європеоїдність; За даними О.Г. Козінцева (Козинцев 1988, с. 55), **КВШ** загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів. Збірна серія чоловічих і жіночих черепів з с. Волошино виявилася з помірним показником **КВШ** (46,7 %), що вказує на європеоїдність. Частота **ПОВ-II** на черепах із Волошино низька — 27,7 %, що свідчить про приналежність групи до південних європеоїдів. **ІППШ** у досліджуваної групи помірний (63,5 %). Оскільки незважене середнє цієї ознаки для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів — 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), можна вважати досліджувану серію такою, яка перебуває на межі між європеоїдними та монголоїдними групами за цією ознакою, однак схиляється більше до європеоїдних популяцій. Відсотки **НО** (Томашевич 1988, с. 119—128) на черепах із Волошино підвищені, що вказує на східний вектор зв'язків цієї групи людей (табл. 2). Таким чином, три ознаки з п'яти у досліджених черепів чітко вказують на належність серії до європеоїдів (можливо, південної гілки). Дві ознаки дають підстави припустити східну антропологічну домішку, і ще за однією краніоскопічною ознакою вибірка з с. Волошино займає проміжне положення.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у курганному комплексі Волошино. Для виявлення основних напрямків генетичних зв'язків популяції з Волошино та визначення її місця в системі расових та антропологічних типів населення Східної Європи та Азії XII—XVI ст. проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом головних компонент (Дерябин 2008, с. 76—117).

До порівняльного аналізу ГК залучалися як синхронні слов'янські, так і численні групи раннього середньовіччя. Зокрема, вибірки з території України: Каменка (Кам'янка) X—XII ст. (45 черепів) (Єльников 2002, с. 72; Козловський 1992, с. 120; Кондукторова 1957, с. 55—59; Литвинова 2008, с. 148—153; Плетнева 1958, с. 185; Рутківська 1975, с. 440; Сеґеда 2001, с. 174—175); Каїри (23 черепа) (Єльников 2006; Зіневич 1960, с. 98—101); Мамай Сурка XII—XV ст. (44 черепа) (Бодянський 1977, Литвинова 2012, с. 21—35, Єльников 2006); Благовіщенка (23 черепа) (Круц, Литвинова 2002, с. 115—117; Круц, Литвинова 2003, с. 143—149); Воїнь (35 черепів) (Богусевич, Гончаров, Довженко та ін. 1957; Довженко,

Гончаров, Юра 1966; Dolzhenko 2015, с. 95—102); збірна серія XIII—XVI ст. з Переяслав-Хмельницького р-ну. (Сомкова долина, Комарівка в уроч. Васильків, Соснова), (Колибенко 2005; Колибенко 2015, с. 156—168; Сикорский, Махно, Бузян 1978), половці XI—XIII ст. з Луганської обл. (Шепель 1992, с. 66; Братченко, Квитницький, Швецов 2012; Долженко 2012, с. 137—140). Крим: Солхат, караїми, кримські татари (Громов, Моисеев 2004).

З Башкирії (Башкортостану) представлено Бірськ (Башкирія), Алтаю — група Курайська долина (Курайський степ — міжгірська улоговина на південному сході Республіки Алтай), серія Алтай. Забайкалля — Сайантуйська культура (Забайкалля), Хакасії — серія Койбали (етнографічна група хакаського народу), качинці (етнографічна група хакасів). Новосибірське, Томське Приоб'я, Ур-Бедари, Кайбелево, Чаати, Приіртишша, середньовічні Бараби, калмики, татари курдакско-саргатські, шорці Абакану, турки анатолійські, чулмиці ЯЯ-Кия, чулмиці Тургай-Балагачево (Громов, Моисеев 2004, с. 219). З Волгоградської та Астраханської обл. представлені такі вибірки як Маячний бугор, Вакурівський бугор, Красноярське городище (Балабанова, Перерва, Зубарева 2011, с. 40—44, 49—51; Балабанова, Перерва 2013). Царівське городище (Громов, Моисеев 2004, с. 219—220). Загалом до порівняльного аналізу залучено 34 групи.

На першу ГК припадає фактично 29,9 % загальної дисперсії (табл. 3). При класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I отримали такі ознаки: **ПІ** (додатні значення), **ЗВШ**, **ПОВ-II**. Вони роз'єднують серії за даною компонентою, що відображено і в розташуванні груп уздовж осі ГК I (рис. 2). Серія Волошино за рахунок великих від'ємних значень першої компоненти (–1,178) подібна до черепів з могильника

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з ГК для 34 групи (чоловіки та жінки)

Table 3. Correlation coefficients of cranioscopic features to main components for 34 groups (men and women)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0,629	–0,483	0,055
КВШ	–0,309	–0,677	0,522
ЗВШ	0,616	–0,043	–0,012
ПОВ-II	0,697	0,414	–0,129
ІППШ	–0,420	0,681	0,378
НО	0,511	0,234	0,749
Власне число	1,795	1,383	0,997
Частка загальної мінливості, %	29,915	23,046	16,611

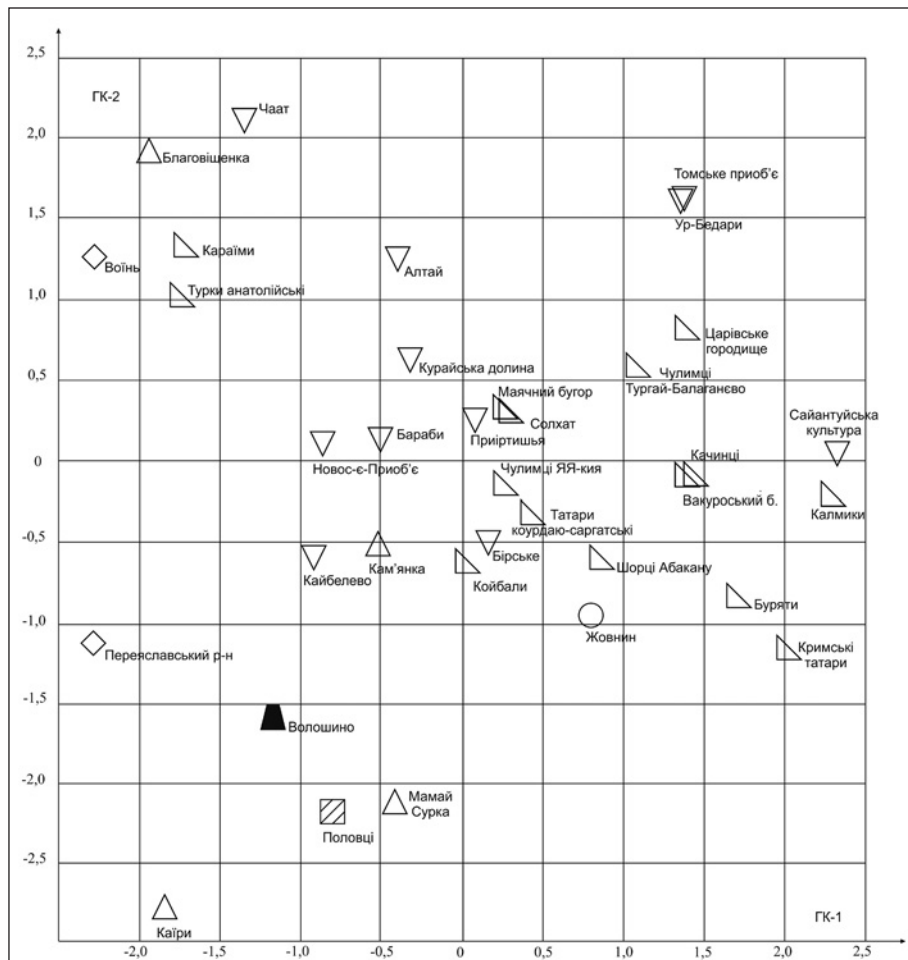

Рис. 2. Розташування 34 краніологічних груп XII–XVIII ст. у просторі I і II ГК. Δ — групи Нижньої Наддніпрянщини; $\diamond$ — слов'янські групи Дніпровського Лівобережжя; $\circ$ — групи пізнього середньовіччя; ∇ — групи раннього та розвинутого середньовіччя

Fig. 2. Disposition of 34 craniological groups of 12th — 18th c. in space of the 1st and the 2nd main components. Δ — groups of the Lower Dnieper Basin; $\diamond$ — Slavonic groups from the Left Bank of the Dnieper; $\circ$ — late medieval groups; ∇ — early and middle medieval groups

Кайбелеве (−0,903), Новосибірського Приоб'я (−0,848), половців з Луганської обл. (−0,809) та меншою мірою — Нижньої Наддніпрянщини, Каїрів (−1,849). Населення, яке залишило могильник Каїри, на думку його дослідника А.О. Козловського (Козловський 1992, с. 120, 159—162), має неслов'янське походження, причому жінки становили місцеву частину населення, а чоловіки — прийшлу. Л.В. Литвинова вважає, що матеріали з ґрунтового могильника Каїри, як і Мамай Сурка, Благовіщенка, Кам'янка свідчать про неоднорідний склад та наявність різних краніологічних варіантів, що не виходять за межі європеїдної раси. На думку цієї дослідниці, морфологічний тип, представлений у перерахованих серіях, належить до південних європеїдних груп (Литвинова 2012, с. 48, 100—101).

ГК II (23,0 % загальної мінливості) розмежовує групи переважно за двома ознаками — КВШ

з від'ємною кореляцією (−0,677) та ІППШ з додатною (0,681). Певну подібність серії Волошино, що отримала великі від'ємні значення компоненти за даною ГК (−1,589), можна простежити як до половців з Луганської обл. (−2,174), так і до черепів Переяславського району (−1,128), а також до вибірки з могильника Мамай Сурка (−2,112) у Нижній Наддніпрянщині, в якій за даними Л.В. Литвиної, монголоїдна домішка невелика (Литвинова 2012, с. 34).

Вказаний комплекс ознак розмістив досліджувану групу у лівій нижній частині координатного поля (рис. 2). Найближчими до Волошино виявилися половецька вибірка з Луганської обл. та група Мамай Сурка XII–XV ст., але вона перебуває на такій відстані, що можна констатувати лише часткову подібність.

Третя ГК (16,6 % загальної мінливості) розмежовує групи тільки за однією ознакою — НО.

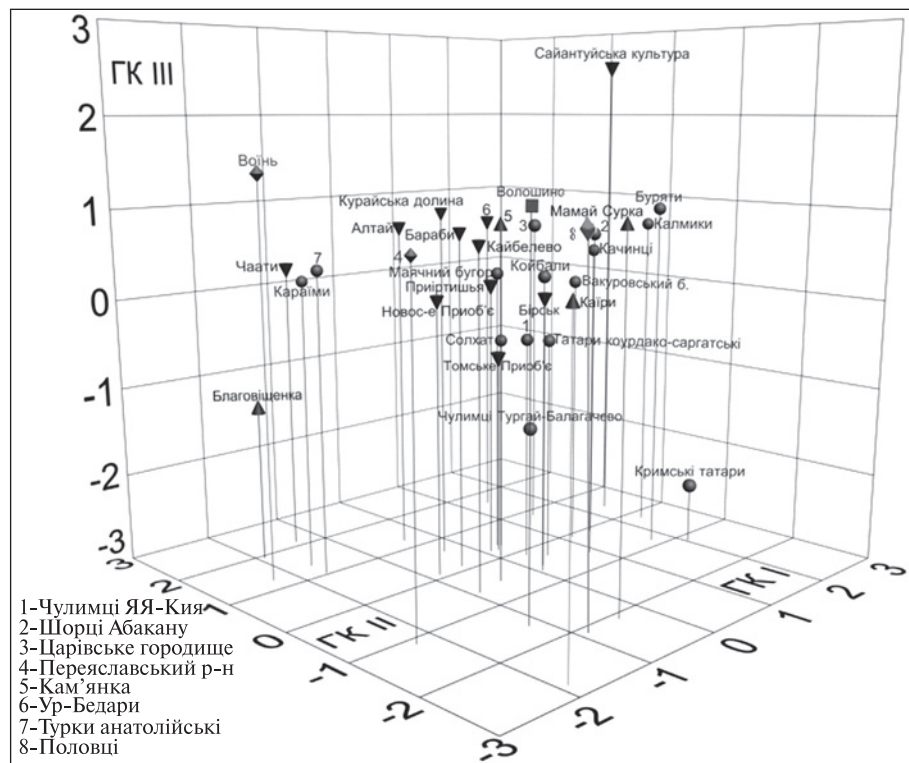

Рис. 3. Розташування 34 краніологічних груп XII—XVIII ст. у тривимірному просторі. 1 — Чулимці ЯЯ-Кия; 2 — Шорці Абакану; 3 — Царівське городище; 4 — Переяславський р-н.; 5 — Кам'янка; 6 — Ур-Бедари; 7 — Турки анатолійські; 8 — половці

Fig. 3. Disposition of 34 craniological groups of 12th — 18th c. in tridimensional space: 1 — Chulymys of Yaya-Kyia; 2 — Shors of Abakan; 3 — Tsarev settlement site; 4 — Pereiaslav district; 5 — Kamianka; 6 — Ur-Bedary; 7 — Anatolian Turks; 8 — Cumans

За цією ГК Волошине отримує великі додатні значення (0,732). Подібними виявились серії з Курайської долини на Алтаї (0,726), Мамай Сурка з Нижньої Наддніпрянщини (0,642) та меншою мірою, половці з Луганщини (0,542) і група черепів з Нижньої Наддніпрянщини — Кам'янка (0,543) (рис. 3).

За даними кластерного багатовимірного аналізу (Дерябин 2008, с. 230—276) виявлено подібність вибірки черепів з Волошиного до серії половців на шостому кроці кластеризації (дистанція 0,430) із 33 (повна дистанція 4,610).

Отже, за трьома ГК виявлено найбільшу статистичну та морфологічну подібність черепів з могильника Волошине (дистанція — 1,178; -1,589; 0,732) до половецької вибірки XI—XIII ст. з Луганської обл., (значення трьох ГК -0,809; -2,174; -0,542) та, меншою мірою, до поховань із могильника Мамай Сурка (-0,401; -2,112; 0,642). Ці дані підтверджуються і кластерним аналізом. А.О. Козловський зауважив, що могильник Мамай Сурка залишило населення, яке мешкало у великому селищі та в етнічному плані було дуже змішаним (Козловський 1992). О.Б. Бубенок зазначав, що поруч із могильником Мамай Сурка існував великий

економічний та торговельний центр, населення якого було як місцеве, так і прибуле з різних районів Золотої Орди (Бубенок 2004). На думку цього дослідника, в могильнику поховані й алаї, які мали місцеве та північнокавказьке походження (Бубенок 2004; Литвинова 2004; Литвинова 2008).

Антропологічні матеріали, які входять до серії половців (Пришиб, Сміле й Знам'янка Слов'яносербського р-ну. Луганської обл.), дослідила К.А. Шепель 1992 р. Було подано статеві-вікові і коротку краніометричну характеристику збірної серії кочовиків (Шепель 1992, с. 66). Як чоловіча, так і жіноча групи характеризуються гіпербрахікранією, малим висотним діаметром черепної коробки, широким чолом, високим і широким сплосченим обличчям. Орбіти помірної висоти, ніс вузький, слабо випнутий, з високим переніссям. При порівнянні цієї групи з відомими на той час серіями кочовиків епохи середньовіччя К.А. Шепель зазначила, що вибірка, яку вона дослідила, не знаходить собі повних аналогій, але має деяку подібність до окремих груп Середньої Азії, що належать до південносибірської раси, зокрема до серії хунну (Шепель 1992, с. 66).

При дослідженні серії половців за шістьма ознаками краніоскопічної системи Ю.В. Долженко визначив, що збірна половецька серія демонструє поєднання ознак, що свідчить про її азійське походження, особливо це помітно за потиличним індексом та ЗВШ, але слід констатувати і певну європеїдну складову (ознаки НО і КВШ). Також упевнено можна зарахувати серію до південної групи (Долженко 2012, с. 137—140). У нашому випадку відзначається подібність вибірки половців та Волошине за ПІ, ПОВ-ІІ, КВШ та НО (табл. 2).

Подібність вибірки черепів Золотоординського часу з Волошиного до половецької групи ХІ—ХІІІ ст. з Луганської обл. за даними краніоскопії важливе для розуміння участі етнічної групи половців у формуванні антропологічного типу населення Золотої Орди. Положення її поряд з вибіркою Мамай Сурка ХІІ—ХІV ст. та половців дає підстави припустити, що ґрунтовий могильник Мамай Сурка переважно склався за рахунок половецької популяції. Подібної думки притримувалась С.О. Плетньова, яка припускала, що степові пам'ятки Наддніпрянщини належать змішаному бродницько-половецькому населенню (Плетнева 1981, с. 221). М.В. Квітницький наголошує, що ґрунтовий могильник Мамай Сурка переважно склався за рахунок половецької популяції (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, розділ ІІІ, с. 115—124).

Слід також зазначити, що за даними краніоскопії серія, з могильника Благовіщенка ХІІ—ХІV ст. при порівняльному аналізі виявилась дещо відмінною від інших груп Нижньої Наддніпрянщини (Кам'янка, Каїри та Мамай Сурка). Виявлено певну подібність цих груп до серії половців та золотоординців з Волошиного. Зауважимо, однак, що за результатами краніометричного аналізу відзначалась лише незначна подібність черепів з могильників Кам'янка, Каїри (Зіневич 1960, с. 98—101), Благовіщенка та Мамай Сурка до кочовиків Півдня України (Литвинова 2006, с. 302).

Висновки. У результаті застосування краніоскопічної методики до вивчення краніологічної серії поблизу с. Волошине виявлено, що ця група черепів містить більше європеїдних ознак, а монголоїдна домішка проявилась переважно в потиличному індексі (ПІ) та певною мірою в надорбітних отворах (НО). Частота підорбітного візерунку типу ІІ (ПОВ-ІІ) на черепах із Волошиного низька, що свідчить про приналежність групи до південних європеїдів. За етнічною краніоскопією, після ба-

гатовимірного статистичного аналізу, в якому чоловічі й жіночі черепи розглядаються разом, виявлено, що досліджувана серія із с. Волошине ХІІІ—ХІV ст. тяжіє до половецької вибірки ХІ—ХІІІ ст. з Луганської обл. та населення Нижньої Наддніпрянщини (Мамай Сурка ХІІ—ХІV ст.), ніж до груп Волго-Уральського межиріччя чи до населення Забайкалля.

Подальше дослідження палеоантропологічного матеріалу з ґрунтових могильників Нижньої Наддніпрянщини та Золотої Орди може бути перспективним для висвітлення джерела формування морфологічного типу осілого населення Нижньої Наддніпрянщини та його зв'язків з золотоординцями.

- Балабанова, М.А., Перерва, Е.В., Зубарева, Е.Г. 2011. *Антропология Красноярского городища золотоординского времени*. Волгоград.
- Балабанова, М.А., Перерва, Е.В. 2013. *Маячный бугор, могильник Красноярского городища золотоординского времени (антропология)*. Волгоград.
- Братченко, С.Н., Квитницький, М.В., Швецов, М.Л. 2012. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце. *Волинські старожитності*. Київ.
- Богусевич, В.А., Гончаров, В.К., Довженко, В.И., Килиевич, С.Р., Копылов, Ф.Б., Кучера, М.П., Юра, Р.А. Отчет о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 г. Полтавська обл. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/3.
- Бодянский, О.В. 1977. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які руйнуються водами озера ім. В.І. Леніна та Каховського водосховища. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1977/89.
- Бубенок, О.Б. 2004. *Аланы-асы в Золотой Орде (ХІІІ—ХV вв.)*. Киев.
- Горбенко, С.О. 2006. Краніологічне дослідження та етнічна ідентифікація за черепом золотоординського кочівника з поховання 4 кургану ІІ поблизу с. Волошине на Полтавщині. Додаток. 2. В: Супруненко О.Б. *Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. Старожитності околиць Комсомольська*. Київ; Полтава, т. ІІІ, с. 113-135.
- Громов, А.В., Моисеев, В.Г. 2004. Краниоскопия населения западной и южной Сибири: география и хронология. *Расы и народы*. 30, с. 216-248.
- Дерябин, В.Е. 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва.
- Довженко, В.Й., Гончаров, В.К., Юра, Р.О. 1966. *Древнеруське місто Воїнь*. Київ.
- Долженко, Ю.В. 2016. Краніологічна характеристика одного з похованих у кургані поблизу Кобелячка на Кременчужчині. Додаток 2. В: Супруненко О.Б. *Курган поблизу с. Кобелячок на Кременчужчині. Свічадо Придніпров'я. Міський краєзнавчий Альманах*. 10, с. 98-104.
- Долженко, Ю.В. 2012. Краніоскопічна характеристика кочовиків-половців ХІ—ХІІІ ст. В: Братченко, С.Н., Квитницький, М.В., Швецов, М.Л. *Кочевники развитого средневековья на Северском Донце*. Киев, с. 137-140.
- Ельников, М.В. 2002. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі. *Сучасні проблеми археології*. Київ, с. 72-73.

- Ельников, М.В. 2006. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. *Мат. між-нар. наук. конф. «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XV ст.)»*. Кіровоград, с. 45-51.
- Ельников, М.В. 2006. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). Запорожье, т. II.
- Зіневич, Г.П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могильника XI—XIII ст. *Матеріали з антропології України*. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Київ, 1, с. 98-101.
- Козинцев, А.Г. 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Козловський, А.О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в XIX—XIV ст.* Київ.
- Колибенко, О.В. 2005. *Історико-краєзнавчі дослідження Переяславиці (археологічні джерела)*. Переяслав-Хмельницький, т. I.
- Колибенко, О.В. 2015. Дослідження археологічних пам'яток Переяславської волості 11—13 ст. *Наукові записки з укр. історії*. с. 156-168.
- Кондукторова, Т.С. 1957. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. *Советская антропология*. 1, с. 55-57.
- Круц, С.І., Литвинова, Л.В. 2002. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка). *Сучасні проблеми археології*. Київ, с. 115-117.
- Круц, С.І., Литвинова, Л.В. 2003. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.* Київ, 5, с. 143-149.
- Крупа, Т.М. 2005. Дослідження шовкової парчі золотоординської доби з кургану 8, поховання I поблизу с. Волошине на Нижньому Пслі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1—2, с. 103-107.
- Кулатова, І.М., Скорий, С.А., Супруненко, О.Б. 2010. *Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла*. Київ.
- Литвинова, Л.В. 2004. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка). *Археологія*. 2, с. 68-78.
- Литвинова, Л.В. 2008. Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст. за антропологічними даними. *Дис. ... канд. іст. наук*. Київ, с. 80-83.
- Литвинова, Л.В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ.
- Литвинова, Л.В. 2006. Палеоантропологический материал из грунтового могильника Мамай Сурка (исследований 1993—1994 гг.). В: Ельников, М.В. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*, Запорожье, т. II, с. 298-354.
- Мироненко, К.М., Шилов, Ю.О. 2003. Золотоординські поховання на Кременчуччині. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2, с. 105-109.
- Моисеев, В.Г., Ширококов, И.Г., Крийска, А., Хартанович, В.И. 2013. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, с. 71-79.
- Моця, О.П. 2017. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історико-археологічний контекст. *Археологія*. 2, с. 24-37.
- Плетнева, С.А. 1981. *Печенеги, торки, половцы. Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва.
- Рутківська, Л.М. 1975. Пам'ятки кочових племен Степового Подніпров'я IX—XIII ст. *Археологія Української РСР*. 3, с. 435-443.
- Санкина, С.Л., Моисеев, В.Г. 2006. Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум*. 5, с. 459-462.
- Сегеда, С.П. 2001. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ.
- Сикорский, М.И., Махно, Е.В., Бузян, Г.Н. 1978. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 г. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. 1978/85.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1983 г. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. 1983/157, 1983.
- Супруненко, А.Б., Маевская, С.В. 2010. Погребение золотоординского времени с остатками костюма девочки-кочевницы на Нижнем Псле. *Степи Европы в эпоху средневековья: Труды по археологии*. Донецк, т. 8: Золотоординское время, с. 295-340.
- Супруненко, О.Б. 2013. Нові матеріали з пониззя Псла. *Праці центру пам'яткознавства*. 24, с. 153-167.
- Супруненко, О.Б. 2016. Курган поблизу с. Кобелячок на Кременчуччині. Свічадо Придніпров'я. *Міський краєзнавчий Альманах*. 10, с. 81-97.
- Супруненко, О.Б., Артем'єв, А.В., Маєвська, С.В. 2005. *Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного*. Київ; Полтава.
- Супруненко, О.Б., Маєвська, С.В., Артем'єв, А.В., Горбенко, С.О. 2006. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. Київ; Полтава, ч. III.
- Супруненко, О.Б., Приймак, В.В., Мироненко, К.М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя*. Київ; Полтава.
- Супруненко, О.Б., Шерстюк, В.В., Пуголов, Ю.О. Звіт про дослідження групи курганів поблизу кол. Хут. Дуканичі біля с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. на пром. майданчику Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК» у 2009 р., 2009/278. *Научовий архів Інституту археології НАН України*.
- Толочко, П.П. 1998. Про походження й побутування терміну «Україна». *Археологічний Літопис Лівобережної України*. Полтава, 1—2 (3—4), с. 3-4.
- Томашев, Т.В. 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*. 80, с. 119-128.
- Шепель, Е.А. 1992. Антропологическая характеристика кочевников по материалам могильника у с. Пришиб. *«Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье» (тез. докл.) междунар. науч. семинар*. Донецк.
- Dolzhenko, Yu.V. 2015. Die bevölkerung der stadt Woyin XII—XIV jh. nach kranilogiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska, czesc III, p. 95-102.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach Ethnische Epigenetik*, Vol. 43/3. Jena, New York, p. 213-244.

Надійшла 12.02.2019

THE GOLDEN HORDE NOMADS FROM THE NECROPOLIS NEAR VOLOSHYNE VILLAGE

Monuments of the Golden Horde history had become well-known recently in Poltava region, especially in its steppe districts (in the lower basins of the Sula, Psel, Suhly Kobeliachok, Vorskla and Oril rivers). The crossings on Dnieper, Psel and Vorskla functioning in developed Medieval Period and at the beginning of the Late Medieval Period have caused emergence of nomads' camps. The camps maintained and protected roads and crossings as well as, probably, sustained customs on the banks of the Dnieper, near submerged Perevolochna, Keleberda and Kremenchuk. The Protective archaeological expedition of Centre for the Protection and Investigation of Archaeological Sites (Cultural Department of Poltava Regional State Administration) have explored the grave mounds of the Group 2 on a piece of land intended for ferruginous quartzite quarry of the company "Ferrexpo Yeristovo Mining" in July - September 2003 and in summer 2005. The works were carried out 7,0-7,2 km to the north and north-east of Horishni Plavni (former Komsomolsk) between the villages of Dukanychi, Voloshyne and Solontsi (Dmytriv village council of Horishni Plavni municipality, Poltava region). As a result, anthropological material has been given to the author's study. After studying of 46 skulls and their parts (period of the Golden Horde, Voloshyne area) it was found out, that the frequency of the 2nd type of underorbital patterns on the skulls from Voloshyne is low. It is a feature of the Southern Caucasians. The indexes of sphenomaxillary suture are moderate. Occipital index from the grave field under investigation is increased according to the percentage (eastern vector of connections). Posterior zygomatic suture on the skulls of probed group is absent. It is typical for the Caucasians. Index of transverse palatine suture is moderate and indicates the series as a border-line between Caucasians and Mongoloids according to the mentioned feature and closer to European populations. The percentage of supraorbital foramina on the skulls is increased (eastern vector of connections). Multivariate principal component analysis has shown that the explored series is closer not to the groups of the interfluvium of the Volga and Ural, Kurai valley or Transbaikalia, but to people from the Lower Dnieper basin (Mamay Surka) according to ethnical craniology, when male and female skulls are considered together.

Keywords: the Golden Horde, nomads, Poltava region, Lower Psel basin, burial, craniology, Voloshyne village, craniology.

Ю.В. Долженко

Младший научный сотрудник отдела биоархеологии ИА НАНУ, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ КОЧЕВНИКИ ПО МАТЕРИАЛАМ НЕКРОПОЛЯ ВОЗЛЕ с. ВОЛОШИНО

Памятники золотоордынского времени за последние годы стали хорошо известны в степных районах Полтавщины — в низовьях Сулы, Псла, Сухого Кобелячка, Ворсклы и Орели. Днепровские, Пселская и Ворсклинская переправы, действовавшие в эпоху развитого и в начале позднего средневековья, обусловили появление здесь стойбищ кочевников, обеспечивавших функционирование и охрану дорог и переправ, возможно, также работу таможен на берегах Днепра. В июле—сентябре 2003 и в 2005 г. Охранная археологическая экспедиция Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации исследовала курганы и курганные насыпи между сс. Дуканичи, Волошино и Солонцы Полтавской обл. Антропологический материал включает 46 скелетов. После обработки 46 черепов и их фрагментов (23 мужских и 22 женских, 1 — неопределенного пола) установлено, что частота подорбитного узора типа II (ПОВ-II) на черепках из Волошино низкая. Это указывает на принадлежность группы к южным европеоидам. Показатели клиновидного верхнечелюстного шва (КВШ) оказались умеренными. Затылочный индекс (ЗИ) из исследуемого могильника по процентной доле повышен (восточное направление связи); Задневисочный шов (ЗВШ) на черепках исследуемой группы отсутствует, что указывает на ее европеоидность. По данным умеренного индекса поперечно-небного шва (ИПНШ) можно считать исследуемую серию пребывающей на стыке между европеоидными и монголоидными показателями по данному признаку, но тяготеющую к европеоидным популяциям. Проценты надорбитных отверстий (НО) на черепках повышены, что указывает на восточный вектор связей этой группы людей. По данным многомерного анализа главных компонент выявлено, что исследуемая серия черепов из Волошино XIII—XIV вв. больше тяготеет к половецкой группе XI—XIII вв. из Донецкой обл. и населению Нижнего Поднепровья (Мамай Сурка XII—XV вв.).

Ключевые слова: Золота Орда, кочевник, Полтавщина, Волошино, низовья Псла, погребение, краниоскопия, краниология.

References

- Balabanova, M.A., Pererva, E.V. 2013. *Maiachnyi bugor mogilnik Krasnoïarskogo gorodishha zolotoordynskogo vremeni (antropologiya)*. Volgograd.
- Balabanova, M.A., Pererva, E.V., Zubareva, E.G. 2011. *Antropologiya Krasnoïarskogo gorodishha zolotoordynskogo vremeni*. Volgograd.

- Bodianskyi O.V. Arkheolohichni pamiatky Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi oblasti, yaki ruiniutsia vodamy ozera im. V.I. Lenina ta Kakhovskoho vodoshkovyshcha. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 1977/89.
- Bogusevich V.A., Goncharov V.K., Dovzhenok V.I., Kilievich S.R., Kopylov F.B., Kuchera M.P., Jura R.A. Otchet o rabotakh Kremenchugskoi drevnerusskoi arheologicheskoi ekspeditsii Instituta arheologii AN USSR v 1957 g. Poltavskaiia obl. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1957/3.
- Bratchenko, S.N., Kvitnickii, M.V., Shvetsov, M.L. 2012. *Kochevniki razvitoogo srednevekovia na Severskom Dontse*. Kyiv.
- Bubenok, O.B. 2004. *Alany-asy v Zolotoi Orde (XIII-XV vv.)*. Kyiv.
- Deriabin, V.E. 2008. *Kurs lekcii po mnogomernoi biometrii dlia antropologov*. Moskva.
- Dolzhenko, Yu.V. 2015. Die bevölkerung der stadt Woyin XII-XIV jh. nach kranilogiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*, III. pp. 95-102.
- Dolzhenko, Yu.V. 2016. Kranilogichna kharakterystyka odnogo z pokhovanykh u kurhani poblyzu Kobeliachka na Kremenchuchchyni. Dodatok 2 u statii Suprunenko O. B. Kurhan poblyzu s. Kobeliachok na Kremenchuchchyni. *Svichado Prydniprov'ia. Miskyi kraieznavchyi Almanakh*, 10, pp. 98-104.
- Dolzhenko, Yu.V. 2013. Kranioskopichna kharakterystyka kochovykyv-polovtsiv XI-XIII st. *Bratchenko S.N., Kvitnickii M.V., Shvedov M.L. Kochevniki razvitoogo srednevekovia na Severskom Dontse*. Kyiv, pp. 137-140.
- Dovzhenok, V.Y., Honcharov, V.K., Yura, R.O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv.
- Elnikov, M.V. 2006. *Srednevekovoi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993-1994 gg.)*. Zaporizhzhia, vol. II.
- Gromov, A.V., Moiseev, V.G. 2004. Kranioskopiia naseleniia zapadnoi i yuzhnoi Sibiri: geografiia i khronologiia. *Rasy i narody*. 30, pp. 216-248.
- Horbenko, S.O. 2006. Kranilogichne doslidzhennia ta etnichna identyfikatsiia za cherepom zolotoordynskoho kochivnyka z pokhovannia 4 kurhanu 11 poblyzu s. Voloshyne na Poltavshchyni. Suprunenko O.B. Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Volosynohoho u ponyzzi Psla. *Starozhytnosti okolyts Komsomolska*. Kyiv; Poltava, vol. III, pp. 113-135.
- Kolybenko, O.V. 2015. Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok Pereiaslavskoi volosti 11-13 st. *Naukovi zapysky z ukr. istorii*. 37, pp. 156-168.
- Kolybenko, O.V. 2005. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia Pereiaslavshchyny (arkheolohichni dzherela)*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, vol. I.
- Konduktorova, T.S. 1957. Paleoantropologicheskie materialy iz srednevekovogo Kamenskogo mogilnika. *Sovetskaia antropologiia*. 1, pp. 55-57.
- Kozintsev, A.G. 1988. *Etnicheskaia kranioskopiia: rasovaia izmenchivost shvov cherepa sovremennogo cheloveka*. Leningrad.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach Ethnische Epigenetik*, 43/3, pp. 213-244.
- Kozlovskiy, A.O. 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v XIX-XIV st.* Kyiv.
- Krupa, T.M. 2005. Doslidzhennia shovkovoi parchi zolotoordynskoi doby z kurhanu 8, pokhovannia 1 poblyzu s. Voloshyne na Nyzhnomu Psl. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 1-2, pp. 103-107.
- Kruts, S.I., Lytvynova, L.V. 2002. Antropolohichna kharakterystyka naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia doby serednovichchia (za materialamy mohyl'nyka Blahovishchenka). *Suchasni problemy arkheolohii*. pp. 115-117.
- Kruts, S.I., Lytvynova, L.V. 2003. Antropolohichni sklad naselennia Pivdennoho Podniprov'ia za materialamy mohyl'nyka Blahovishchenka. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001-2002 rr.*, 5, pp. 143-149.
- Kulatova, I.M., Skoryi, S.A., Suprunenko, O.B. 2010. Kurhany poblyzu s. Voloshyne v ponyzzi Psla. *Starozhytnosti okolyts Komsomolska*, VIII.
- Litvinova, L.V. 2006. Paleoantropologicheskii material iz gruntovogo mogilnika Mamai Surka (issledovaniu 1993-1994 gg.). *Razdel 2. Elnikov M.V. Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993-1994 gg.)*. Zaporizhzhia, vol. II, pp. 298-354.
- Lytvynova, L.V. 2004. Antropolohichna kharakterystyka naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia doby serednovichchia (za materialamy mohyl'nyka Mamai Surka). *Arkheolohiia*. 2, pp. 68-78.
- Lytvynova, L.V. 2012. *Naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia 12 - pochatku 15 st.* Kyiv.
- Lytvynova, L.V. 2008. Naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia XII - pochatku XV st. za antropolohichnymy danymy. *Dys. ... kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv.
- Moiseev, V.G., Shirobokov, I.G., Kriiska, A., Khartanovich, V.I. 2013. Kranilogicheskaiia kharakteristika srednevekovogo naseleniia Estonii. *Radlovskii sbornik. Nauchnye issledovaniia i muzeinye proekty MAE RAN v 2012 g.* Sankt-Peterburg, pp. 71-79.
- Motsia, O.P. 2017. Zolotoordynski "temni" viki na zemliakh Pivdennoi Rusi: istoryko-arkheolohichni kontekst. *Arkheolohiia*, 2, pp. 24-37.
- Myronenko, K.M., Shylov, Yu.O. 2003. Zolotoordynski pokhovannia na Kremenchuchchyni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, pp. 105-109.
- Pletneva, S.A. 1981. Pechenegi, torki, polovtsy. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moskva, pp. 202-239.
- Rutkivska, L.M. 1975. Pamiatky kochovykh plemen Stepovoho Podniprov'ia IX-XIII st. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, 3, pp. 435-443.
- Sankina, S.L., Moiseev, V.G. 2006. Aleksandr Grigorevich Kozintsev. Personal'ia. *Antropologicheskii forum*. 5, pp. 459-462.
- Seheda, S.P. 2001. *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv.
- Shepel', E.A. 1992. Antropologicheskaiia kharakteristika kochevnikov po materialam mogilnika u s. Prishib. "Stepi Vostochnoi Evropy vo vzaimosv'iazi Vostoka i Zapada v srednevekov'e" (tezisy dokladov) mezhdunarodnyi nauchnyi seminar. Donetsk, pp. 66.

- Sikorskii M.I., Makhno E.V., Buzian G.N. Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnickoi arheologicheskoi ekspeditsii za 1978 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 1978/85.
- Sikorskii M.I., Makhno E.V., Buzian G.N. Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitskoi arheologicheskoi ekspeditsii za 1983 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 1983/157.
- Sukhobokov, O.V. 1989. Pivdenno-skhidne porubizhzhia davnoruskoi derzhavy v VIII-XIII st. *Arkheolohiia*. 3, pp. 50-59.
- Suprunenko, A.B., Maevskaia, S.V. 2010. Pogrebenie zolotoordynskogo vremeni s ostatkami kostiума devochki-kochevnitsy na Nizhnem Psle. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia: Trudy po arkeologii*. Donetsk, vol. 8, pp. 295-340.
- Suprunenko, O.B. 2016 Kurhan poblyzu s. Kobeliachok na Kremenchuchchyni. Svichado Prydniprovnia. *Miskyi kraieznavchyi Almanakh*. 10, pp. 81-97.
- Suprunenko, O.B. 2013. Novi materialy z ponyzzia Psla. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*. 24, pp. 153-167.
- Suprunenko, O.B., Artemiev, A.V., Maievska, S.V. 2005. *Unikalnyi kompleks zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko, O.B., Maievska, S.V., Artemiev, A.V., Horbenko, S.O. 2006. *Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho u ponyzzi Psla*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko, O.B., Pryimak, V.V., Myronenko, K.M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko O.B., Sherstiuk V.V., Puholovok Yu.O. Zvit pro doslidzhennia hrupy kurhaniv poblyzu kol. Khut. Dukanychi bilia s. Voloshyne Dmytrivskoi silskoi rady m. Komsomolsk Poltavskoi obl. na prom. maidanchyku Yerystivskoho kariery VAT "Poltavskiy HZK" u 2009 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 2009/278.
- Tolochko, P.P. 1998 Pro pokhodzhennia y pobutuvannia terminu "Ukraina". *Arxeologichni Litopys Livoberezhnoyi Ukrainy*. 1-2 (3-4), pp. 3-4.
- Tomashevich, T.V. 1988 Zakonomernosti raspredeleniia chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. *Voprosy arkeologii*. 80, pp. 119-128.
- Yelnykov, M. 2006. Do pytannia pro kilkist zolotoordynskykh horodyshch na Nyzhnomu Dnipri. *Mat. mizhnar. nauk. konf. "Pivnichne Prychornomoria i Krym u dobu serednovichchia (XIV-XV st.)"*. Kirovohrad, pp. 45-51.
- Yelnykov, M.V. 2002. Do pytannia pro mihratsii za chasiv Zolotoi Ordy na Nyzhnomu Dnipri. *Suchasni problemy arkeolohii*. Kyiv, pp. 72-73.
- Zinevych, H.P. 1960. Materialy do vyvchennia antropolohichnykh osoblyvostei cherepiv Kairskoho mohylnya XI-XIII st. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. 1, pp. 98-101.

I.M. Sheiko, O.O. Puklina *

ROMAN LAMPS FROM THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article deals with a collection of ancient lamps from the funds of the National Museum of History of Ukraine, covering the period of the first centuries AD. Centers of production and dating are clarified.

Keywords: Olbia, Roman period, lamps, collection, museum, dating.

The National Museum of History of Ukraine contains a representative collection of antiquities, consisting of more than 20 thousand items. More than a half is the collection of excavations in the ancient city of Olbia. It includes different groups of materials — household items, pottery, jewelry, and etc. Among them a significant place is occupied by lamps. They not only illuminated the houses, streets, theaters, workshops, but played a significant role in cults, worship of the gods and burial rites. Lamps were devoted to the gods, they were placed in temples, sanctuaries, at home altars, lit during various processions on holidays or days of mourning. According to mythological traditions, inflamed lamps were perceived as the embodiment of the deity. They were simultaneously a symbol of the soul and are often found in the graves of ancient necropolises.

Roman lamps, from the collection of the National Museum of History of Ukraine “Ancient cities — states of the Northern Black Sea region”, include 197 complete forms and fragments. The vast majority of them come from excavations at the “Lower city” in Olbia, as well as from the “Lower

city of Farmakovskiy”, sections “И” and “ИН”, which were investigated in the 1930-ies and 1940-ies headed by L.M. Slavin. This publication is an attempt to introduce into the scientific circle a group of clay products of everyday use, and due to modern analogies from various cities of the ancient world, shed light on their dating and production centers.

The study of the “Lower city” sector made it possible to detect extremely important construction remains, in particular, the citadel wall and the complex of adjacent premises, the bakery, and also in this area was one of the Olbia’s ceramic quarters — the location of pottery workshops of the first centuries of our era. Partly, the lamps from the excavations of the “Lower city” were published in 1940 (Славин 1940, р. 49—78), but the author did not stop separately on the types and images on the lamps discusses, just as on dating and analogies. In addition, the category of Corinthian lamps originating from this area was also published in a special study (Шейко 2017, р. 116—121). That is why the publication of material from the excavations of the mentioned site is so important. Not all of them are included onto this publication, but only the most representative ones, namely 82 items among 197. However, the characteristics of the collection are made for every item.

The lamps available in the collection can be divided as follows: handmade and molded, the latter are distinguished by the presence or absence of plots on the discuses: lamps with the image of warriors and their attributes, lamps with groove ornamentation on the rim, raised points ornaments and rosettes, without ornamentation and etc. Among lamps of the collection there is a significant part of local items, which are copies of imported types of lamps.

* SHEIKO Iryna Mykolaivna — PhD, research fellow in the department of Ancient Archaeology of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2005-3081, ira.sheiko@gmail.com

PUKLINA Olha Oleksandrivna — Deputy Chief Collections Curator in the National museum of History of Ukraine, o_puklina@ukr.net

© I.M. SHEIKO, O.O. PUKLINA, 2019

Fig. 1. Handmade lamps

Handmade lamps. A large part of the collection is represented by handmade lamps of various types and shapes. Their dating is quite broad — first centuries AD, however, among them there are more narrowly dated items. In total in the collection of handmade lamps are 32 items.

Among them there are wide-open lamps on a high stand, which look like bowls, though they have a separated sooty nozzle (fig. 1, 1–2). Such lamps are found in various cities of Northern Black Sea Region: Kitey (Молев 2010, Tab. 87: 2, in the layer of I–II c. AD), Tanais (Арсеньева 1988, Tab. 30: 1; Tab. 34: 1; Tab. 37: 3, with the dating — mid III c. AD), Hermonassa (Коровина 2002, Tab. 18: 18, IV c. AD) and Olbia (Марченко 1988, fig. 32: 12–14, with a rather early dating — end of IV — first half of I c. BC). To our opinion, it is expedient to date these lamps by the first centuries AD, namely — mid I — mid III c. AD.

The most widespread among the finds of handmade lamps in the “Lower city” sector were wide-open lamps, often with separated nozzle (fig. 2, 1–2, 4–5; 3, 1–4, 6, 8). Such lamps have analogies in the above mentioned ancient cities: Kitey (Молев 2010, Tab. 54: 2, 4, 5, in the layer of I — II c. AD), Tanais (Арсеньева 1988, Tab. 34:

3; Tab. 36: 1; Tab. 37: 1, with the dating — mid III c. AD), moreover, they are represented in Tyras (Гаврилюк 2006, fig. 6, 25–29, with the dating by mid II — III c. AD). Beyond the Northern Black Sea Region, similar lamp was found in Britain with the same buff clay with mica (Bailey 1988, Pl. 9: Q1642PRB, second half of I — first half of II c. AD).

Several handmade lamps have other shape. In particular, the lamp in the shape of a “boot” with a side handle (fig. 1, 3), which also has a broad dating — mid I — IV c. AD: Beliaus necropolis (Дашевская 2014, burial 2, Tab. 23: 1–2; burial 10, Tab. 32: 17), Tanais (Арсеньева 1988, Tab. 30: 3; Tab. 31: 1–3), Hermonassa (Коровина 2002, Tab. 18: 17). Also, an interesting shape has a semi-closed lamp with the base of a side handle in the form of a tuck (fig. 3, 5) that has analogies in Tanais, but without any date (Арсеньева 1988, Tab. 45: 4). Several open triangular in shape handmade lamps (fig. 1, 4; fig. 2, 3; fig. 3, 7) are also dated by the first centuries AD, as the rest of the open lamps.

Lamps with the images of gladiators and their attributes. The following category consists of 15 items. The most common images are gladiators (fig. 4, 1–3). The three lamps in the collection

Fig. 2. Handmade lamps

have the same image of two warriors in combat. These lamps have a rather “blurred” image, due to the “worn-out” of the form from which they were made, but according to the analogies we managed to identify it. The first two items (fig. 4, 1—2) have an admixture of sand in clay and red, poorly preserved, slip covering, so it can be assumed that they were made locally, namely in Olbia, and served as copies of imported goods. The third lamp (fig. 4, 3) has different clay, with golden mica, and a reddish-colored coating, which proves in favor of its production outside the Northern Black Sea Coast. This plot is quite common in the ancient world, so many similarities have been found. In particular, in Trier, among the complex of the necropolis (Goethert 1997, Taf. 4: 22f; Taf. 54: 397 (M.94), the end of Tiberius’s rule — the beginning of Claudius); among the finds from Egypt (Heres 1972, Taf. 59: 552, second half of I c. AD); Italy (Młasowsky 1993, kat. no. 173—174, 40—70 AD), however, it should be noted that all these analogies are of a somewhat early period, with the presence of a triangle-shaped nozzles with volutes. Our

lamps, at least the first two, which are completely preserved, have a round shape of the nozzle, which testifies in favor of their dating of the Type 8 by the classification of Loeschke, that is, the middle — the end of I c. AD (Loeschke 1919, p. 239). However, in the catalogue of the British Museum, identical to our copies there is a lamp with a rounded nozzle, but heart-shaped, dated by the first half of II c. AD (Bailey 1980, Pl. 122: Q3296), which allows us slightly extend the date of this type existence.

The authors, in addition to the title of the plot: two gladiators in combat, mentioned some more details: “two gladiators, hoplomachus and veles (?)” (Bailey 1980, Pl. 122: Q3296), and “Thrax und Hoplomachus” (Goethert 1997, cat. No 397 (M.94).

It is interesting that the same lamp was found during excavations in Olbia in 1902, and published in the catalogue of O.F. Valdgaуer (Вальдгауер 1914, cat. No. 334), unfortunately, no information is available on the place of discovery. In addition, the find of an identical lamp is also made in Chersonese (Вальдгауер 1914, cat. No 335). The

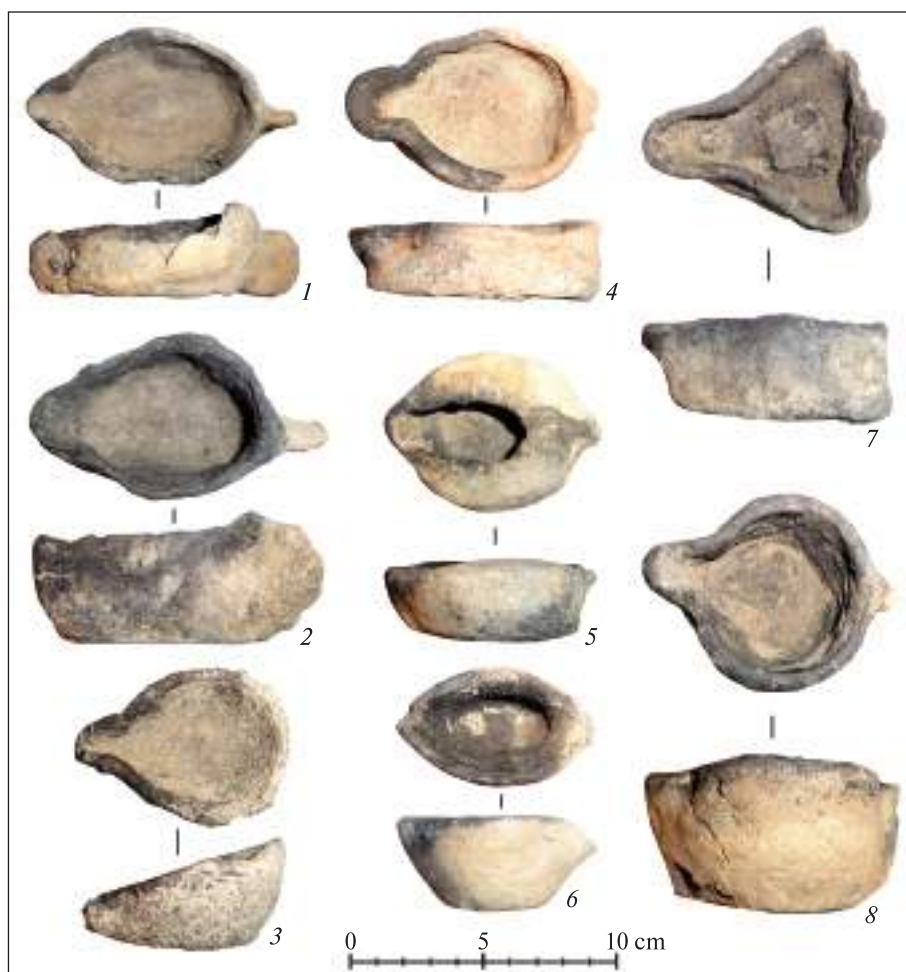

Fig. 3. Handmade lamps

author mentions that these products are local imitations of Italian products and dates them by III c. AD, which is not correct.

Two lamps depicting warriors have a blurred image or the one that is lost (fig. 4, 4, 6). Both lamps should be dated by the presence of a round nozzle no earlier than by the mid I — the beginning of II c. AD, which is confirmed by analogies to our lamp (fig. 4, 6) from Italy (Hübinger 1993, Taf. 16: 129) and Gaul (Bémont, Chew 2007, cat. No. GA 100—101, 40—100 AD).

There is an interesting fragment of the imported lamp nozzle with the image of the warrior equipment (fig. 4, 8). Analogies to such lamps are found in Gaul (Bémont, Chew 2007, cat. No. GA 108, Tiberius — debut Trajanic time), Italy (Miączewska 2015, cat. No. Cb8, 25—50AD; Mładowsky 1993, cat. No. 173—174, with a triangular nozzle, 20—50 AD), Egypt (Miączewska 2015, cat. No. Cb10, 50—100 AD), Vindonissa (Loeschke 1919, Taf. XI: 457—459, Type IV, second half of II c. AD) and Salamin (Oziol 1977, Pl. 17: 303—309, second half of II c. AD). In addition, among the description of the image there is an equipment affiliation:

“gladiatorial equipment belonging to a thrax and a murmillo” and, of course, listing all the equipment: “a pair of greaves, one straight scarf, one sica, one rectangular shield, one gallery” (Miączewska 2015, cat. No. Cb8, Cb10), which is very useful due to the fact that our fragment is very small and contains only the lower part of the picture.

A separate image of an eagle with opened wings was also very widespread in ancient world: Magdalensberg (Farka 1977, Taf. 40: 1350, first half of I c. AD), Trier (Goethert 1997, Taf. 37: 171(M.156), Claudius/Neron — early Flavian time), Berlin museum collection (Heres 1972, Taf. 61: 583, I—II c. AD, Taf. 22: 175, Taf. 18: 139, Tiberius — Claudius time), Pannonia (Iványi 1935, Taf. VII: 7—8, cat. No. 170—171, Tiberius time — mid I c. AD), Carthage (Deneavue 1969, cat. No. 949, 630, 773, second quarter of I c. — beginning of II c. AD), Vindonissa (Loeschke 1919, Pl. XIII: 281, end of I c. AD, Pl. IV: 330, second half of II c. AD), Cyprus (Oziol 1977, Pl. 29: 530—531, II c. AD; Bailey 1988, Pl. 64: Q2414, 40—100 AD), Schloessinger museum collection (Rosenthal, Sivan 1978, cat. No. 97, II c. AD).

Fig. 4. Lamps with the images of gladiators and their attributes

Identical images of the eagles on the pedestal, which we have on the items of our collection, were found only among finds of Carthage (Deneavue 1969, Pl. XLI: 356, the end of I c. AD) and among the finds of Moesia, namely Tomis (?) with more modern dating — the middle of II—III c. AD (Topoleanu 2012, cat. No. 66–67), one from the territory of modern Albania (Busuladžić 2007, cat. No. 34, 40–80 AD — the beginning of II c. AD).

Eagles with folded wings are found on the discuses of Roman lamps too: Gaul (Bémont, Chew 2007, Pl. 48: GA 146–147, cat. No. 838, 50–100 AD), Carthage (Bonnet 1988, fig. 18: 2–4, end of III c. AD; Deneavue 1969, Pl. LXXIII: 772, 773, second half of I c. — beginning of II c. AD), Trier (Goethert 1997, cat. No. 196 (M.159a), 218 (M.159b), 230 (M.159b), Flavian time and II c. AD), Pannonia (Iványi 1935, Taf. VII: 9, cat. No. 172, Tiberius time — mid I c. AD), Vindonissa (Loeschke 1919, Pl. XIII: 285, the end of I c. AD), Italy (Młasowsky 1993, cat. No. 250–251, 40–100 AD), Schloessinger museum collection (Rosenthal, Sivan 1978, cat. No. 49, 98, the beginning of Augustus time — Flavianic time), Merida museum collection (Rodrigues 2002, fig. XVII: 249, the beginning of I — beginning of II c. AD).

In addition, in Olbia, there are known lamps with the image of an eagle that holds in claws a rabbit, which turned out to be rather rare (Шейко 2017, p. 120), unlike images of eagles in general: Carthage (Deneavue 1969, Pl. LXXIII: 772–773), Trier (Bailey 1988, Pl. 140: Q3505), Ephesus (Bailey 1988, Pl. 103: Q3078, Flavian-Trajanic time), Vindonissa (Loeschke 1919, Pl. XIII: 280, the end of I c. AD), Cyprus (Oziol 1977, Pl. XII: 193, the end of I c. AD).

No less interesting are handles of lamps with the images of eagles: Greece (Heres 1972, Taf. 54: 490, 505, II–IV c. AD), Egypt (?) (Młasowsky 1993, cat. No. 247–248, I–II c. AD); and also handles in the shapes of terracotta eagles: Pannonia (Iványi 1935, Taf. XLVII: 1, cat. No. 1210, no date), Italy (Bailey 1988, Pl. 155: Q1052bis, second half of II c. AD), Carthage (Deneavue 1969, Pl. LIX: 572, 573, Augustus-Tiberius — the beginning of Julius Claudius time), Egypt (?) (Młasowsky 1993, cat. No. 249, II — the beginning of III c. AD), Tibiscum (Regep-Vlascici, Muscalu 2007, the beginning — second half of II c. AD).

Moreover, in 1902 in Olbia was found another lamp with an eagle on the discus, of the identical form to our (fig. 4, 5). The latter has a “foot” stamp

Fig. 5. Lamps with “grooves” on the rim ornamentation

on the base and is dated by the author by III—IV c. AD (Вальдгауер 1914, cat. No. 546).

Lamps with “grooves” on the rim ornamentation. Such items in the collection are 24. Lamps of this type are widespread mainly among cities of the Northern Black Sea Coast, especially in Chersonese, where they make up 30 % of the total number of lighting devices originating from the necropolis and the settlement together (Сорочан 1982, p. 43). That is why it seems reasonable to use the classification for the typology and dating of S.B. Sorochan. The author divided the “grooves” lamps by the shape of the body into two types: pear-shaped and round-egg-shaped (Сорочан 1982, c. 44).

To this classification D.V. Zhuravlev is also relies on, who dates them to the second quarter of III — the end of IV c. AD (Журавлев, Турова 2012, p. 375; Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 133—135). As for the center of production of this type of lamp, it should be noted that, despite their significant distribution in the Northern Black Sea, the clay of some specimens is different, which may indicate several different production centers, as well as D.V. Zhuravlev noted (Журавлев, Турова 2012, p. 376).

Rounded “grooves” lamps dominate in our collection (fig. 5, 3—8), and there are only a few pear-shaped ones (fig. 5, 1—2). We have identical lamps among the collections of the Yalta Museum

(Журавлев, Турова 2012, Tab. 14: 83, 85—86, 93) and the Museum of Warsaw (Bernhard 1955, Tab. XCIII: 331—333). The identical ware to our lamp (fig. 5, 7), originates from Ephesus, and is dated from the end of II c. AD, but the latter has volutes on the sides of the nozzle, indicating an earlier date (Lyon-Caen 1986, cat. No. 125). In addition, such lamps are common in the Danube region (Кузманов 1992, cat. No. 277—278).

Raised points ornamentation and rosettes. The share of these lamps is 38. All of them have various clay and coating, as well as the shape. First two lamps (fig. 6, 1—2) have volutes and very similar shape of the body to the Hellenistic lamps, however their dating is much later. For instance, such lamps from Pannonia are dated by the second half of I — the beginning of II c. AD (Iványi 1935, Taf. XXV: 5, 7), in Africa Proconsularis they are dated by 100—170 AD, but have black slip covering (Bailey 1988, Pl. 12: Q1674), and the most late date for such lamps is the end of IV — first half of V c. AD, by the layer materials of Naples, where they present a local type (Garcea 1999, Tav. I: 5—7). Similar device, but with additional dots round the reservoir, was found in the Northern Black Sea region with the date III c. AD (Цветаева 1984, Tab. CXXXII: 35). Moreover, such examples with volutes are known in Carthage (Deneauve 1969, Pl. XCIII: 1033) and Trier (Zeischka 1997, cat. No. 101).

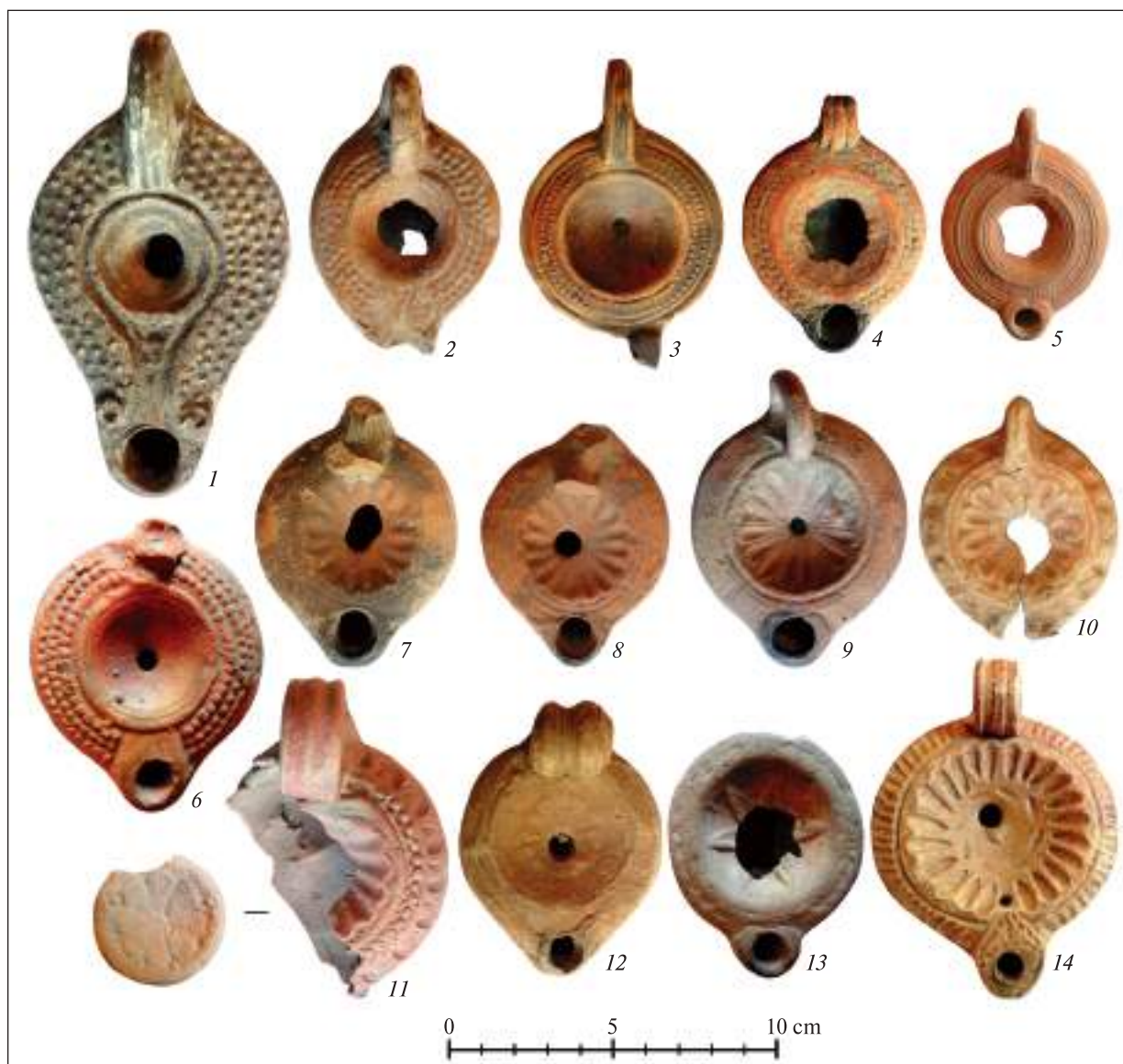

Fig. 6. Raised points ornamentation and rosettes

The lamp with a 4-petal rosette on the discus and raised dots ornamentation (fig. 6, 4) has an analogy in Sicily (Civiletti 2003, Sch. 3, II c. AD), Trier (Zeischka 1997, cat. No. 195), in the collection of Yalta museum (Журавлев, Турова 2012, Tab. 10: 44), Black Sea region (Вальдгауер 1914, cat. No. 379) and Chersonese (Chrzanovski, Zhuravlev 1998, cat. No. 55–56, the end of II–III c. AD). Similar lamp, but without a handle was found in Gaul (Bémont, Chew 2007, cat. No. GA113, 30–100 AD).

The same lamp to our sample (fig. 6, 5) was found at atrium building at Cosa, with a dating — the end of II c. — 225 AD (Fitch, Goldman 1994, fig. 89: 837), at Volubilis (Ponsich 1961, Pl. XXIV: 327, III c. AD), and at Smyrna with earlier date — the end of I — II c. AD (Heres 1972, Taf. 43: 422).

Identical lamps to our example (fig. 6, 6) are found among lighting devices of Italy (Bémont, Chew 2007, cat. No. IT85, III c. AD), local Rome fabric (Hayes 1992, Pl. 28: 249, III c. AD) and Trier (Zeischka 1997, cat. No. 197).

As to the rosettes, the one analogy of a 13-petal rosette at the discus and ornamentation with leaves around it (fig. 6, 10) is dated by III c. AD (Крунић 2011, cat. No. 322–323). A 16-petal rosette (fig. 6, 9) can be dated by the second half of II c. AD by the analogy from Sarmicegetusa (Alicu 2006, Taf. VI: 384). Therefore, we can say that the dating for lamps with rosettes on the discus from our collection (fig. 6, 7–10, 12–14) can be named around second half of II–III c. AD.

One lamp with the shell on the discus and a row of ovolos and raised points around it (fig. 6, 11) is similar to the example from Bulgarian

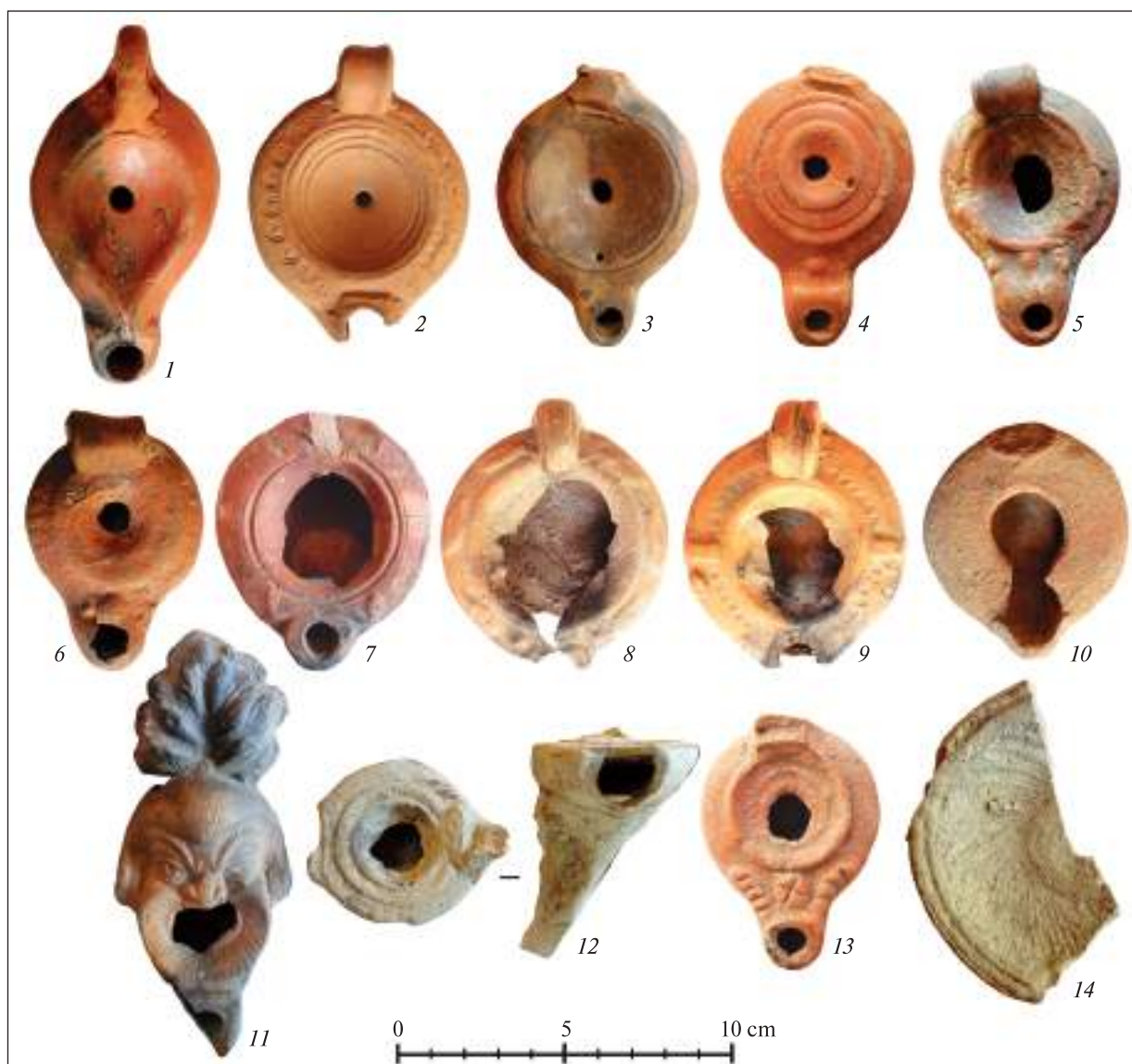

Fig. 7. Lamps with no ornamentation on the discus

Archaeological museum collection (Кузманов 1992, cat. No. 154, second half of II — the beginning of III c. AD).

Lamps with no ornamentation on the discus.

The collection has several lamps that are non-ornamented on the discus (fig. 7, 1–6), but sometimes have raised dots, or a row of ovolos on the sides. Nevertheless, these lamps are very common among ancient centers. All of the devices that are represented in our collection are imported from various ancient cities, due to their slip covering and clay impurities, which are not usual for our region.

The lighting device with volutes and long nozzle (fig. 7, 1) finds analogies in Cotta (Ponsich 1961, Pl. 14: 151, I c. AD), Athenian Agora (Perlzweig 1961, Pl. 6: 159, first half of II c. AD), Ephesus (Bailey 1988, Pl. 99: Q3024–3025, Flavian-Trajanic time), Naukratis (Walters 1914, Pl. XIV:

490). Due to its red thick slip covering and visual impurities of golden mica in clay its Italian origin can be assumed.

The lamp with a row of ovolos round the discus (fig. 7, 2) has an Italian or Gaul provenance (Bémont, Chew 2007, cat. No. GA211, GA214, IT58, 40–100 AD), also found in Magdalensberg (Farka 1977, Taf. 20: 661, first half of I c. AD).

There is one lamp with a small hole near the nozzle (fig. 7, 3), which is believed to be the air hole for better lighting. Similar lamps to our sample are found in Histrian necropolis (Alexandrescu 1966, Pl. 79: 36.12, mid I — mid II c. AD), but without a vertical handle, in Italy/Africa? (Bémont, Chew 2007, cat. No. AF7, second half of II c. AD; cat. No. IT 65, IT69, 75–140 AD), Trier necropolis (Goethert 1997, Taf. 77: 647, 650, 677, I c. AD), Gaul (Bailey 1988, Pl. 3: Q1569, first half of II c.

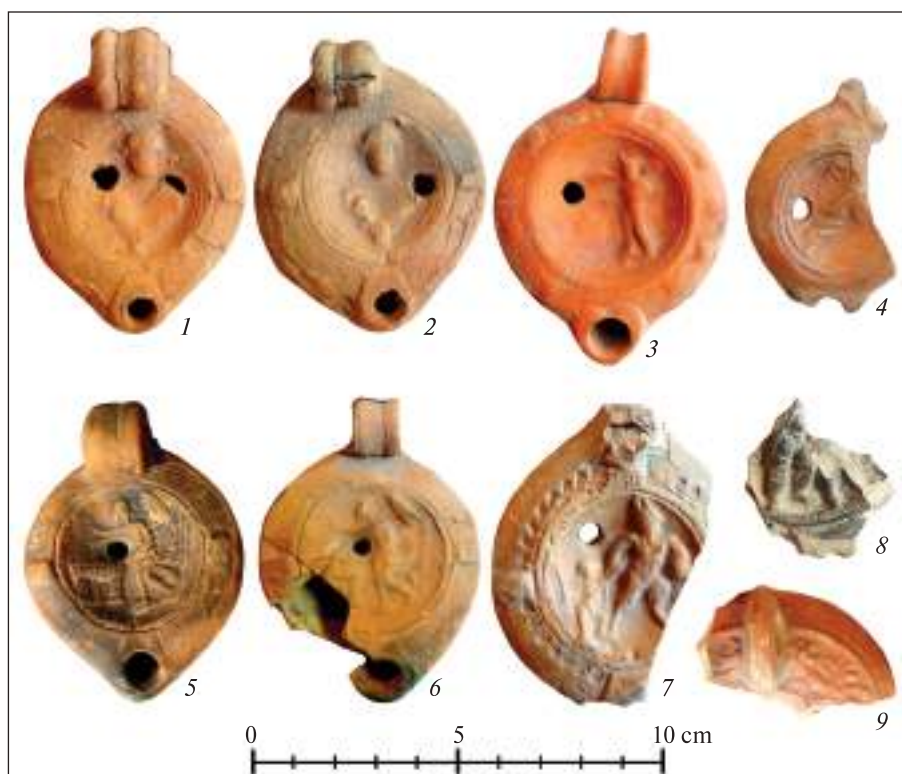

Fig. 8. Various pictures on the discus

AD). The slip covering of our sample is brown and badly preserved, as in Asia Minor lamps.

Two lamps without ornamentation, but with several raised points near the nozzle are placed in this group (fig. 7, 5–6). They are alike samples with grooves, though the ornamentation is not preserved. However, the shape of a “pear” with long nozzles, raised points near nozzles and wide handles can evidence to the fact that they should probably be added to the group with “grooves” ornamentation with the dating second quarter of III — end of IV c. AD. As to their red slip covering and thick clay with no visual admixtures it is believed that their origin is not the Northern Black Sea Region. The one lamp with thick slip covering and one raised point near nozzle has not found analogies yet, though its clay is similar to Italian workshops (fig. 7, 4).

A few lamps of this group have not been preserved completely, namely the discus pictures that make them very hard for identification (fig. 7, 7–9). The ornamentation around the discus with ovolos and leaves is very common for Roman lamps. Their heart-shaped nozzles can tell that the date is not earlier than the second half of I–II c. AD. The covering and clay is probably of Italian or Asia Minor manufacture. The one example with such lanceolate leaves ornamentation around the discus, similar to our (fig. 7, 8) is found at

Cosa (Fitch, Goldman 1994, cat. No. 826, 50–100 AD).

One lamp has a definite Olbian manufacture (fig. 7, 10). There are several dozens of such lamps found in other sectors of Olbia, but of Hellenistic time, due to their semi-closed shape. These lamps are believed to be made with other kitchen wares, as they have the exact clay with big fragments of sand, and sometimes lime, and rough surface. The analogy for this lamp hasn’t been found yet, but its shape is common for the first centuries AD.

The terracotta lamp in the shape of a drama actor (fig. 7, 11) is very rare in ancient world and the closest analogy, but without volutes was found at Delos with the dating of I c. AD (Bruneau 1965, Pl. 36: 4766).

Two unique samples in the collection are presented by two lamps. The first one is a fragment of a several-lamp lighting device that were connected with each other by a special stand (fig. 7, 12). The second lamp has a 4-petal rosette in front of the nozzle and grooves on raised volutes on the sides of it (fig. 7, 13). The shapes of both closed lamps evidence on the Roman period of the lamp manufacture. As to the clay and slip covering it probably can be Asia Minor centers. Unfortunately, there haven’t been found analogies yet.

A rosette of twenty petals swirling counter-clockwise on the discus of a fragmented lamp (fig. 7,

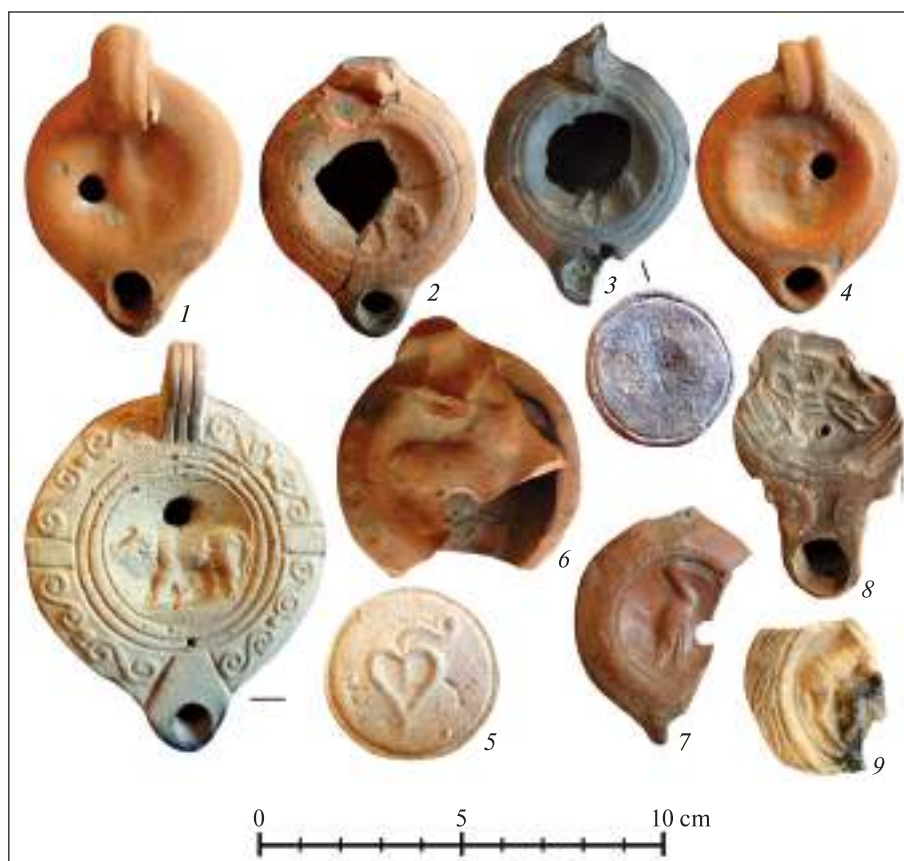

Fig. 9. Various pictures on the discus

14) is found at Cosa with rather narrow date — 20—45 AD (Fitch, Goldman 1994, Pl. 1: 512). However, our sample is twice bigger in diameter and is made of local Olbian clay.

Various pictures on the discus. There are lots of various pictures on the discuses of Roman lamps that are presented in the collection. For instance, two identical lamps with a bust of a human, probably a man (fig. 8, 1—2), that have an analogy in Central Italy with the dating 175—250 AD (Bémont, Chew 2007, cat. No. IT70). The authors note that the bust owner can be goddess Diana (Bémont, Chew 2007, p. 194). The clay with no impurities and the slip covering confirm their imported manufacture, though the lamps have wrong inexact shapes.

Another lamp with a figure of a man (fig. 8, 3) has similar analogy among Knidos/Ephesos lamps (Bruneau 1965, Pl. 28: 4570), however the latter is preserved with a triangular shape of the nozzle, therefore the dating by the end of I c. AD is rather early for our sample. The horn of plenty on the discus (fig. 8, 4) has an Ephesus origin (Bailey 1988, Pl. 102: Q3064, Trajanic-Antonine time).

Another two identical pictures presented on the discuses with a man (fig. 8, 5—6) have the only analogy that comes from Fragonisi cemetery near Olympia and are dated back to the II—III c. AD.

A small fragment of the discus with a Satyr holding a hand of a small woman figure (fig. 8, 7) is a unique one, because as usual Satyr in this posture is pictured with a goat: Cyprus (Bailey 1988, Pl. 69: Q2554, 175—250 AD); Corinth (Bruneau 1977, Fig. 37 et 38, cat. No. 73). The head of a Satyr on the discus (fig. 9, 4) has a wide dating — the end of I — the beginning of III c. AD (Heres 1972, Taf. 40: 363). In Merida museum collection it is also presented with the dating — the beginning of I — beginning of II c. AD (Rodrigues 2002, fig. IV: 47).

A small fragment preserved with two erotes (fig. 8, 8) has an analogy from Vaudreuil (Eure) in modern France with a wide dating of the mid I — mid III c. AD (Bémont, Chew 2007, cat. No. OI24). However, our fragment due to the clay and gray slip covering is more common for Ephesus manufacture.

Various pictures with animals, except eagles that were mentioned in another group, are presented in the collection too. There are: cock, bull and wading-bird. Three lamps with cock (fig. 9, 1—3) with various clay and slip covering have analogies in Cyzicus (?) (Bailey 1988, Pl. 122: Q3297, first half of II c. AD), Syria/Palestine (Rosenthal, Sivan 1978, cat. No. 363—364, III c. AD) with the same

Fig. 10. Various pictures on the discus

clay as our examples. The first sample (fig. 9, 1) has a really worn-out picture and by the clay admixtures is believed to be of an Italian origin. One of the lamps (fig. 9, 3) has got an inscription on the base that is badly preserved.

Two lamps with the bull (fig. 9, 5–6) are of different origin too. The first one (fig. 9, 5) has a Corinthian provenance, because of the clay and was published earlier (Шейко 2017, с. 120). An identical lamp with a picture of a bull and vertical sigmas along the edge was published in the catalog of O.F. Valdgauer, where the author dates it back to III–IV c. AD (Вальдгауер 1914, cat. No 491). There is a similar lamp in the collection of an archaeological museum of Belgrade (Кузманов 1992, cat. No 187). In addition, the last lamp has an image of ivy leaves, as in our case. The image of ivy on the bottom is also on a lamp coming from Kerch, and it is dated to IV c. AD (Вальдгауер 1914, cat. No 441). A lamp with a picture of a bull and vertical sigmas along the edge is also available in the Corinthian catalogue (Broneer 1930, Pl. XXIX: 1241), but the author does not mention its dating.

It should be noted that the image of the bull on the discus is quite common in the ancient world, for example, on a lamp from Hannover, the bull is depicted with a turned head to the right side. The item is of Italian origin due to its red clay and red slip covering and is dated by the author to the beginning of I c. AD, namely, to 20 AD (Міасовський 1993, cat. No 240). We have the same lamp in our collection (fig. 9, 6). In addition, several analogies originate from Asia Minor (Heres 1972, Taf. 43: 391, second half of I c. AD), Vindonissa (Loeschke 1919, Taf. XII: 499–500, second half of II c. AD),

Kerch and Chersonese (Вальдгауер 1914, cat. No 319, 368), and Belbek IV necropolis (Chrzanowski, Zhuravlev 1998, cat. No 38, burial 131, end of I — the beginning of II c. AD).

The lamp fragment with a wading-bird (fig. 9, 7) finds analogies in Merida museum collection (Rodrigues 2002, fig. XVII: 250, beginning of I — beginning of II c. AD), Ephesus (Bailey 1988, Pl. 102: Q3061, Trajanic–Antonine time). However, our lamp fragment has thick red slip covering with golden mica impurities in clay, so Italian production can be assumed.

Two small fragments of lamps in the collection have erotic scenes (fig. 9, 8–9). The first fragment preserved contains two figures of a woman and a man (fig. 9, 8), the analogy for which was found in Carthage with the dating of I c. AD (Loeschke 1919, cat. No 488, 619, 682). The second one (fig. 9, 9) shows a woman and a horse and is made of Corinthian clay, the analogy for which was found namely at the Athenian Agora (Bruneau 1977, cat. No 229) with the same date as the previous fragment.

The picture with an amphora on the discus preserved not completely (fig. 10, 2). It has a lot of analogies among the ancient world centers: Histria (Alexandrescu 1966, Pl. 79: 30.15, mound 30, mid I c. AD), Samothrace necropolis (Rosental, Sivan 1978, cat. No W9-1, 75–100 AD), Athenian Agora (Perzlweig 1961, Pl. 6: 172, second half of I c. AD), where the picture is described as: “garlanded wine amphora with tip set in flat base and forked stick to brace it”. Similar lamp was also found at the Bosporean Kingdom as a local imitation to Italian sample with the date of III c. AD (Вальдгауер

1914, cat. No 340). This lamp has a signature “T” on the base that can be dated by the 100–200 AD (Rodrigues 2002, fig. XXV: 60–61, p. 177–178).

A fragment of a lamp with a very “worn-out” picture can be Isis (?) (fig. 10, 3), however there are other versions: “a priest in front of an altar” (Круний 2011, cat. No 37, p. 359, second half — end of II c. AD); “Bacchic scene: goatherd carrying a goat and looking back at child riding goat” (Bailey 1988, Gaul, Pl. 2: Q1514, 30–100 AD). As we can see the picture is too damaged to recognize it perfectly, so the interpretations can be various. Our sample has a brown thick slip covering with gray clay that probably can evidence its Egyptian origin. The dating of this fragment due to the shape of the nozzle is no earlier than the second half of I–II c. AD.

Two lamps from our collection of this group haven’t found analogies yet. The first one (fig. 8, 9) is preserved only by a fragment of a vertical handle a small piece of the rim with the leaves ornamentation. It has got red slip covering and orange clay with no visual impurities. Probable place of manufacture can be Italy. The second one (fig. 10, 1) is a small fragment of the discus with a picture of a dancing woman is made of a local Olbian gray clay with sand and lime particles. Both of them, according to the shape can be dated by I–II c. AD.

Lamps, which are stored in the funds of the National Museum of History of Ukraine, represent an extremely valuable collection of Roman period. Given the wide chronological range, these lamps provide an opportunity to trace the main centres of imports and the share of local production of the very late stage of Olbia’s existence, which is still the least studied. The share of locally produced lamps of the first centuries of our era, originating from the excavations of the “Lower City” sector, is 30 %. The rest — imports from Italy, Asia Minor, Corinth and other ancient centres.

Catalogue

1. O-35/521/Б2/533 (Fig. 1, 1). Handmade lamp fragment on a stand. The lower part of the stand is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 8,2 cm; D — 7,5 cm; D (base) — 3,5 cm.
Clay and covering: clay with sand and lime; the surface is smooth.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate No 6.
Dating: mid I — mid III c. AD.
2. O-35/4301/Б2/532 (Fig. 1, 2). Handmade complete lamp.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 6,5 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 4,2 cm.

Clay and covering: clay with sand and lime; the surface is smooth.

Context of the find: Unknown.

Dating: mid I — mid III c. AD.

3. O-36/347/Б3/1097 (Fig. 1, 3). Handmade lamp fragment. Vertical handle is absent.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 4,3 cm, D — 2,6 cm, L — 10,1 cm.

Clay and covering: Admixtures of lime and sand. Rough surface.

Context of the find: “И” sector, chance find.

Dating: mid I–IV c. AD.

4. O-40/1684/Б7/88 (Fig. 1, 4). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 3,3 cm; L — 9,5 cm.

Clay and covering: clay with impurities of sand and lime. Rough surface.

Context of the find: unknown.

Dating: first centuries AD.

5. O-38/1129 (Fig. 2, 1). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 3,5 cm; L — 10,8 cm.

Clay and covering: clay with impurities of sand and lime. Rough surface.

Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 33–34(east), clayish-ashy layer, depth: 1,50 m.

Dating: second half of I — mid III c. AD.

6. O-38/3342/Б5/100 (Fig. 2, 2). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 3,5 cm; L — 10,8 cm.

Clay and covering: clay with lime and sand. Rough surface.

Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 45, near kiln at the south-western corner of the quadrate No 45.

Dating: second half of I — mid III c. AD.

7. O-36/2767/Б3/1090 (Fig. 2, 3). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 3,0 cm; L — 6,7 cm.

Clay and covering: Admixtures of lime and sand. Smooth surface, covered with engobe.

Context of the find: “ИН” sector, quadrate XVIII, masonry No. 152 cleaning.

Dating: first centuries AD.

8. O-38/1715/Б5/839 (Fig. 2, 4). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 5,5 cm; L — 14,0 cm.

Clay and covering: clay with sand and lime fragments. Rough surface.

Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 26 and 36, gray-clayish layer, depth: 2,15–2,60 m.

Dating: second half of I c. — mid III c. AD.

9. O-39/1226/Б6/411 (Fig. 2, 5). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 4,3 cm; L — 16,3 cm.

Clay and covering: clay with sand and lime fragments.

Context of the find: “Lower city” sector, along the western border of the site, gray-clayish layer, depth: 2,40–2,70 m.

Dating: second half of I c. — mid III c. AD.

10. O-38/3655/Б5/98 (Fig. 3, 1). Handmade complete lamp.

Place of production: Olbia.

Measurements: H — 3,7 cm; L — 11,2 cm.

Clay and covering: clay with impurities of sand and lime. Smooth surface.

Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 35, room No 6, clayish-ashy layer, depth: 2,60–3,10 m.

- Dating: second half of I c. — mid III c. AD.
- 11.** O-39/1208/Б6/99 (Fig. 3, 2). Handmade complete lamp.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 4,7 cm; L — 10,4 cm.
Clay and covering: clay with impurities of sand and lime.
Rough surface.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 55, room in the south-eastern part of the quadrate, gray-clayish layer, depth: 2,20—2,50 m.
Dating: second half of I c. — mid III c. AD.
- 12.** O-35/1811/Б2/799 (Fig. 3, 3). Handmade complete lamp.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 3,5 cm; D — 5,2 cm; L — 7,5 cm.
Clay and covering: clay with impurities of sand and lime.
Rough surface.
Context of the find: “И” sector, quadrate 78.
Dating: mid I — mid III c. AD.
- 13.** O-38/3384/Б5/99 (Fig. 3, 4). Handmade lamp fragment.
Vertical handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 2,7 cm; L — 9,0 cm.
Clay and covering: clay with impurities of sand and lime.
Rough surface.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 42, south-western corner between masonries “y” and “п”, clayish layer, depth: 1,60—2,00 m.
Dating: second half of I c. — mid III c. AD.
- 14.** O-38/1469/Б5/1063 (Fig. 3, 5). Handmade fragment of the lamp. Parts of the nozzle and handle are absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 3,1 cm; L — 7,8 cm.
Clay and covering: clay with fragments of lime and sand.
Smooth surface.
Context of the find: Unknown.
Dating: first centuries AD.
- 15.** O-39/2498/Б6/103 (Fig. 3, 6). Handmade lamp fragment.
Part of a handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 3,4 m; L — 7,3 cm.
Clay and covering: clay with fragments of lime and sand.
Smooth surface.
Context of the find: Unknown.
Dating: second half of I — mid III c. AD.
- 16.** O-38/1793/Б5/841 (Fig. 3, 7). Handmade lamp fragment.
Handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 3,4 cm; L — 8,7 cm.
Clay and covering: clay with sand and lime impurities; rough surface.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 45, yellow-clayish-ashy layer, depth: 1,45 m.
Dating: first centuries AD.
- 17.** O-37/1056/Б4/455 (Fig. 3, 8). Handmade lamp fragment.
Handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 4,4 cm; D — 6,5 cm; D (base) — 4,0 cm; L — 8,7 cm.
Clay and covering: clay with sand and lime impurities; rough surface.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 13—14, yellow-clayish layer, depth: 0,20 m.
Dating: first centuries AD.
- 18.** O-40/ 1339/Б7/39 (Fig. 4, 1). Molded lamp fragment.
Handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 2,5 cm; D — 6,5 cm; D (base) — 3,0 cm.
Clay and covering: yellowish-brown clay with impurities of lime, sand and lots of golden mica; red paint covering badly preserved.
Décor: two gladiators in combat.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 54 (west), clayish-ashy layer, depth: 3,30 m.
Dating: 40 AD — second half of II c. AD.
- 19.** O-38/4488/Б5/1065 (Fig. 4, 2). Molded lamp fragment.
Handle is absent.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 2,8 cm; D — 6,5 cm; D (base) — 3,2 cm.
Clay and covering: yellowish-brown clay with impurities of lime, sand and lots of golden mica; red paint covering badly preserved.
Décor: two gladiators in combat.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 25, room No 4, ashy-clayish layer, depth: 2,4—2,60 m.
Dating: 40 AD — second half of II c. AD.
- 20.** O-38/1220/Б5/1080 (Fig. 4, 3). Molded lamp fragment.
Half of a lamp with vertical handle is preserved.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 4,2 cm; H — 2,2 cm; D — 7,5 cm; D (base) — 4,3. Handle — 1,5 × 0,4 cm.
Clay and covering: thin-walled; orange clay with golden mica; red slip covering badly preserved.
Décor: two gladiators in combat.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 35 (north) — 36, yellow-clayish layer, depth: 1,25 m.
Dating: 40 AD — second half of II c. AD.
- 21.** O-36/2043/ Б3/1094 (Fig. 4, 4).
Molded lamp fragment.
Place of production: Italy (?).
Measurements: H (handle) — 4,0 cm; H — 2,5 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 2,5 cm. Handle — 1,8 × 0,5 cm.
Clay and covering: thick orange clay with small fragments of lime; red slip covering.
Décor: a warrior, wearing a helmet (?), a row of ovolos around the discus.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 15, depth: 0,5 m.
Dating: mid I — beginning of II c. AD.
- 22.** Ол-36/2323/Б3/116 (Fig. 4, 5). Molded complete lamp.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 4,5 cm; H — 2,5 cm; D — 6,3 cm; D (base) — 3,6 cm. Handle — 1,0 × 0,9 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime and golden mica; solidly covered with red slip.
Décor: eagle in the sitting position on a stand on the discus with his head turned to the right; wings are folded; ivy leaves near the heart-shaped nozzle.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 16, clayish layer of the room Б.
Dating: II — III c. AD.
- 23.** O-36/2124/Б3/399 (Fig. 4, 6). Molded fragment of the discus.
Place of production: Italy.
Measurements: D — 6,0 cm.
Clay and covering: orange clay with small particles of lime; red slip covering.
Décor: a warrior (?).
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 1—2, ashy-clayish layer, cleaning of the sector, depth: 2,75 m.
Dating: mid I — beginning of II c. AD.

- 24.** ОЛ-38/?/Б5/416 (Fig. 4, 7). Molded fragment of the lamp. Handle is absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H — 2,7 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 3,2 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime and golden mica; solidly covered with red slip.
Décor: eagle in the sitting position on a stand on the discus with his head turned to the right; wings are folded.
Context of the find: “Lower city” sector.
Dating: II — III c. AD.
- 25.** ОЛ-39/200 (Fig. 4, 8). Molded discus fragment.
Place of production: Italy.
Measurements: L — 4,2 cm; D — 6,0 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of golden mica; red slip covering.
Décor: warrior equipment; volutes on the sides of the nozzle.
Context of the find: “Lower city” sector.
Dating: second half of II c. AD.
- 26.** O-38/1750/Б5/93 (Fig. 5, 1). Molded complete lamp.
Place of production: Black Sea Region.
Measurements: H (handle) — 3,8 cm; H — 2,8 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 2,8 cm. Handle — 7,7 cm.
Clay and covering: yellow-green clay with impurities of lime; reddish-brown paint covering.
Décor: grooves on the rim.
Base decoration: rosette.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 45, yellow-clayish layer, depth: 1,00 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 27.** O-38/2346/Б5/1041 (Fig. 5, 2). Molded complete lamp.
Place of production: Black Sea Region.
Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,8 cm; D — 5,2 cm; D (base) — 2,4 cm. Handle — 1,8 × 0,4 cm.
Clay and covering: light-orange clay with impurities of lime; red paint covering.
Base decoration: rosette.
Décor: grooves on the rim; one raised point in front of the nozzle.
Context of the find: “Lower city of Farmakovskiy” sector, area between south room to the west from the house and the wall of the 1937 site 5th layer.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 28.** O-37/1850/Б4/ 464 (Fig. 5, 3). Molded complete lamp.
Place of production: Black Sea Region.
Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,5 cm; D — 5,4 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 2,0 × 0,4 cm.
Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.
Décor: grooves around the rim; raised stripe in front of the nozzle.
Base decoration: rosette.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 16—26, yellow-clayish layer, room No IV, depth: 1,70 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 29.** O-39/1373 (Fig. 5, 4). Molded complete lamp.
Place of production: Black Sea Region.
Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,5 cm; D — 5,4 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 2,0 × 0,4 cm.
Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.
Décor: grooves around the rim; raised stripe in front of the nozzle.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 54—53(north), gray-clayish layer with yellow tone, depth: 1,65—1,75 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 30.** O-36/2159/Б3/117 (Fig. 5, 5). Molded fragment of the lamp. Vertical handle is absent.
Place of production: Black Sea Region (?).
Measurements: H — 2,5 cm; D — 5,6 cm; D (base) — 3,0 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of silver mica; solidly covered with red slip.
Décor: shoulders are decorated with grooves and rims, all starting from the discus rim; raised point in front of the nozzle.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 1—2, clayish layer, depth: 3,01 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 31.** O-38/4171/Б5/86 (Fig. 5, 6). Molded complete lamp.
Place of production: Black Sea Region (?).
Measurements: H (handle) — 3,7 cm; H — 2,0 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 2,5 cm. Handle — 1,8 × 0,7 cm.
Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.
Décor: shoulders are decorated with grooves and rims, all starting from the discus rim; two raised points in front of the nozzle.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrate 26, clayish-ashy layer, room No.4, depth: 1,50—2,40 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 32.** O-39/968/Б2/824 (Fig. 5, 7). Molded lamp fragment. Part of a nozzle is absent.
Place of production: Black Sea Region.
Measurements: H (handle) — 3,0 cm; H — 1,9 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 2,6 cm. Handle — 1,6 × 0,4 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime; thick red slip covering.
Décor: grooves on the rim.
Context of the find: “A” sector, quadrates 105—106 (south), clayish-refuse layer, depth: 2,85—2,90 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 33.** O-38/1425/Б5/1083 (Fig. 5, 8). Molded lamp fragment. Upper part with a handle preserved.
Place of production: Black Sea Region ?
Measurements: H (handle) — 2,8 cm; H — 1,3 cm; D — 5,0 cm. Handle — 1,4 × 0,6 cm.
Clay and covering: yellow clay with lime.
Décor: grooves on the rim and cannelle on the handle.
Context of the find: “Lower city” sector, quadrates 33—34 (west), clayish-ashy layer, depth: 1,40—1,80 m.
Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.
- 34.** O-37/62/ Б5402 (Fig. 6, 1). Molded complete lamp.
Place of production: Asia Minor (?).
Measurements: H (handle) — 5,5 cm; H — 3,8 cm; L — 12,0 cm; D (base) — 4,0 cm. Handle — 0,8 × 0,6 cm.
Clay and covering: light-brown clay with no visual impurities; solidly covered with brown slip.
Décor: 5 rows of raised points round the rim; small volutes in front of the nozzle; two grooves on the handle.
Context of the find: unknown.
Dating: second half of I — the beginning of II c. AD.
- 35.** O-35/961 (Fig. 6, 2). Molded fragment of the lamp. Nozzle is absent.
Place of production: Asia Minor (?).
Measurements: H (handle) — 4,5 cm; H — 3,2 cm; D (base) — 3,0 cm; L — 7,2 cm. Handle — 0,4 × 0,3 cm.
Clay and covering: light-brown clay with no visual impurities; solidly covered with brown slip.
Décor: 3 rows of raised points round the rim; small volutes in front of the nozzle.

- Context of the find: "Lower city" sector, quadrat No 1.
Dating: second half of I — the beginning of II c. AD.
- 36.** O-38/1626/B5/1067 (Fig. 6, 3). Molded lamp fragment. Nozzle is absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 4,3 cm; H — 2,5 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 2,8 cm. Handle — 1,1 × 0,5 cm.
Clay and covering: thin-walled; light-orange clay with impurities of lime; reddish-brown slip covering badly preserved.
Décor: two rows of raised dots around the rim; two cannelures on the handle.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 44, clayish-ashy layer, depth: 1,10 m.
Dating: end of II—III c. AD.
- 37.** O-38/1813/B5/1066 (Fig. 6, 4). Molded lamp fragment. Part of the discus is absent.
Place of production: Sicily.
Measurements: H — 3,2 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,8 cm.
Clay and covering: orange clay with lime and silver mica; red slip covering.
Décor: 4-petal rosette on the discus with two rows of raised dots around the rim. Two cannelures on the handle.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 45, clayish-ashy layer, depth: 1,75 m.
Dating: second half of II — III c. AD.
- 38.** O-39/1575 (Fig. 6, 5). Molded lamp fragment. Parts of the discus and base are absent.
Place of production: Sicily.
Measurements: H — 3,2 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,8 cm.
Clay and covering: orange clay with lime and silver mica; red slip covering.
Décor: three rows of raised dots around the rim; two cannelures on the handle.
Context of the find: "Lower city" sector, pit-well No 12, gray-clayish layer, depth: 3,70 m.
Dating: end of I — 225 AD.
- 39.** O-40/1348/B7/38 (Fig. 6, 6). Molded lamp fragment. Handle is absent.
Place of production: local Rome fabric.
Measurements: H — 3,2 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,8 cm.
Clay and covering: orange clay with no visual impurities.
Décor: three rows of raised points around the rim.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 54 (west), clayish-ashy layer, depth: 3,30 m.
Dating: III c. AD.
- 40.** O-38/1605/B5/1072 (Fig. 6, 7). Molded fragment of the lamp. The vertical handle is absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle base) — 2,8 cm; H — 2,4 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 3,2 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of golden mica; red slip covering badly preserved.
Décor: rosette.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 42—43—44, gray-clayish layer, depth: 0,75—1,00 m.
Dating: second half of II—III c. AD.
- 41.** O-38/2181/B5/83 (Fig. 6, 8). Molded fragment of lamp. Handle is absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H — 2,5 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 3,0 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime and golden mica; red slip badly preserved covering.
- Décor: rosette.
Context of the find: "Lower city of Farmakovskiy" sector, Lower area to the south-west from the house of 1911 site.
Dating: second half of II—III c. AD.
- 42.** O-40/1313/B7/40 (Fig. 6, 9). Molded complete lamp.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 4,2 cm; H — 2,5 cm; D — 6,0 cm; D (base) — 3,7 cm. Handle — 0,6 × 0,6 cm.
Clay and covering: orange clay with lime impurities; red slip covering badly preserved.
Décor: 16-petal rosette.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 54 (west), clayish-ashy layer, depth: 3,00 m.
Dating: second half of the II c. AD.
- 43.** O-38/1053/B5/1085 (Fig. 6, 10). Molded fragment of the lamp. Lower part and the nozzle are absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 1,8 cm; D — 5,0 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime; red slip covering badly preserved.
Décor: 13-petal rosette at the discus and ornamentation with leaves around it.
Context of the find: "Lower city" sector.
Dating: III c. AD.
- 44.** O-40/1463/B7/46 (Fig. 6, 11). Molded lamp fragment. Half of the lamp is preserved.
Place of production: unknown.
Measurements: H (handle) — 5,0 cm; H — 3,0 cm; D — 7,0 cm; D (base) — 3,5 cm. Handle — 1,4 × 0,8 cm.
Clay and covering: orange-pinkish clay with golden and purple mica; red slip covering.
Décor: shell on the discus and a row of ovolos and raised points around it.
Base decoration: rosette.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 43 (south-west) — 53 (south), refuse layer, depth: 1,55—1,75 m.
Dating: second half of II — the beginning of III c. AD.
- 45.** O-38/1776/B5/1073 (Fig. 6, 12). Molded complete lamp.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H (handle) — 4,0 cm; H — 2,6 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,8 × 0,6 cm.
Clay and covering: yellowish-brown clay; golden mica and lime; red slip badly preserved covering.
Décor: rosette; cannelure on the handle; rectangles on both sides of the rim.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 45, yellow-clayish layer, depth: 1,10 m.
Dating: second half of II—III c. AD.
- 46.** O-40/1338/B7/43 (Fig. 6, 13). Molded fragment of the lamp. Part of the discus and handle are absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H — 2,5 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 3,0 cm.
Clay and covering: pinkish-brown clay with impurities of lime and silver mica; red slip covering badly preserved.
Décor: 6-petal rosette; a row of ovolos around the rim.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 54 (west), clayish-ashy layer, depth: 3,30 m.
Dating: second half of II—III c. AD.
- 47.** O-38/1814/B5/2857 (Fig. 6, 14). Molded complete lamp.
Place of production: Italy (?).
Measurements: H (handle) — 4,6 cm; H — 3,0 cm; D — 8,2 cm; D (base) — 4,5 cm. Handle — 1,4 × 0,5 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime; red slip covering.

Décor: rosette on the discus; a row of grooves around the discus; dots around the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 45, clayish-ashy layer, depth: 1,75 m.

Dating: second half of II—III c. AD.

48. O-38/1221/B5/1069 (Fig. 7, 1). Molded complete lamp.

Place of production: Italy.

Measurements: H (handle) — 4,3 cm; H — 3,0 cm; D — 5,0 cm; L — 9,3 cm; L (base) — 3,8 cm. Handle — 0,8 × 0,7 cm.

Clay and covering: orange clay with lime and golden mica; thick red slip covering.

Décor: volutes on the sides of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 35 (north) — 36, yellow-clayish layer, depth: 1,25 m.

Dating: I c. — first half of II c. AD.

49. O-39/1249/B6/82 (Fig. 7, 2). Molded lamp fragment. Part of a nozzle is absent.

Place of production: Italy/Gaul.

Measurements: H (handle base) — 3,5 cm; H — 2,2 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,2 × 0,7 cm.

Clay and covering: orange clay with small fragments of lime; red slip covering.

Décor: a row of ovolos on the rim.

Context of the find: unknown.

Dating: first half of I c. AD — 100 AD.

50. O-38/1552/B5/1078 (Fig. 7, 3). Molded lamp fragment. Part of a handle is absent.

Place of production: Asia Minor.

Measurements: H — 3,2 cm; D — 6,8 cm; D (base) — 3,8 cm.

Clay and covering: light-brown clay with impurities of lime; brown slip covering badly preserved.

Décor: no decoration. Air hole in front of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 35 (west), room No. 6 in the northern part of the quadrate, depth: 1,10 m.

Dating: mid I — mid II c. AD.

51. O-38/1321/B5/1077 (Fig. 7, 4). Molded lamp fragment. Vertical handle is absent.

Place of production: Italy.

Measurements: H — 2,7 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 2,4 cm.

Clay and covering: orange clay with impurities of golden mica and lime; thick red slip covering.

Décor: one raised point in front of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 35 (north) — 36, room between No 1 and No 2 floor, depth: 1,80 m.

Dating: mid II—III c. AD.

52. O-37/1580/B4/462 (Fig. 7, 5). Molded complete lamp.

Place of production: Black Sea Region?

Measurements: H (handle) — 3,6 cm; H — 2,5 cm; D — 5,2 cm; D (base) — 2,3 cm. Handle — 1,6 × 0,4 cm.

Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.

Décor: three raised points in front of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate No 23, yellow-clayish layer, depth: 1,35—1,70 m.

Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.

53. O-35/723/B2/2716 (Fig. 7, 6). Molded complete lamp.

Place of production: Black Sea Region (?).

Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,0 cm; D — 5,2 cm; D (base) — 2,5 cm. Handle — 1,8 × 0,6 cm.

Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.

Décor: one raised point in front of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate No 6, layer No 2, depth: 1,4 m.

Dating: second quarter of III — end of IV c. AD.

54. O-40/1462/B7/41 (Fig. 7, 7). Molded lamp fragment. Discus is partly absent and the handle too.

Place of production: Asia Minor (?).

Measurements: H — 2,6 cm; D — 6,0 cm; D (base) — 3,8 cm.

Clay and covering: pink clay with silver mica; red slip covering.

Décor: two leaves in front of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 43 (south-west) — 53 (south), refuse layer, depth: 1,55—1,75 m.

Dating: second half of I c. — II c. AD.

55. O-36/2349/B3/1093 (Fig. 7, 8). Molded fragment of the lamp.

Place of production: Asia Minor.

Measurements: H (handle) — 4, 7 cm, H — 2,8 cm, D — 6,5 cm, D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,0 × 0,5 cm.

Clay and covering: orange clay with impurities of lime and silver mica; red slip covering.

Décor: lanceolate leaves ornamentation around the discus.

Context of the find: "Lower city" sector, south part of quadrate 16, clayish layer, depth: 2,03 m.

Dating: 50—100 AD.

56. O-36/1740/B3/111 (Fig. 7, 9). Molded fragment of the lamp. Parts of the nozzle and discus are absent.

Place of production: Italy.

Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,5 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,8 cm. Handle — 1,2 × 0,7 cm.

Clay and covering: orange clay with no visual impurities; solidly covered with red slip.

Décor: picture on the discus is not well preserved; small ovolos round the discus.

Signature on the base: CTΘΑ [...]NIOY.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 16, room B, depth: 1,5 m.

Dating: second half of I c. — II c. AD.

57. O-39/1495/B6/388 (Fig. 7, 10). Handmade lamp fragment. Handle and part of the nozzle are absent.

Place of production: Olbia.

Measurements: H (handle base) — 2,5 cm; H — 1,7 cm; D — 6,2 cm; D (reservoir) — 4,3 cm; D (base) — 2,2 cm.

Clay and covering: Clay includes sand and lime. Rough surface.

Décor: no decoration.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 54—53 (north), gray-clayish layer with yellow tone, depth: 2,40—3,20 m.

Dating: first centuries AD.

58. O-40/1001/B7/49 (Fig. 7, 11). Molded lamp fragment. Part of the nozzle and discus are absent.

Place of production: Delos?

Measurements: H (handle) — 5,0 cm; H — 3,0 cm; L (base) — 4,5 cm; L — 11,8 cm.

Clay and covering: thin-walled; orange-brown clay with golden mica and lime; brown slip covering.

Décor: terracotta lamp in the shape of a drama actor; the handle is in the shape of a palmette.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 54, collapse of the border, in the room with mosaic floor.

Dating: I c. AD.

59. O-40/1124/B7/50 (Fig. 7, 12). Molded lamp fragment. Half of a several-lamp device is preserved.

Place of production: Asia Minor.

- Measurements: H — 7,2 cm; D — 4,8 cm.
Clay and covering: light-yellow clay with lime impurities; red slip covering badly preserved.
Décor: grooves on the rim, garrote ornamentation around the reservoir.
Context of the find: unknown.
Dating: first centuries AD.
- 60.** O-36/2790/Б3/118 (Fig. 7, 13). Molded fragment of the lamp. Vertical handle is absent.
Place of production: Attica centers (?)
Measurements: H — 2,0 cm; D — 5,2 cm; D (base) — 2,6 cm.
Clay and covering: light-orange clay with no visual impurities; solidly covered with red slip.
Décor: round 4-petal rosette in front of the nozzle; grooves on raised volutes on the sides of the nozzle.
Context of the find: unknown.
Dating: first centuries AD.
- 61.** O-38/1078/Б5/1091 (Fig. 7, 14). Molded fragment of the discus with a part of the body and base.
Place of production: Olbia.
Measurements: H — 4,0 cm; D — 8,5 cm; D (base) — 5,0 cm.
Clay and covering: very thick-walled; yellow-green clay with impurities of lime.
Décor: rosette of twenty petals swirling counterclockwise on the discus.
Context of the find: "Lower city" sector.
Dating: 20—45 AD.
- 62.** O-38/4207/Б5/2859 (Fig. 8, 1). Molded complete lamp.
Place of production: Central Italy.
Measurements: H (handle) — 3,5 cm; H — 2,0 cm; D — 5,5 cm; D (base) — 2,7 cm. Handle — 1,7 × 0,7 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime and golden mica; reddish-brown slip covering badly preserved.
Décor: a bust of a man, or goddess Diana (?).
Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 35 and 45, control post No 2, clayish-ashy layer, depth: 1,50—3,35 m.
Dating: 175—250 AD.
- 63.** O-38/2163/Б5/2858 (Fig. 8, 2). Molded complete lamp.
Place of production: Central Italy.
Measurements: H (handle) — 4,0 cm; H — 2,5 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,5 × 0,5 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime and golden mica; reddish-brown slip covering badly preserved.
Décor: a bust of a man, or goddess Diana (?).
Context of the find: "Lower city of Farmakovskiy" sector, Lower area of the Western border of the site.
Dating: 175—250 AD.
- 64.** O-35/1662/Б2/657 (Fig. 8, 3). Molded complete lamp.
Place of production: Italy.
Measurements: H (handle) — 3,4 cm; H — 2,7 cm; D — 6,8 cm; D (base) — 4,8 cm. Handle — 1,3 × 0,5 cm.
Clay and covering: light-orange clay with impurities of small golden mica and lime; Red thick slip.
Décor: Ivy leaves round the discus.
Context of the find: unknown.
Dating: end of I c. AD.
- 65.** O-35/220/Б2/2404a (Fig. 8, 4). Molded discus fragment.
Place of production: Ephesus.
Measurements: D — 5,5 cm.
Clay and covering: orange clay with impurities of lime; thick red slip covering.
Décor: horn of plenty.
Context of the find: unknown.
Dating: Trajanic-Antonine time.
- 66.** O-37/1218/Б4/974 (Fig. 8, 5). Molded complete lamp.
Place of production: Olympia.
Measurements: H (handle) — 4,2 cm; H — 2,6 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,6 cm. Handle — 1,5 × 0,4 cm.
Clay and covering: Orange clay with no visual impurities; solidly covered with light-brown slip.
Décor: a man with various attributes.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 13, yellow-clayish layer, depth: 1,65—1,80 m.
Dating: II—III c. AD.
- 67.** O-37/1260/Б4/477 (Fig. 8, 6). Molded complete lamp.
Place of production: Olympia.
Measurements: H (handle) — 4,0 cm; H — 2,8 cm; D — 7,0 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,4 × 0,4 cm.
Clay and covering: Orange clay with golden mica; solidly covered with light-brown slip.
Décor: a man with various attributes.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 16(west), gray-clayish layer, room "III", depth: 1,20 m.
Dating: II—III c. AD.
- 68.** O-40/1426/Б7/47 (Fig. 8, 7). Molded lamp fragment. Half of the lamp is preserved.
Place of production: Italy?
Measurements: H — 2,8 cm; D — 7,0 cm.
Clay and covering: thick-walled; orange clay with impurities of lime.
Décor: Satyr holding a hand of a small woman figure.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 54 (south-west), depth: 1,90—3,90 m.
Dating: 175—250 AD.
- 69.** O-37/887/Б4/150 (Fig. 8, 8). Molded fragment of the lamp discus.
Place of production: Ephesus.
Measurements: D — 7,0 cm.
Clay and covering: gray clay with silver mica; gray slip covering.
Décor: two erotes.
Context of the find: "И" sector, quadrates 149, 161, humous layer with a depth of 0,20 m, near northern-eastern point.
Dating: mid I — mid III c. AD.
- 70.** O-38/?/Б5/1088 (Fig. 8, 9). Molded fragment of the handle.
Place of production: Italy?
Clay and covering: orange clay with no visual impurities; very thin-walled; red thick slip covering.
Décor: ornamentation with leaves; two cannelures on the handle.
Context of the find: Unknown.
Dating: I—II c. AD.
- 71.** O-38/2164/Б5/85 (Fig. 9, 1). Molded complete lamp.
Place of production: Italy?
Measurements: H (handle) — 4,3 cm; H — 2,5 cm; D — 6,0 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 1,4 × 0,7 cm.
Clay and covering: orange clay with silver mica and lime; traces of badly preserved red slip covering.
Décor: cock.
Context of the find: "Lower city of Farmakovskiy" sector, lower area of the site western border.
Dating: first half of II—III c. AD.
- 72.** O-38/1570/Б5/1074 (Fig. 9, 2). Molded lamp fragment. Parts of a handle and discus are absent.
Place of production: Asia Minor.
Measurements: H — 2,8 cm; D — 6,0 cm; D (base) — 3,0 cm.
Clay and covering: orange clay with silver mica and lime; brownish-red slip covering badly preserved.

Décor: cock.
Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 45—46 (south), clayish layer, depth: 0,75 m.
Dating: first half of II—III c. AD.

73. O-38/2205/Б5/89 (Fig. 9, 3). Molded fragment of the lamp. Handle and part of the nozzle are absent.

Place of production: Italy?
Measurements: H (handle base) — 3,0 cm; H — 2,5 cm; D — 5,6 cm; D (base) — 3,2 cm.

Clay and covering: orange clay with no visual impurities; red slip covering.

Signature: badly preserved.

Décor: cock.

Context of the find: "Lower city of Farmakovskiy" sector, Lower area to the south-west from the house of 1911 site.

Dating: first half of II—III c. AD.

74. O-35/700/Б2/823 (Fig. 9, 4). Molded complete lamp.

Place of production: Asia Minor (?)

Measurements: H (handle) — 3,7 cm; H — 2,5 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 2,4 cm. Handle — 1,1 × 0,5 cm.

Clay and covering: orange clay with lime; red slip covering badly preserved.

Décor: Satyr.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate No 3.

Dating: beginning of I — beginning of II c. AD.

75. O-40/1380/Б7/44 (Fig. 9, 5). Molded complete lamp.

Place of production: Corinth.

Measurements: H (handle) — 4,6 cm; H — 3,3 cm; D — 7,8 cm; D (base) — 3,0 cm. Handle — 0,7 × 0,7 cm.

Clay and covering: Thick-walled; light-yellow clay with lime impurities and black fragments.

Décor: bull on the discus; a row of horizontal Sirmas around the rim; two rectangular on the sides of the rim; two cannelures on the handle.

Signature: E (ivy leaf) Y.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 53 (south), 43 (south-west), depth: 0,4—0,75 m.

Dating: III—IV c. AD.

76. O-38/2468/Б5/1043 (Fig. 9, 6). Molded lamp fragment. Part of the nozzle and rims are absent.

Place of production: Asia Minor.

Measurements: H (handle base) — 3,4 cm; H — 2,5 cm; D — 6,2 cm; D (base) — 2,8 cm.

Clay and covering: reddish-orange clay with impurities of lime and silver mica. Walls are very thin; red slip badly preserved covering.

Décor: bull on the discus; a row of ovolos on the rim.

Context of the find: "Lower city of Farmakovskiy" sector, Upper area along the western border of the site, ashy layer.

Dating: beginning of I — beginning of II c. AD.

77. O-38/1845/Б5/1081 (Fig. 9, 7). Molded lamp fragment of the discus.

Place of production: Italy.

Measurements: D — 5,8 cm.

Clay and covering: orange clay with impurities of golden mica and lime; red slip thick covering.

Décor: wading-bird.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 43, ancient lateral ditch, depth: 1,50—1,90 m.

Dating: beginning of I — beginning of II c. AD.

78. O-37/1297/Б4/975 (Fig. 9, 8). Molded fragment of the discus.

Place of production: Carthage (?)

Measurements: H — 2,4 cm; D — 6,0 cm; L — 7,4 cm.

Clay and covering: grayish-brown clay with silver mica; brown slip covering.

Décor: erotic scene between a man and a woman; volutes on both sides of the nozzle.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 14, gray-clayish ashy layer, depth: 1,90—2,00 m.

Dating: I c. AD.

79. O-38/1608/Б5/1087 (Fig. 9, 9). Molded fragment of the discus.

Place of production: Corinth.

Measurements: D — 8,0 cm.

Clay and covering: light-yellow clay with impurities of lime. Smooth surface.

Décor: erotic scene between a horse and a woman; ornamentation with leaves on the rim.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate 42—43—44, gray-clayish layer, depth: 0,75—1,00 m.

Dating: I c. AD.

80. O-35/429/Б2/818 (Fig. 10, 1). Molded lamp fragment. Part of the discus is preserved.

Place of production: Olbia.

Measurements: D — 7,5 cm.

Clay and covering: brown-gray clay with impurities of lime and sand.

Décor: a woman in a dancing posture.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrate No 1.

Dating: I—II c. AD.

81. O-40/1461/Б7/45 (Fig. 10, 2). Molded lamp fragment. Handle and a part of the discus are absent.

Place of production: Italy (?)

Measurements: H — 2,8 cm; D — 5,8 cm; D (base) — 2,8 cm.

Clay and covering: brown clay with no visual impurities; thick brown slip covering.

Décor: amphora on the discus; a row of ovolos around the rim.

Signature: T.

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 43 (south-west) — 53 (south), refuse layer, depth: 1,55—1,75 m.

Dating: 75—200 AD.

82. O-40/1465/Б7/48 (Fig. 10, 3). Molded discus fragment.

Place of production: Egypt.

Measurements: D — 5,5 cm.

Clay and covering: gray clay with silver mica; brown slip thick covering.

Décor: Isis (?)

Context of the find: "Lower city" sector, quadrates 43 (south-west) — 53 (south), refuse layer, depth: 1,55—1,75 m.

Dating: second half of I—II c. AD.

Translated by Iryna Sheiko

Арсеньева, Т.М. 1988. *Светильники Танаиса*. Москва.

Вальдгауер, О.Ф. 1914. *Античные глиняные светильники*. Санкт-Петербург.

Гаврилюк, Н.А. 2006. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Симферополь, с. 191-197. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2.

Дашевская, О.Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь.

Журавлев, Д.В., Турова, Н.П. 2012. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 335-400.

Коровина, А.К. 2002. *Гермонасса: античный город на Таманском полуострове*. Москва.

Крунић, С. 2011. *Античке Светильке из Музеја Града Београда*. Београд.

- Кузманов, Г. 1992. *Античні лампи. Колекція на Національній археологічній музеї*. Софія.
- Марченко, К.К. 1988. *Варвари в складі населення Березани і Ольвії во второй половині VII — першій половині I в. до н. е.: по матеріалам лепної кераміки*. Київ.
- Молев, Е.А. 2010. *Боспорський город Китей. Боспорські дослідження*. Симферополь; Керч, Suppl. 6.
- Славин, Л.М. 1940. *Розкопки Нижнього міста*. В: ред. Ячменев, Н.И. *Ольвія*, 1, с. 49-78.
- Сорожан, С.Б. 1982. Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса. *Археологія*, 38, с. 43-50.
- Шейко, І.М. 2017. Коринфські світильники перших віків з Ольвії. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ, с. 116-121.
- Цветаєва, Г.А. 1984. Мебель, бытова утварь, опалення, освітлення, предмети туалету, грушки. *Античні державства Северного Причорномор'я. Археологія СРСР*. Москва, 9, с. 227-229.
- Alicu, D. 2006. *Die Römischen Lampen von Sarmizegetusa*. Vol. I. Zaălu.
- Alexandrescu, P. 1966. La nécropole tumulaire. *Histria, Band II*. București, p. 409-535.
- Bailey, D. 1980. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Vol. II. Roman lamps made in Italy. London.
- Bailey, D.M. 1988. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Vol. III. Roman Provincial Lamps. London.
- Bémont, C., Chew, H. 2007. *Lampes en Terre Cuite Antiques*. Paris.
- Bernhard, L.B. 1955. *Lampki starożytne*. Warszawa.
- Bonnet, J. 1988. *Lampes céramiques signées*. Paris.
- Busuladžić, A. 2007. *Antique Lamps in the collections in Bosnia-Herzegovina*. Sarajevo.
- Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps. Corinth. Vol. IV. Part. II*. Cambridge.
- Bruneau, Ph. 1965. Les Lampes. *Délos XXVI*. Paris.
- Bruneau, P. 1977. Lampes Corinthiennes (II). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 101-1, p. 249-295.
- Chrzanowski, L., Zhuravlev, D.V. 1998. *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum*. Moscow.
- Civiletti, J.P. 2003. *Le lucerne di torre bigini nel quadro della Sicilia Tardoantica*.
- Deneavue, J. 1969. *Lampes de Carthage*. Paris.
- Farka, C. 1977. *Die römischen lampen vom Magdalensberg*. Klagenfurt.
- Fitch, C.R., Goldman, N.W. 1994. Cosa: The Lamps. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 39, p. 104-265.
- Garcea, F. 1999. Le produzioni di lucerne fittili nel golfo di Napoli fra tardoantico ed altomedioevo (IV—VIII secolo). *Archeologia medievale*, 26, p. 447-461.
- Goethert, K. 1997. *Römische lampen und Leuchter*. Trier.
- Hayes, J.W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul*. Vol. 2. Princeton.
- Heres, G. 1972. *Die römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung*. Berlin.
- Hübinger, U. 1993. *Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*. Berlin.
- Iványi, D. 1935. *Die pannonischen Lampen*. Budapest.
- Loeschke, S. 1919. *Lampen aus Vidonissa*. Zürich.
- Lyon-Caen, Ch. 1986. *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*. Musée du Louvre. Paris.
- Miączewska, A.B. 2015. Roman disc lamps: studies in the significance and meaning of gladiatorial images. *Acta Humanistica Gnesnensia*. Vol. V. Gniezno.
- Mładowski, A. 1993. *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*. Hannover.
- Oziol, Th. 1977. Les Lampes du Musée de Chypre. *Salamine de Chypre*. Vol. VII.
- Perlzweig, J. 1961. Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ. *The Athenian Agora*, Vol. 7. Princeton.
- Ponsich, M. 1961. *Les Lampes Romaines en Terre Cuite de la Maurétanie Tingitane*. Rabat.
- Regep-Vlascici, S., Muscalu, B. 2007. Opaitele dreptunghiulare cu ansa în formă de vultur descoperite la Tibiscum. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, p. 159-170.
- Rodrigues, M. 2002. *Lucernas Romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*. Madrid.
- Rosenthal, R., Sivan, R. 1978. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection. *Qedem*. No. 8.
- Topoleanu, F. 2012. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova—Ploiești*. Ploiești.
- Walters, H.B. 1914. *Catalogue of the Greek and Roman Lamps*. London.
- Zeischka, A. 1997. *Licht durch die Jahrtausende*. Trier.

Надійшла 07.05.2019

Ірина М. Шейко¹, Ольга О. Пукліна²

¹Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології Національної академії наук України, ORCID 0000-0003-2005-3081, ira.sheiko@gmail.com

²Заступник головного зберігача Національного музею історії України, o_puklina@ukr.net

РИМСЬКІ СВІТИЛЬНИКИ З НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено публікації світильників римського часу, що зберігаються у колекції фондів Національного музею історії України (НМІУ). Загальна кількість означених предметів складає 197 цілих форм та фрагментів. Колекція містить предмети, що були досліджені протягом 1930—1940 рр. під керівництвом Л.М. Славіна в Ольвії, переважно на ділянці «Нижнє місто». Через надзвичайну важливість цієї ділянки, автори вважають доцільним опублікувати всю колекцію римських світильників, що походять зі згаданої ділянки.

Авторами було здійснено пошук найближчих аналогій не лише серед Північнопричорноморського регіону, але й поза його межами, та уточнено датування.

До статті вміщено каталог, який нараховує 82 предмети, що є найбільш показовими серед колекції НМІУ. Він містить коротку інформацію про зображення, розміри, датування та місце виробництва світильників перших століть нашої ери з Ольвії.

Світильники, які зберігаються у фондах НМІУ, являють собою надзвичайно цінну колекцію виробів римського часу. З огляду на широкий хронологічний діапазон, згадані світильники дають можливість простежити основні центри імпорту та частку місцевого виробництва найбільш пізнього етапу існування Ольвії, який досі є найменш

вивченим. Частка місцевого виробництва світильників перших століть нашої ери, що походять з розкопок ділянки «Нижнє місто» складає 30 %. Решта — імпорт з Італії, Малої Азії, Коринфу та інших античних центрів.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, римський період, світильники, колекція, музей, датування.

И.Н. Шейко¹, О.А. Пуклина²

¹Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии Национальной академии наук Украины, ORCID 0000-0003-2005-3081, ira.sheiko@gmail.com

²Заместитель главного хранителя Национального музея истории Украины, o_puklina@ukr.net

РИМСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ ИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена публикации светильников римского времени, хранящихся в коллекции фондов Национального музея истории Украины. Общее количество указанных предметов составляет 197 целых и фрагментированных светильников. Коллекция содержит предметы, которые были исследованы в течение 1930—1940 гг. под руководством Л.М. Славина в Ольвии, преимущественно на участке «Нижний город». Из-за чрезвычайной важности этого участка, авторы видят целесообразным опубликовать весь массив римских светильников, происходящих из упомянутого участка.

Авторами был осуществлен поиск ближайших аналогий не только среди северопричерноморского региона, но и за его пределами, и уточнена датировка.

В статье помещен каталог, который насчитывает 82 предмета, являющиеся наиболее показательными среди коллекции НМИУ. Он содержит краткую информацию об изображении, размеры, датировки и место производства светильников первых веков нашей эры из Ольвии.

Светильники, которые хранятся в фондах Национального музея истории Украины, представляют чрезвычайно ценную коллекцию изделий римского времени. Учитывая широкий хронологический диапазон, упомянутые светильники дают возможность проследить основные центры импорта и долю местного производства наиболее позднего этапа существования Ольвии, который до сих пор является наименее изученным. Доля местного производства светильников первых веков нашей эры, происходящих из раскопок участка «Нижний город» составляет 30 %. Остальное — импорты из Италии, Малой Азии, Коринфа и других античных центров.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ольвия, римский период, светильники, коллекция, музей, датировка.

References

- Alicu, D. 2006. *Die Römischen Lampen von Sarmizegetusa*. Vol. I. Zaălu.
- Alexandrescu, P. 1966. La nécropole tumulaire. *Histria, Band II*. București, p. 409-535.
- Arseneva, T.M. 1988. *Svetilniki Tanaisa*. Moskva.
- Bailey, D. 1980. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Vol. II. Roman lamps made in Italy. London.
- Bailey, D.M. 1988. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Vol. III. Roman Provincial Lamps. London.
- Bémont, C., Chew, H. 2007. *Lampes en Terre Cuite Antiques*. Paris.
- Bernhard, L.B. 1955. *Lampki starożytne*. Warszawa.
- Bonnet, J. 1988. *Lampes céramiques signées*. Paris.
- Busuladžić, A. 2007. *Antique Lamps in the collections in Bosnia-Herzegovina*. Sarajevo.
- Broneer, O. 1930. Terracotta Lamps. *Corinth. Vol. IV. Part. II*. Cambridge.
- Bruneau, Ph. 1965. Les Lampes. *Délos XXVI*. Paris.
- Bruneau, P. 1977. Lampes Corinthiennes (II). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Vol. 101-1, p. 249-295.
- Chrzanowski, L., Zhuravlev, D.V. 1998. *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum*. Moscow.
- Civiletti, J.P. 2003. *Le lucerne di torre bigini nel quadro della Sicilia Tardoantica*.
- Dashevskaja, O.D. 2014. *Nekropol Beliausa*. Simferopol.
- Deneavue, J. 1969. *Lampes de Carthage*. Paris.
- Farka, C. 1977. *Die römischen lampen vom Magdalensberg*. Klagenfurt.
- Fitch, C.R., Goldman, N.W. 1994. Cosa: The Lamps. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 39, p. 104-265.
- Garcea, F. 1999. Le produzioni di lucerne fittili nel golfo di Napoli fra tardoantico ed altomedioevo (IV-VIII secolo). *Archeologia medievale*, 26, p. 447-461.
- Gavriliuk, N.A. 2006. Lepnaja keramika i obshchie statisticheskie dannye keramicheskikh materialov. V: Zinko, V. N. (red.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Simferopol, pp. 191-197. Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2.
- Goethert, K. 1997. *Römische lampen und Leuchter*. Trier.
- Hayes, J.W. 1992. Excavations at Sarachane in Istanbul. Vol. 2. Princeton.
- Heres, G. 1972. *Die römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung*. Berlin.
- Hübinger, U. 1993. *Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*. Berlin.
- Iványi, D. 1935. *Die pannonischen Lampen*. Budapest.
- Korovina, A.K. 2002. *Germonassa: antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moskva.

- Kruniћ, S. 2011. *Antichke Svetilьke iz Muzeja Grada Beograda*. Beograd.
- Kuzmanov, G. 1992. *Antichni lampi. Kolektsia na Natsionalnia arheologicheski muzey*. Sofia.
- Loeschke, S. 1919. *Lampen aus Vidonissa*. Zürich.
- Lyon-Caen, Ch. 1986. *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. Musée du Louvre*. Paris.
- Marchenko, K.K. 1988. *Varvary v sostave naseleniia Berezani i Olvii vo vtoroi polovine VII – pervoi polovine I v. do n. e: po materialam lepnoi keramiki*. Kyiv.
- Miączewska, A.B. 2015. Roman disc lamps: studies in the significance and meaning of gladiatorial images. *Acta Humanistica Gnesnensia. Vol. V*. Gniezno.
- Miasowsky, A. 1993. *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*. Hannover.
- Molev, E.A. 2010. Bosporskii gorod Kitei. *Bosporskie Issledovaniia*. Simferopol; Kerch, Suppl. 6.
- Oziol, Th. 1977. Les Lampes du Musée de Chypre. *Salamine de Chypre. Vol. VII*.
- Perlzweig, J. 1961. Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ. *The Athenian Agora, Vol. 7*. Princeton.
- Ponsich, M. 1961. *Les Lampes Romaines en Terre Cuite de la Maurétanie Tingitane*. Rabat.
- Regep-Vlascici, S., Muscalu, B. 2007. Opaitele dreptunghiulare cu ansa în formă de vultur descoperite la Tibiscum. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, p. 159-170.
- Rodrigues, M. 2002. *Lucernas Romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*. Madrid.
- Rosenthal, R., Sivan, R. 1978. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection. *Qedem. No. 8*.
- Slavin, L.M. 1940. Raskopki Nizhnego goroda. In: ed. Iachmenev, N.I. *Olvii*, 1, pp. 49-78.
- Sorochan, S.B. 1982. Pro tak zvani rubchasti svityl'nyky z Khersonesa. *Arkheolohiia*, 38, pp. 43-50.
- Sheiko, I.M. 2017. Korynf'ski svityl'nyky pershykh vikiv z Olvii. *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhytskoho)*. Kyiv, pp. 116-121.
- Topoleanu, F. 2012. *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova-Ploiești*. Ploiești.
- Tsvetaeva, G.A. 1984. Mebel, bytovaia utvar, otopenie, osveshchenie, predmety tualeta, grushki. *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichornomoria. Arkheologiia SSSR*. Moskva, 9, s. 227-229.
- Valdgauer, O.F. 1914. *Antichnye gliniane svetilniki*. Sankt-Peterburg.
- Walters, H.B. 1914. *Catalogue of the Greek and Roman Lamps*. London.
- Zeischka, A. 1997. *Licht durch die Jahrtausende*. Trier.
- Zhuravlev, D.V., Turova, N.P. 2012. Antichnye gliniane svetilniki Ialtinskogo istoriko-literaturnogo muzeia. *Bosporskie issledovaniia*, XXVI, pp. 335-400.

О.В. Шелехань, М.С. Осипенко *

МЕЧ СКИФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ЗАМКОВОЇ ГОРИ У КИЄВІ (за матеріалами досліджень В.В. Хвойки)

Статтю присвячено публікації меча, що зберігається у фондах Національного музею історії України. Знахідка походить із розкопок В.В. Хвойки кінця XIX ст. на Замковій горі у Києві. За аналогіями з поховальних комплексів меч датується IV ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: Середнє Подніпров'я, скіфський час, меч.

У фондах Національного музею історії України зберігається одна з найбільших в Україні збірок матеріалів до вивчення скіфської культури. Колекція клинкової зброї з музею не раз привертала увагу дослідників (Мелюкова 1964; Шрамко та ін. 1970; Черненко 1985; Махортых, Иевлев 2001). Основна частина знахідок була нещодавно розглянута у низці статей (Діденко, Шелехань 2016а; 2016б; 2017). Утім, поза увагою лишився ще один цікавий екземпляр з колекції В.В. Хвойки, публікації якого присвячено цю статтю.

Меч (інв. № В2050/630) походить із колекцій фондової групи «Київ Х—ХІІІ ст. — столиця давньоруської держави» сектору «Середньовічної археології». Серед речей фондової групи трапляються знахідки від неоліту до раннього модерного часу, очевидно, це робилося задля збереження цілісності колекції. Внаслідок невідповідності фондосховища та відсутності у минулому комплексної роботи над археологічними колекціями, згаданий меч оминали увагою колеги-медієвісти, тому він і не потрапив до нашої уваги раніше.

Згідно архівної документації музею, меч був виявлений під час археологічних робіт

В.В. Хвойки в кінці XIX ст. на Замковій (Фролівській) Горі в Києві, та власноручно записаний автором знахідки до археологічного каталогу «Міського музею старожитностей і мистецтв» у 1897 р. Враховуючи недостатній методичний рівень археологічних робіт, багато цінної інформації з контексту знахідки були втрачені безпосередньо під час їх виконання. Так, наприклад, поруч із мечем, в одній «ямі», було виявлено різні залізні предмети, які мали суттєво пізнішу хронологію.

Сучасний стан знахідки незадовільний, меч складається з чотирьох не з'єднаних фрагментів. Тому лише з певною долею ймовірності можна відтворити його первинний вигляд (рис. 1, 1). Напевно, він належить до кола мечів з овальним наверхшям. Рукоятка та наверхшя, наскільки можна це припускати з форми збережених частин, викувані з однієї заготовки. Клинок двосічний, лінзоподібний у перетині, плавно звужений до вістря. Розуміючи непевність ситуації, судячи зі збережених решток можна обережно припустити, що меч відноситься до скіфського часу. Втім, ажурних деталей чи зооморфного орнаменту, так само як і оздоб з коштовних чи органічних матеріалів, що можуть траплятися на подібного типу скіфських мечах, не виявлено. Додатково, відсутність перехрестя змушує з пересторогою ставитися до цієї знахідки. Тому запропонована інтерпретація пропонується у якості дискусії.

Детальні метричні параметри представлено у табл. 1.

Таблиця 1. Метричні параметри меча із Замкової Гори

Table 1. Metrical parameters of the sword from Zamkova Hora

Параметри	Наверхшя	Руків'я	Перехрестя	Клинок
Ширина	5	2,5	—	3,9
Довжина/висота	1,8	7—8	5—6	40—42
Товщина	0,6	1,1	—	0,7

* ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 000-0002-3907-0239, oleksandr_shelekhanyan@iananu.org.ua

ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

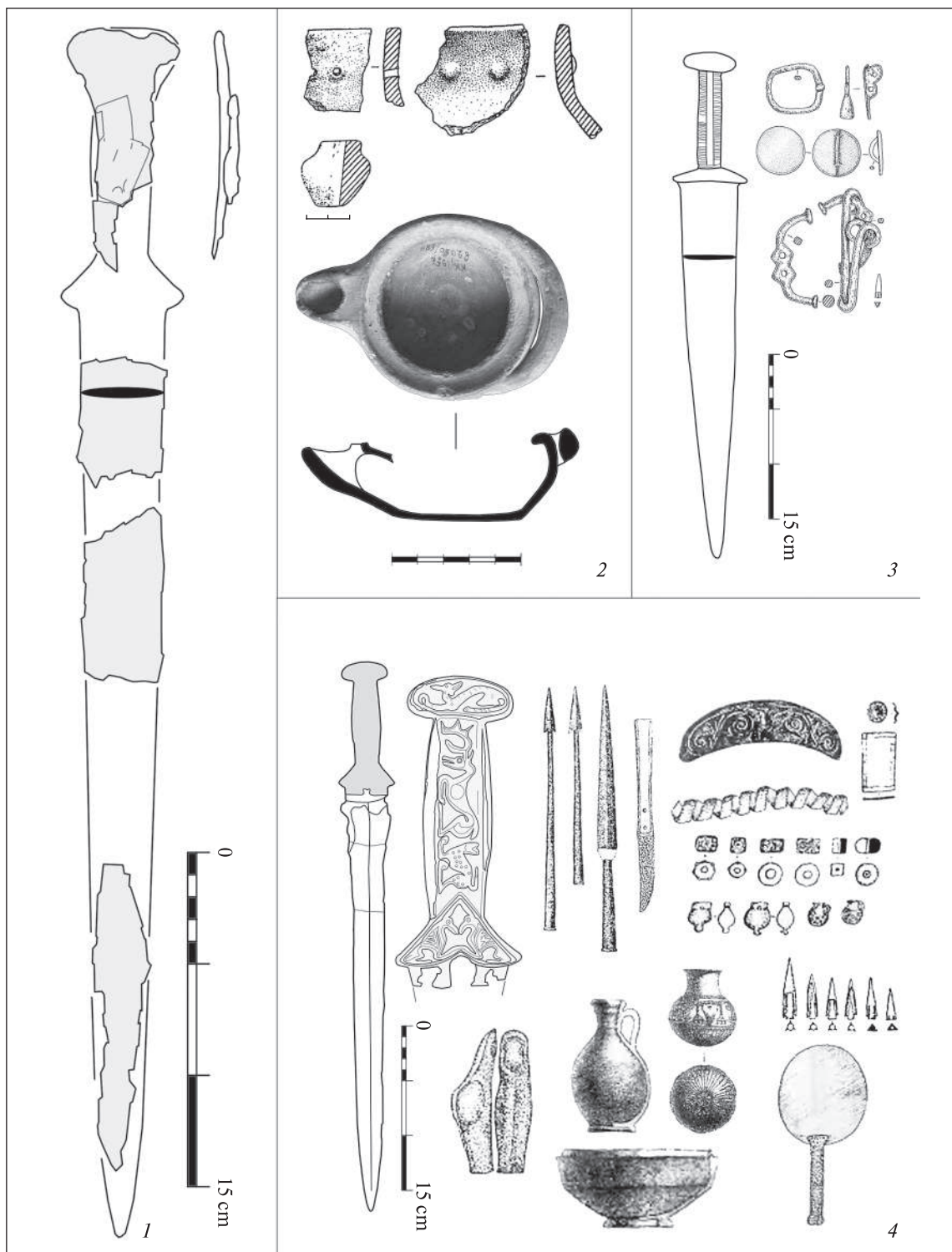

Рис. 1. Знахідки із Замкової Гори та аналогії мечу. 1 — Меч із Замкової Гори, графічна реконструкція; 2 — керамічні вироби із Замкової Гори; 3 — Перещепине, курган 12, поховання 1; 4 — Старий Мерчик, курган 11

Fig. 1. Finds from Zamkova Hora and analogies to the sword: 1 — sword from Zamkova Hora, graphic reconstruction; 2 — pottery from Zamkova Hora; 3 — Pereshchepyne, barrow 12, grave 1; 4 — Staryi Merchyk, barrow 11

Мечі з овальним навершям представлені у поховальних пам'ятках класичної скіфської культури. У Лісостепу, наприклад, вони з'являються вже у першій половині IV ст. до

н. е., що демонструє знахідка з некрополя Перещепине, курган 12, поховання 1 (рис. 1, 3) (Махортых 2012, с. 157). Класичні представники цього типу широко розповсюдились дещо

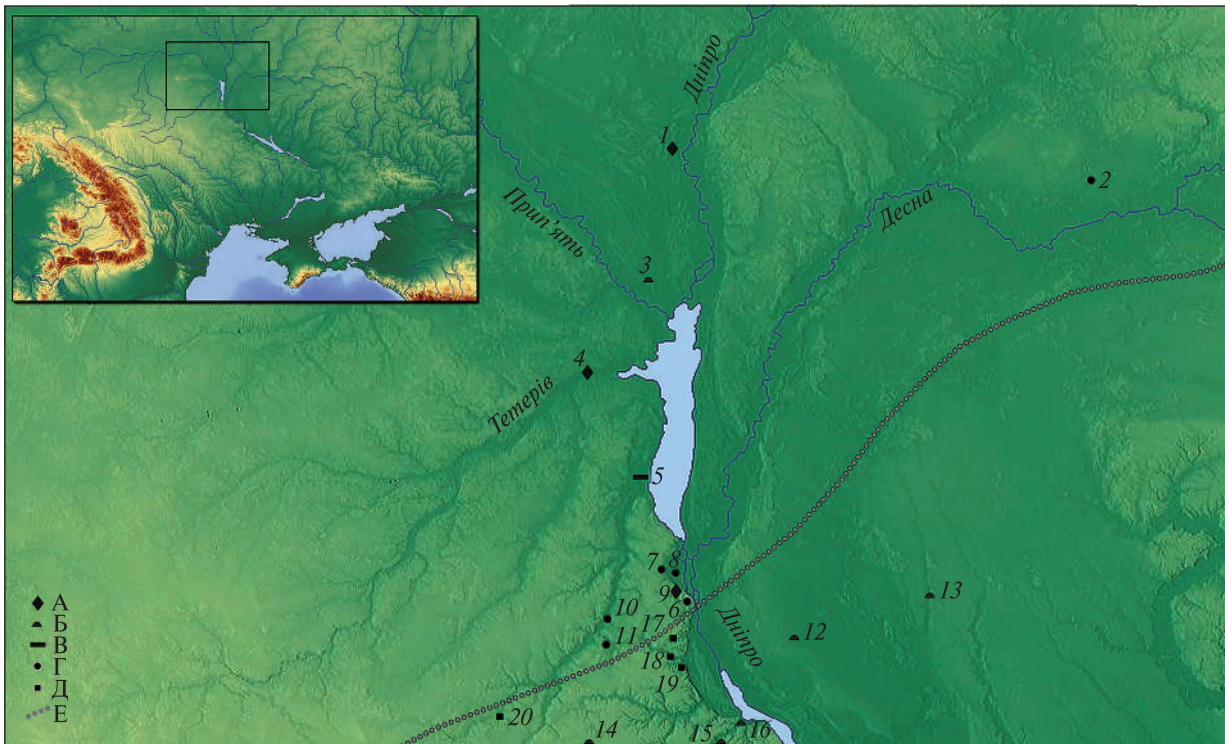

Рис. 2. Знахідки клинкової зброї на межі Лісу та Лісостепу Київського Подніпров'я (А — знахідки на поселеннях чи городищах; Б — знахідки в курганних похованнях; В — знахідки з безкурганних поховань; Г — знахідки без археологічного контексту; Д — основні городища регіону; Е — межа лісової та лісостепової природних зон). 1 — Асаревичі; 2 — Мена; 3 — Ладижичі; 4 — Оране; 5 — Козаровичі; 6 — Київ (Зелений Сад); 7 — Київ (Вітряні Гори); 8 — Київ (Оболонь); 9 — Київ (Замкова Гора); 10 — Білогірська; 11 — Забір'я; 12 — Бориспіль; 13 — Пилипчичі; 14 — Переп'ятиха; 15 — Близнюки; 16 — Трипілля; 17 — Хотів; 18 — Круглик; 19 — Ходосівка; 20 — Млинок

Fig. 2. Bladed weapon finds on the borders of the forest and forest-steppe areas (A — settlement finds; B — burial finds; B — finds from flat graves; Г — Г — chance finds; Д — main hillforts of this region; E — boundary between forest and forest-steppe). 1 — Asarevichi; 2 — Mena; 3 — Ladyzhychi; 4 — Orane; 5 — Kozarovychi; 6 — Zeleni Sad; 7 — Kyiv (Vitriani Hory); 8 — Kyiv (Oboblon); 9 — Kyiv (Zamkova Hora); 10 — Bilohorodka; 11 — Zabiria; 12 — Boryspil; 13 — Pylypchychi; 14 — Perepiatykha; 15 — Blyzniuky; 16 — Trypillia; 17 — Khotiv; 18 — Kruhlyk; 19 — Khodosivka; 20 — Mlynok

пізніше. Зокрема, два мечі, церемоніальний та пересічний без коштовного плакування, зафіксовано у похованні Колбіно, курган 36 середини — третьої чверті IV ст. до н. е. Кінцем цього сторіччя датується церемоніальний меч зі Старого Мерчика, курган 11 (рис. 1, 3) (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 78; Гречко, Карнаух 2011, с. 249; Монахов 1999, с. 47—52).

У Степу низка церемоніальних виробів, одразу п'ять аналогічних зразків, відомі з царського кургану Чортотлик, що датується третьою чвертю або останньою третьою IV ст. до н. е. Хоча не виключено, що комплекс поховального інвентарю перш ніж осісти у похованні міг бути у вжитку принаймні кілька десятків років (Болтрик, Фіалко 1995, с. 4; Алексеев 2003, с. 267—268). У зв'язку з цим варто згадати й знахідки коштовно оздоблених мечів з кургану Кекуватського та Восьмого П'ятибратнього, що з більшою ймовірністю належать саме до середини IV ст. до н. е. (Treister 1999, р. 79; Виноградов 2005, с. 271).

Місце знахідки меча є доволі цікавим в історичному контексті. За скіфського часу цей мікрорегіон, північна околиця Лісостепу, був свого роду контактною зоною між культурними світами Лісу та Лісостепу (рис. 2). Зокрема, в цей час тут співіснували носії підгірцівської групи пам'яток та середньодніпровського варіанту скіфської культури лісостепу (Шекун 1995, с. 152—158; Жаров, Жарова 2002, с. 118; Максимов, Петровская 2008; Кравченко 2017, с. 31). При чому тут фіксується не тільки проникнення окремих матеріалів, а й існування у Подніпров'ї підгірцівських поселень аж до широти Трахтемирова (Петровська 1971, с. 9, рис. 1; Рассадін 2005, с. 19, 67).

Випадкові знахідки мечів та кинджалів на Київщині фіксуються на високому плато правого берега Дніпра ще за ранньоскіфського часу. Це, зокрема, стосується знахідки з Києва, з місцевості Зелений Сад¹ (Мелюкова 1964,

¹ Сучасний Хрещатий Парк.

табл. 15, 9). Також із Києва, але з низовинної місцевості під назвою Вітряні Гори походить інша архаїчна знахідка (Белозор, Скорый 1985, с. 255). Дещо західніше, у басейні Ірпеня, зафіксовано кинджал Забір'я (Петровська, Іванов 1975, с. 64). Хоча слід зазначити, що останній було знайдено на оранці, на місці курганного некрополя. Тож, імовірно, що він походить зі знищеної поховальної споруди (Максимов, Петровская 2008, с. 8).

Знахідки середньоскіфського часу фіксуються переважно в низині. До них відносимо, передусім, випадкову знахідку меча з Києва (Оболонь) (Махортых, Иевлев 2001, с. 101). Дві інші знахідки пов'язані з підгірцевськими пам'ятками. Так, один кинджал походить з ґрунтового некрополя Козаровичі (Петровська 1971а, с. 14), а меч з Ораного було знайдено на території підгірцівського поселення (Петровська 1971б, с. 83).

Слід також згадати найбільш північні, напевно, знахідки скіфської клинкової зброї, що походять з околиць милоградського городища Асаревичі у Білорусі (Лошенко 2011, с. 172). Зазначимо, що на Асаревичах було зафіксовано й значну кількість скіфських вістр стріл, що на думку О.М. Мельниковської, свідчило про вторгнення племен з Лісостепу (Мельниковская 1967, с. 14). Хоча найбільш імовірним агресором у цьому випадку могли виступати кочовики, адже припускається, що низовина між Дніпром та Десною слугувала транзитною територією для скіфських набігів (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 310; Черненко 1987, с. 82). У цьому контексті заслуговує на увагу припущення Д.В. Каравайка про те, що могло приваблювати кочовиків у лісовій зоні. На думку дослідника, найбільш імовірною здобиччю для них могла бути худоба (Каравайко 2004, с. 31).

Знахідки зброї кінця V—IV ст. до н. е. у більшій мірі розпорошені по карті. Також у цей час ареал аналогічних мечів, так само як і їх кількість, дещо скорочується (Шелехань 2016, с. 182). Окрім меча із Замкової Гори, до цього горизонту належить меч, знайдений у басейні р. Ірпінь біля с. Білогородка. Цікаво, що у цьому ж районі зафіксовано два поселення скіфського часу.

Відомі в цей час і знахідки з поховань: з курганного некрополя під Борисполем (Язвена Могила) (Яковенко 1965, с. 157) та з кургану біля с. Ладижичі в гирлі р. Прип'ять (Антонович 1893, с. 21—22). Останній пункт, напевно, є найпівнічнішою скіфською поховальною пам'яткою, яка була споруджена в глибині ми-

лоградського ареалу (Максимов, Петровская 2008, с. 8—9, 57).

Важливо, що окрім меча, із Замкової Гори походять інші знахідки скіфського часу. Передусім, мова йде про відкритий сіроглиняний одноріжковий світильник з низьким тупом та горизонтальною ручкою (рис. 1, 2; інв. № В2050/684) (Шовкопляс 1958, с. 138). Згідно сучасних досліджень, подібні вироби відомі з кінця V ст. до н. е., отримуючи найбільше поширення у IV ст. до н. е. (Журавлев и др. 2007, с. 115, кат. 283). Також тут було знайдено характерні фрагменти ліпного посуду з наколами по вінцю. Згідно цього, дослідники припускають існування на Замковій Горі підгірцівського поселення (Шовкопляс 1958, с. 138; Хомчик, Шовкопляс 1984, с. 83). Втім, топографія пам'ятки не дозволяє беззаперечно погодитись з таким висновком. Сьогодні висота гори над долиною р. Дніпро становить близько 80 м. У той же час, підгірцівські поселення, зазвичай, розміщувались на піщаних терасах або у заплаві (Петровська 1971, с. 11; Рассадин 2005, с. 19).

Тож, навіть якщо меч разом із керамічними виробами дійсно належав шарам однієї пам'ятки, слід висловити з цього приводу кілька зауважень. Попри багаторічні дослідження скіфських старожитностей у лісостепу, добре задокументовані знахідки клинкової зброї на поселенських пам'ятках залишаються рідкістю. Передусім, спадає на думку кинджал, який було виявлено на бермі захисних споруд Трахтемирівського городища разом із ушкодженими вістрями стріл. Це, а також масове поховання у ямі на пам'ятці наштовхнуло дослідників на думку, що зброя була втрачена внаслідок атаки кочовиків (Фіалко, Болтрик 2003, с. 76). Зовсім в іншому контексті було зафіксовано фрагмент клинка з Люботинського городища. Він походить з господарської ями 78-13-63, розташованої неподалік від ковальського горну. У цьому випадку можна припускати місцеве виробництво зброї (Шрамко 1998, с. 66; Шрамко 1994, с. 53).

На жаль, решта поселенських знахідок мечів та кинджалів не може бути точно інтерпретована. У кращому випадку вони фіксуються в культурному шарі чи господарській ямі без жодних додаткових свідчень про особливості їх залягання (див. напр.: Ильинская 1957, с. 17; Моруженко 1982, с. 21). Переважна більшість екземплярів, як і зазначені із Замкової Гори, Білогородки, Ораного тощо, прив'язуються до поселенської структури регіону лише умовно.

Разом з тим, курганні могильники північної околиці Лісостепу з певною долею імовірності можуть бути ототожені безпосередньо зі скіфським кочовим компонентом. Це припущення висувалось щодо Посульських некрополів, розташованих на перетині комунікацій північної частини Лівобережного Лісостепу (Бессонова 1999, с. 148). Крім того на межі Лісу та Лісостепу може бути простежений широтний суходільний шлях, котрий маркують крупні вершницькі могильники (Черненко 1987, с. 82; Бессонова 2000, с. 120—121). Тому не можна відкидати можливості того, що поширення випадкових знахідок зброї на північній околиці Лісостепу також пов'язане з діяльністю кочовиків (Мурзін 2013, с. 32).

Слід згадати ще одну категорію речей, що були поширені у Середньому Подніпров'ї, і які також значною мірою представлені як слабо задокументовані знахідки чи скарби. Мова йде про ажурні бронзові прикраси. Згідно з С.Є. Рассадіним, артефакти різного культурного забарвлення свідчать про далекоюсяжні контакти місцевого населення із Кавказом та Поволжям. Дослідник припускав існування в цьому регіоні торгівельного шляху і пов'язував його із т. зв. шляхом до ісседонів, що згадувався в Історії Геродота (Рассадін 1991, с. 114—115). Утім, на нашу думку, у Східній Європі трансфер речей за ранньої залізної доби міг відбуватись, передусім, завдяки діяльності кочовиків. На користь цього можуть свідчити знахідки передньоазійських імпортованих та кочівницьких речей в ареалі ананьїнської культури (Погребова, Раевский 1989, 40) на Дніпровському Лівобережжі (Бандуровский, Черненко 1999, с. 27) та на Середньому Придніпров'ї (Фіалко, Болтрик 2003, с. 76, рис. 29; Рассадін 2005, с. 28). З оглядом на зазначені дослідження, ми можемо припустити, що і на Київщині, в ареалі підгірцівської групи, випадкові знахідки зброї могли бути принесені й втрачені саме номадами.

Таким чином, опублікований меч із Замкової Гори доповнює нечисленну вибірку клинкової зброї IV ст. до н. е. півночі Середнього Подніпров'я. Враховуючи супутній матеріал, не можна виключати, що меч походить із шарів поселення IV ст. до н. е. Але топографія знахідки та історичний контекст, найімовірніше, свідчать про те, що він належав кочовикам.

Антонович, В.Б. 1893. *Раскопки в стране древлян*. Санкт-Петербург.

Бандуровский, А.В., Буйнов, Ю.В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев.

Бандуровский, А.В., Черненко, Е.В. 1999. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. 3, с. 27-30.

Белозор, В.П., Скорый, С.А. 1985. Архаический скифский меч из Киева. *Советская археология*. 1, с. 255-256.

Бессонова, С.С. 1999. Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. 1, с. 148-160.

Бессонова, С.С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*. 2, с. 116-131.

Болтрик, Ю.В., Фіалко, О.Є. 1995. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій). *Археологія*. 2, с. 3-12.

Виноградов, Ю.А. 2005. Босфор Киммерийский. В: Марченко, К.К. (ред.) *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 211-276.

Діденко, С.В., Шелехань, О.В. 2016а. Кинджали скіфського часу із нетиповими перехрестями (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2, с. 65-77.

Діденко, С.В., Шелехань, О.В. 2016б. Клинкова зброя часів скіфської архаїки у зібранні Національного музею історії України. В: Сосновська, Т.В. (ред.) *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць*. Київ, с. 34-41.

Діденко, С.В., Шелехань, О.В. 2017. Мечі та кинджали періоду скіфської класики в зібранні Національного музею історії України. *Археологія і давня історія України*. 2 (23), с. 271-278.

Жаров, Г.В., Жарова, Т.Н. 2002. Археологическая разведка на Черниговщине. *Археологичні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* Київ, с. 116-118.

Журавлев, Д.В., Быковская, Н.В., Желтикова, А.Л. 2007. *Светильники VI — первой половины III вв. до н. э.* Киев, т. 1.

Ильинская, В.А. Новые раскопки на городище у с. Басовка в 1957 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/11.

Ильинская, В.А., Тереножкин, А.И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев.

Каравайко, Д.В. 2004. До причини появи городищ юхнівської культури. В: Скорий, С.А. (ред.) *Від Киммерії до Сарматії*. Київ, с. 31-33.

Кравченко, Е.А. 2017. Топографія і ландшафт. Оборонні споруди Хотівського городища. В: Кравченко, Е.А. (ред.) *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ, с. 13-33.

Максимов, Е.В., Петровская, Е.А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава.

Махортых, С.В., Иевлев, С.М. 2001. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины. *Древности Северского Донца*. 5, с. 100-107.

Мельниковская, О.Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва.

Мелюкова, А.И. 1964. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*. Д1-4.

Моруженко, А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1982/140.

Мурзин, В.Ю. 2013. Про північні межі Геродотової Скіфії. *Археологія*. 2, с. 29-33.

Петровська, Є.О. 1971а. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*. 2, с. 9-22.

- Петровська, Є.О. 1971б. Стародавні знахідки з с. Ораного на Київщині. *Археологія*. 3, с. 83-85.
- Петровська, Є.О., Іванов, І.І. 1975. Акінак із с. Забір'я поблизу Києва. *Археологія*. 16, с. 64.
- Погребова, М.Н., Раевский, Д.С. 1989. К вопросу об «отложившихся скифах» (Herod., IV, 22). *Вестник древней истории*. 1 (188), с. 40-65.
- Рассадин, С.Е. 1991. Украшения подгорцевского типа. В: Гаврилов, А.В. (ред.) *Проблемы археологии Северного Причерноморья*. Херсон, с. 110-116.
- Рассадин, С.Е. 2005. *Милоградская культура: ареал, хронология, этнос*. Минск.
- Фіалко, О.Є., Болтрик, Ю.В., 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ.
- Хомчик, М.О., Шовкопляс, Г.М. 1984. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР). *Археологія*. 46, с. 80-87.
- Черненко, Е.В. Скифские мечи и кинжалы (свод источников). *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1985/107.
- Черненко, О.Є. 1987. О топографии курганных могильников Посулья. Киммерийцы и скифы. *Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина*. Кировоград, с. 82.
- Шекун, А.В. 1995. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова. *Археологічні старожитності Подесення. Мат-ли історико-археол. семінару, присвяченого 70-річчю Г.О. Кузнецова*. Чернівці, с. 152-158.
- Шрамко, Б.А. 1998. *Люботинское городище*. Харьков.
- Шрамко, Б.А., Фомін, Л.Д., Солнцев, Л.А. 1970. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі. *Археологія*. XXIII, с. 40-59.
- Шрамко, И.Б. 1994. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. *Древности*. 1, с. 43-56.
- Шовкопляс, Г.М. 1958. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. *Праці Київського державного Історичного музею*. 1, с. 133-157.
- Шелехань, О.В. 2016. Клиновидная зброя скіфського типу на теренах Східноєвропейського Лісостепу. *Археологія і давня історія України*. 2 (19), с. 179-188.
- Яковенко, Е.В. 1965. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль. *Археологія*. XVIII, с. 150-160.
- Treister, M. 1999. The workshop of the gorytos and scabbard overlays. *Scythian gold. treasures of ancient Ukraine*. In: Reeder, E.D. (eds.). New York, p. 71-81.

Надійшла 14.02.2019

Oleksandr V. Shelekhan¹, Maksym S. Osypenko²

¹PhD, Research fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), ORCID 000-0002-3907-0239, oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua

²Research fellow of the sector of Mediaeval archaeology of the research department of preservation, National Museum of History of Ukraine (Kyiv, Ukraine), ORCID 000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

SCYTHIAN-TIME SWORD FROM ZAMKOVA HORA IN KYIV (on the Materials of V.V. Khvoika Research)

The sword from excavations provided by V.V. Khvoiko is published in this article. The artifact was found in the late 19th century at Zamkova Hora in the historical part of Kyiv. Its form reconstructed quite relatively. Due to extant fragments, it was a middle-size specimen with oval pommel and triangular (?) crossguard. Due to the analogous burial finds (Pereshchepyne, barrow 12; Staryi Merchyk, barrow 11), it is dated by the 4th c. BC.

Region, where the sword was found, during the Scythian time was a borderland. Here lived peoples of the Pidhirtsi and Middle-Dnieper groups of Scythian archaeological culture of the forest-steppe. Besides the sword at the Zamkova Hora Pidhirtsi-type pottery fragments and grey-clay oil lamp of the late 5th - 4th c. BC were found. Therefore, it was assumed that at this locality Pidhirtsi settlement was situated. However, it should be noted that monuments' topography do not inherent for settlements of this group.

In general, chance finds of swords and daggers in Kyiv region were fixed both at high and low landscapes. At the valleys, they could occur not far away from the Pidhirtsi settlements or directly on their surface. Nevertheless, it shouldn't be forgotten that a part of the chance finds could be remnants of the destroyed burials, which also had low topography.

Due to mentioned thoughts, it is hard to interpret the sword from Zamkova Hora. It is only possible to assume that chance finds of the Scythian weaponry at the north of Middle Dnieper region probably belonged to nomads.

Key words: Middle Dnieper region, Scythian time, sword.

А.В. Шелехань¹, М.С. Осипенко²

¹Кандидат исторических наук, научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 000-0002-3907-0239, oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua

²Научный сотрудник отдела сохранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

МЕЧ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ С ЗАМКОВОЙ ГОРЫ В КИЕВЕ (по материалам исследований В.В. Хвойки)

В статье публикуется меч из раскопок В.В. Хвойки, обнаруженный в конце XIX века на Замковой Горе в историческом центре Киева. Первоначальная его форма восстанавливается с определенной долей вероятности. Судя по сохранившимся фрагментам, это образец средних размеров с овальным навершием и треугольным (?) перекрестием. Согласно находкам аналогичных экземпляров в погребениях (Перешепино, к. 12; Старый Мерчик, к. 11), он датируется IV в. до н. э.

Регион, в котором был обнаружен меч, в скифское время был контактной зоной, где проживали носители памятник подгорцевской группы и среднеднепровского варианта скифской культуры. Примечательно, что кроме меча на Замковой Горе были обнаружены характерные фрагменты керамики, а также сероглиняный светильник конца V—IV вв. до н. э. Исходя из этого предполагалось, что в скифское время здесь функционировало подгорцевское поселение. Однако, топография памятника не характерна для древностей этой группы.

Учитывая все вышесказанное, сложно с уверенностью интерпретировать меч с Замковой Горы. Можно лишь предположить, что с большей долей уверенности случайные находки скифского клинкового оружия на севере Среднего Поднепровья были утеряны кочевниками.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Среднее Поднепровье, скифское время, меч

References

- Antonovich, V.B. 1893. *Raskopki v strane drevlian*. Sankt-Petersburg.
- Bandurovskii, A.V., Buinov, Iu.V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni Kharkovskoi oblasti (severskodonskii variant)*. Kyiv.
- Bandurovskii, A.V., Chernenko, E.V. 1999. Akhemenidskie veshchi iz Liubotinskogo mogilnika. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. 3, pp. 27-30.
- Belozor V.P., Skoryi, S.A. 1985. Arkhaicheskii skifskii mech iz Kiev. *Sovetskaia arkheologiya*. 1, pp. 255-256.
- Bessonova, S.S. 1999. Ukrainskyi lisostep skifskoho chasu. *Istoryko - heohrafichna sytuatsiia. Arkheolohiia*. 1, pp. 148-160.
- Bessonova, S.S. 2000. Deiaki zakonornosti rozmishchennia pamiatok skifskoho chasu v Ukrainkomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*. 2, pp. 116-131.
- Boltryk, Yu.V., Fialko, O.Ye. 1995. Mohyly skifskikh tsariv druhoi polovyny IV st. do n. e. (poshuk istorychnykh realii). *Arkheolohiia*. 2, pp. 3-12.
- Chernenko, E.V. Skifskie mechi i kinzhaly (svod istochnikov). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1985/107.
- Chernenko, O.E. 1987. O topografii kurgannykh mogilnikov Posulia. Kimmeriitsy i skify. *Tezisy doklada Vsesoiuznogo seminaru posviashchennogo pamiaty A.I. Terenozhkina*. Kirovograd, p. 82.
- Didenko, S.V., Shelekhan, O.V. 2016a. Kyndzhaly skifskoho chasu iz netypovymi perekhrestiamy (za materialamy Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). *Arkheolohiia*. 2, pp. 65-77.
- Didenko, S.V., Shelekhan, O.V. 2016b. Klynkova zbroia chasiv skifskoi arkhai u zibranni Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats* (ed. T.V. Sosnovska). Kyiv, pp. 34-41.
- Didenko, S.V., Shelekhan, O.V. 2017. Mechi ta kyndzhaly periodu skifskoi klasyky v zibranni Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2 (23), pp. 271-278.
- Fialko, O.Ye., Boltryk, Yu.V. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyrivske horodyshche*. Kyiv.
- Ilinskaia, V.A. Novye raskopki na gorodishche u s. Basovka v 1957 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1957/11.
- Ilinskaia, V.A., Terenozhkin, A.I. 1983. *Skifiia VII-IV vv do n. e.* Kuiv.
- Karavaiko, D.V. 2004. Do prychny poivay horodyshch yukhnivskoi kultury. In: Skoryi, S.A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii*. Kyiv, pp. 31-33.
- Khomchik, M.O., Shovkoplias, H.M. 1984. Znakhidky rannoi pory zaliznogo viku z Kyieva (iz zbirk Derzhavnogo istorychnogo muzeiu URSR). *Arkheolohiia*. 46, pp. 80-87.
- Kravchenko, E.A. 2017. Topohrafiia i landshaft. Oboronni sporudy Khotivskoho horodyshcha. In: Kravchenko, E.A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv, pp. 13-33.
- Makhortykh, S.V., Ievlev, S.M. 2001. Skifskie mechi i kinzhaly iz sobrannia Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Drevnosti Severskogo Donsa. Sbornik nauchnykh statei*. 5, pp. 100-107.
- Maksimov, E.V., Petrovskaia, E.A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprovya*. Poltava.
- Melnikovskaia, O.N. 1967. *Plemena Yuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke* Moskva.
- Meliukova, A.I. 1964. Vooruzhenie skifov. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. № D1-4.
- Moruzhenko, A.A. Otchet Lesostepnoi skifskoi ekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o rabotakh v 1982 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1982/140.
- Murzyn, V.Yu. 2013. Pro pivnichni mezhi Herodotovo Skifii. *Arkheolohiia*. 2, pp. 29-33.
- Petrovska, Ye.O. 1971a. Pidhirsivski pam'iatky Kyivskoho Podniprovia. *Arkheolohiia*. 2, pp. 9-22.
- Petrovska, Ye.O. 1971b. Starodavni znakhidky z s. Oranoho na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*. 3, pp. 83-85.
- Petrovska, Ye.O., Ivanov, I.I. 1975. Akinak iz s. Zaboria poblyzu Kyieva. *Arkheolohiia*. 16, p. 64.
- Pogrebova, M.N., Raevskii, D.S. 1989. K voprosu ob otlozhivshikhsia skifakh (Herod., IV 22). *Vestnik drevnei istorii*. 1 (188), pp. 40-65.
- Rassadin, S.E. Ukrasheniia podgortsevskogo tipa. In: Gavrilov, A.V. (red.). *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kherson, 1991, pp. 110-116.
- Rassadin, S.E. 2005. *Milogradskaia kultura: areal, khronologiya, etnos*. Minsk.
- Shelekhan, O.V. 2016. Klynkova zbroia skifskoho typu na terenakh Skhidnoievropeiskoho Lisostepu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2 (19), pp. 179-188.
- Shekun, A.V. 1995. Mogilnik milogradskoi kultury u s. Desnianska bliz Chernigova. *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia. Materialy istoryko-arkheolohichnogo seminaru, prysviachenoho 70-richchiu H.O. Kuznetsova*. Chernihiv, pp. 152-158.

- Shovkoplias, H.M. 1958. Arkheolohichni pamiatky hory Kyselivky v Kyievi. *Pratsi Kyivskoho derzhavnoho Istorychnoho muzeiu*. 1, pp. 133-157.
- Shramko, B.A. 1998. *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov.
- Shramko, B.A., Fomin, L.D., Solntsev, L.A. 1970. Tekhnika vyhotovlennia nastupalnoi zbroi iz zaliza y stali. *Arkheolohiia*. XXI-II, pp. 40-59.
- Shramko, I.B. 1994. Razvitie kuznechnogo remesla u plemen basseinov Vorskly i Psla v skifskuiu epokhu. *Drevnosti*. 1, pp. 43-56.
- Treister, M. 1999. The workshop of the gorytos and scabbard overlays. In: Reeder, E.D. (ed.). *Scythian gold. treasures of ancient Ukraine*. New York, pp. 71-81.
- Vinogradov, Yu.A. 2005. Bospor Kimmeriiskii. In: Marchenko, K.K. (red.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomoria v skifskuiu epokhu*. Sankt-Petersburg, pp. 211-276.
- Yakovenko, E.V. 1965. Nekropol skifskoho chasu bilia m. Boryspil. *Arkheolohiia*. XVIII, pp. 150-160.
- Zharov, G.V Zharova, T.N 2002. Arkheologicheskai razvedka na Chernigovshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr.* Kyiv, pp. 116-118.
- Zhuravlev, D.V., Bykovskaia, N.V., Zheltikova, A.L. 2007. *Svetilniki VI - pervoi poloviny III vv. do n. e.* Kyiv, vol. 1.

В.С. Аксьонов *

АСТРАГАЛИ З КАТАКОМБНИХ ПОХОВАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ VIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X ст. З МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

До наукового обігу вводиться колекція астрагалів, які походять з поховальних комплексів ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського катакомбного могильника та зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Ключові слова: астрагали, гральні кістки, бабки, гра, салтово-маяцька культура, алани.

Історія дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів складає понад століття. За цей час різними дослідниками було розкопано приблизно 900 поховальних комплексів, які датуються другою половиною VIII — першою половиною X ст. (часом існування салтово-маяцької археологічної культури). Лише зусиллями експедиції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, починаючи з 1984 р. і до 2018 р. під керівництвом спочатку В.Г. Бородуліна, а згодом і автора цієї статті було розкопано 76 катакомб та 17 ґрунтових поховань на головній ділянці могильника (ВСМ-I), 25 катакомб та шість ґрунтових поховань на третій ділянці некрополя (ВСМ-III) та 133 катакомби та 11 ґрунтових поховань на четвертій ділянці могильника (ВСМ-IV). Отриманий матеріал складає основу салтівської колекції музею. Значне місце в ній посідають баранячі астрагали, кількість яких становить 332 екземпляри. Вони походять з 49 поховальних комплексів могильника (табл. 1).

Баранячі астрагали були знайдені вже в перші роки дослідження могильника та інтерпретовані як гральні кістки (Покровский 1905, с. 483; Бабенко 1914, с. 452, 454, 462—464, 477). Знахідки астрагалів траплялися і під час подальших досліджень могильника у 1946—1948 рр. експедицією на чолі з С.А. Семеновим-

Зусером (Семенов-Зусер 1949, с. 118, 122, 132; 1952, с. 283, рис. 6) та у 1959—1961 рр. експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовец 1959—1961, с. 21, 25, 26). Знайдені астрагали розглядалися дослідниками як приладдя для ігор на кшталт гри у бабки, а знаки, що були вирізані на деяких з них, вважалися знаками приналежності окремим власникам (Шрамко 1962, с. 286).

У залежності від слідів штучної обробки, астрагали, котрі були знайдені у катакомбах Верхнього Салтова (1984—2018 рр.) та зберігаються у фондах ХІМ належать до кількох видів, за класифікацією Б.Г. Петерса, яку він розробив за матеріалами античного часу Північного Причорномор'я (Петерс 1986, с. 81—83).

З поховальних комплексів Верхнього Салтова було вилучено п'ять астрагалів — битків (кат. № 11, 39, 48, похов. № 16 ВСМ-I, кат. № 138 ВСМ-IV) (рис. 1). Відрізняє ці астрагали від інших наявність просвердленого отвору та заповнення його свинцем. Вага цих битків коливається від 11,55 грам (кат. № 48 ВСМ-I) до 17,48 грам (похов. № 16 ВСМ-I), тоді як вага звичайного астрагала, в залежності від його збереженості, за нашими спостереженнями, становить від 2,33 до 12 грамів. Чотири з п'яти битків належать до астрагалів I типу (зі слідами обробки), виду 3Е (без слідів підточування та сточення, обтяжених) (за Б.Г. Петерсом) (рис. 1, 1—3, 5). Биток з ґрунтового поховання 16 ВСМ-I належить до типу I, виду 1, одночасно кількох різновидів: що мають наскрізний отвір для підвішування (Б); з графіті (В) та обтяжених (Г) (рис. 1, 4). Присутність у поховальних комплексах Верхнього Салтова битків з баранячих астрагалів однозначно вказує на існування у населення ігор в кістки на вибивання на кшталт бабок у росіян, алчиків у осетин, асик у казахів тощо (Гагиев 1980, с. 64—65). Особливо ясно це демонструє похов. 1 підлітка з кат. № 39 (ВСМ-I), де було знайдено 14 астрагалів, 13 з яких купкою лежали в районі

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

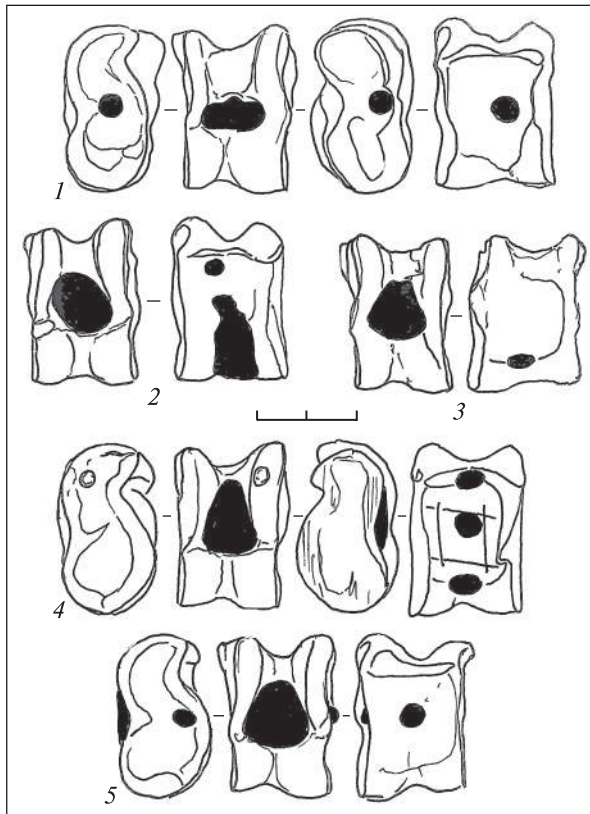

Рис. 1. Битки з поховальних комплексів могильника біля с. Верхній Салтів: 1 — кат. № 11 BCM-I; 2 — кат. № 39 BCM-I; 3 — кат. № 48 BCM-I; 4 — похов. № 16 BCM-I; 5 — кат. № 138 BCM-IV

Fig. 1. The cues from the burials of the necropolis in Verkhni Saltiv. 1 — catacomb № 11 VSM-I; 2 — catacomb № 39 VSM -I; 3 — catacomb № 48 VSM -I; 4 — burial № 16 VSM-I; 5 — catacomb № 138 VSM-IV

грудної клітки людини, тоді як биток розташовувався між кістками кисті правої руки та тазовою кісткою підлітка. У цьому випадку, на нашу думку, в похованні виявлено набір для гри конкретного індивіда.

Тому, неди вно, що в поховальних комплексах Верхнього Салтова присутні і астрагали без будь-яких слідів додаткової обробки (тип II, за Б.Г. Петерсом), які могли бути задіяні як для гри на вибивання, так і в різноманітних іграх на спритність. Астрагали без будь-яких слідів додаткової обробки були представлені в 32 поховальних комплексах могильника (усього 180 екз.). Кількість таких астрагалів в одному поховальному комплексі коливається від 1 до 30 екз. (таблиця 1).

Цю групу доповнюють астрагали, у яких помітні сліди доробки на одному або на двох боках (тип I, вид 3А). Таких астрагалів налічується 44 екз. Підточування астрагалів з боків робилося для більш надійного їх прилягання до поверхні у грі на вибивання та для більш стійкого їх положення під час гри на вибивання (Петерс 1986, с. 81).

Астрагали, які належать до типу II та I-3А, у зв'язку з їх великою кількістю, імовірно, слід розглядати як головну масу предметів, що були задіяні аланським населенням Верхнього Салтова у різноманітних іграх з астрагалами (на вибивання, на вкидання, на спритність).

Інші зі знайдених астрагалів належать до двох типів. Це астрагали зі слідами відточення

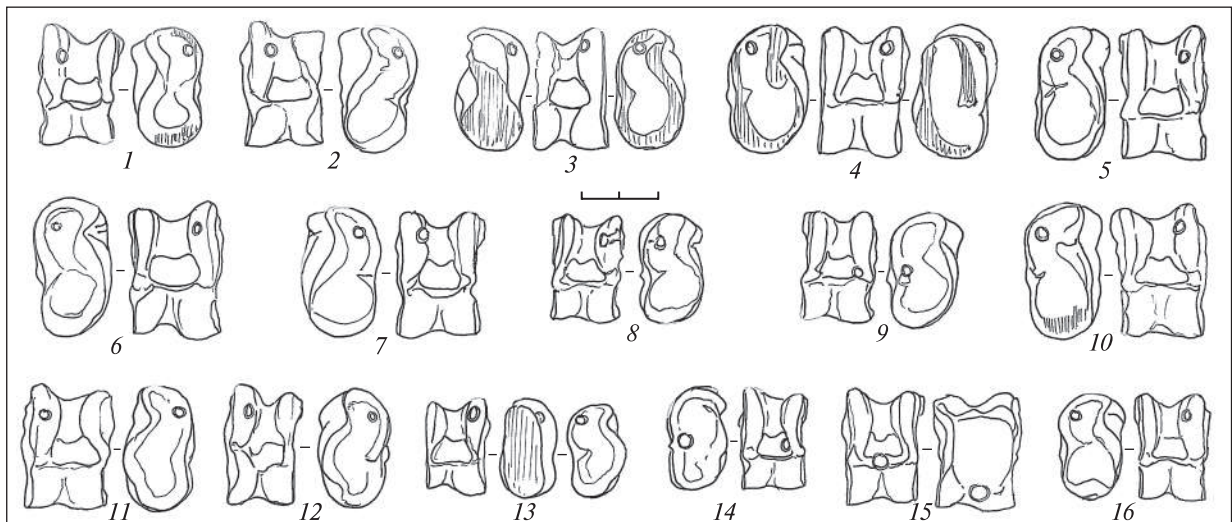

Рис. 2. Астрагали з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1—3 — кат. № 28 BCM-I; 4, 5 — кат. № 29 BCM-I; 6—8 — кат. № 39 BCM-I; 9 — кат. № 51 BCM-I; 10 — кат. № 36 BCM-I; 11, 12 — кат. № 40 BCM-I; 13 — кат. № 60 BCM-I; 14—16 — кат. № 69 BCM-I

Fig. 2. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhni Saltiv catacombs. 1—3 — catacomb № 28 VSM-I; 4, 5 — catacomb № 29 VSM-I; 6—8 — catacomb № 39 VSM-I; 9 — catacomb № 51 VSM-I; 10 — catacomb № 36 VSM-I; 11, 12 — catacomb № 40 VSM-I; 13 — catacomb № 60 VSM-I; 14—16 — catacomb № 69 VSM-I

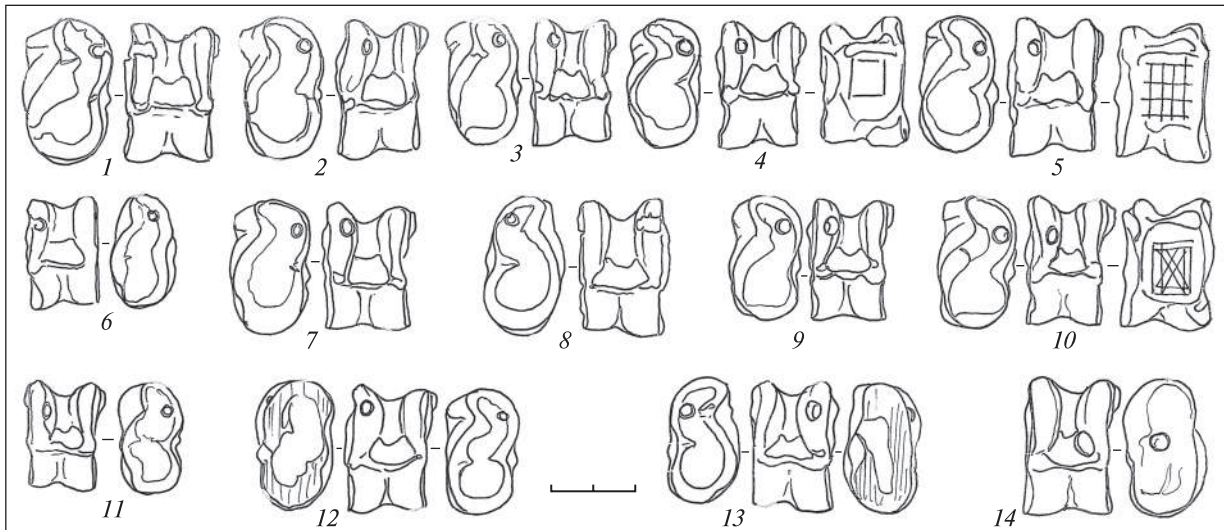

Рис. 3. Астралаги з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1–5 — кат. № 73 ВСМ-I; 6, 7 — похов. № 16 ВСМ-I; 8 — кат. № 10 ВСМ-IV; 9, 10 — кат. № 7 ВСМ-IV; 11, 12 — кат. № 14 ВСМ-IV; 13 — кат. № 16 ВСМ-IV; 14 — кат. № 17 ВСМ-IV

Fig. 3. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhniy Saltov catacombs. 1–5 — catacomb № 73 VSM-I; 6, 7 — burial № 16 VSM-I; 8 — catacomb № 10 VSM-IV; 9, 10 — catacomb № 7 VSM-IV; 11, 12 — catacomb № 14 VSM-IV; 13 — catacomb № 16 VSM-IV; 14 — catacomb № 17 VSM-IV

та з наскрізним отвором для підвішування (тип I, вид 1Б) (рис. 2, 1, 3, 4, 9, 13; 3, 6, 12, 13; 4, 14, 15), та астралаги лише з наскрізним отвором для підвішування (тип I, вид 3Б, за Б.Г. Петерсом) (рис. 2, 2, 5, 6–9, 11, 12, 14–16; 3, 1–3, 7–9, 11, 14; 4, 1–8, 10, 11–13; 5, 1–4). Астралаги типу I-1Б нараховують 26 екз., типу I-3Б — 50 екз. (табл. 1). Ще на трьох астрагалах зі слідами підточування наявні розпочаті, але не завершені, отвори для підвішування (тип I, вид 3В, за Б.Г. Петерсом) — кат. № 10, 89 ВСМ-IV, 69 ВСМ-I (рис. 5, 5–7).

Присутність на астрагалах отворів для підвішування, на думку більшості дослідників, свідчить про використання їх як амулетів. Це було обумовлено існуванням у багатьох народів степової смуги Євразії, зокрема і індоіранського походження, усталеної традиції, що баран — це символ достатку, благодаті, родючості, могутності, вдачі та слави. Баран, будучи символічно пов'язаним із небесною сферою, втілював божество Фарна (Чибиров 1983, с. 98). Саме тому в надп'яточних кістках барана робився наскрізний отвір, котрий розташовувався на одному з повздовжніх бокових гребенів кістки та з'єднував, найчастіше, звивисту бічну сторону астрагала з його передньою увігнутою стороною (*шах — циг*)¹, біля підніжжя одного з ріжок. Це місце, де у більшості астра-

галів зроблено наскрізний отвір, обумовлено тим, що тут його можна зробити не прикладаючи значних зусиль. Це підтверджується знахідками астрагалів гарного стану збереженості, на яких сліди руйнування присутні саме в місці розташування отвору для підвішування (кат. № 39, 73 ВСМ-I, № 10, 30 72 ВСМ-IV) (рис. 2, 8; 3, 1; 4, 2, 6). Цікаво, що в астрагалах із пам'яток інших культур та народів наскрізний отвір, переважно, було зроблено в іншому місці — у центральній їх частині або між ріжками (Кызласов 1960, рис. 53, 1, 3; Петерс 1986, табл. XVI, 1–4, 9, 15, 17, 18, 19; XVII, 12–16, 19, 21, 23–25; Стрельник, Хомчик, Сорокіна 2009, рис. 1, 3, 7–11; 2, 3, 4; 4, 3, 6). Можливо, ця різниця в місці розташування наскрізного отвору на астрагалах зумовлена різним способом використання або традиціями носіння надп'яточних кісточок барана у різних народів та в різний час.

На п'яти астрагалах з Верхнього Салтова наскрізні отвори для підвішування були розташовані в інших місцях, ніж у більшості зі знайдених астрагалів з отворами. На двох астрагалах (кат. № 69 ВСМ-I, № 121 ВСМ-IV) наскрізний отвір проходив крізь тіло кістки, з'єднуючи її лицеву увігнуту та зворотну вигнуту сторони (*фир — циг*) (рис. 2, 15; 5: 13). Астрал з кат. № 96 ВСМ-IV мав два наскрізні отвори, які були розташовані перпендикулярно одне одному. Один отвір з'єднував бічні сторони кістки (*шах — тау*), другий — опуклу сторону кіст-

¹ Тут та далі використовуються осетинські назви сторін у астрагала.

Таблиця 1. Типологія астрагалів, що походять з катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів
 Table 1. Typology of ankle bones that originate from the catacomb necropolis near Verkhniy Saltiv village

№ ката- комби	Небіж- чики	Астра- гали	Тип І з слідами обробки											Тип ІІ без слідів обробки	
			вид 1 злегка підточений					вид 3 без слідів підточування, але зі слідами обробки							
			А немає інших слідів обробки	Б наскріз- ний отвір	В графіті	Г обтяже- ний	Ж «вічка»	А зі слідами обробки	Б наскріз- ний отвір	В отвір не закінчено	Г графіті	Е обтя- жений	Ж «вічка»		
Биток															
138 (ВСМ-IV)	2	1											+	(1)	+ (8) + (10)
48 (ВСМ-I)	4	1											+	(1)	
11 (ВСМ-I)	2	9											+	(1)	
39 (ВСМ-I)	3	14											+	(1)	
погр. 16 (ВСМ-I)	1	3		+	(2)	+	(1)	+	(1)				+	(1)	
Астрагал з отвором для підвішування															
16 (ВСМ-IV)	3	1		+	(1)										+ (1)
60 (ВСМ-I)	3	1		+	(1)										
51 (ВСМ-I)	2	1											+	(1)	
75 (ВСМ-IV)	3	1											+	(1)	
67 (ВСМ-IV)	3	2		+	(1)								+	(1)	
7 (ВСМ-IV)	2	2		+	(1)								+	(1)	+ (1) + (1) + (1) + (1)
17 (ВСМ-IV)	2	2													
116 (ВСМ-IV)	2	3		+	(1)										
40 (ВСМ-IV)	3	3											+	(1)	
14 (ВСМ-IV)	2	2		+	(1)								+	(1)	

[illegible]

Таблиця 1. Продовження
Table 1. Continuation

№ ката- комби	Небіж- чики	Астра- гали	Тип І зі слідами обробки										Тип ІІ без слідів обробки				
			вид 1 злегка підточений					вид 3 без слідів підточування, але зі слідами обробки									
			А немає інших слідів обробки	Б наскріз- ний отвір	В графіті	Г обтяже- ний	Ж «вічка»	А зі слідами обробки	Б наскріз- ний отвір	В отвір не закінчено	Г графіті	Е обтя- жений		Ж «вічка»			
Астрагал																	
99 (ВСМ-IV)	2	2	+											+	(2)		
33 (ВСМ-IV)	3	2													+	(2)	
137 (ВСМ-IV)	5	3	+												+	(2)	
146 (ВСМ-IV)	1	3	+												+	(2)	
130 (ВСМ-IV)	2	3	+														
3 (ВСМ-IV)	2	4	+												+	(2)	
51 (ВСМ-IV)	4	4													+	(2)	
39 (ВСМ-IV)	1	5													+	(4)	
115 (ВСМ-IV)	2	5	+												+	(5)	
26 (ВСМ-I)	2	4	+												+	(4)	
126 (ВСМ-IV)	2	7	+												+	(2)	
9 (ВСМ-IV)	3	7													+	(2)	
2 (ВСМ-III)	3	20	+											+	(7)		
39 (ВСМ-IV)	2	2												+	+	(14)	
Всього		332	44	26	7	1										+	(2)
																	180

Рис. 4. Астрагали з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1–4 — кат. № 30 ВСМ-IV; 5 — кат. № 67 ВСМ-IV; 6–8 — кат. № 72 ВСМ-IV; 9 — кат. № 73 ВСМ-IV; 10 — кат. № 75 ВСМ-IV; 11, 12 — кат. № 89 ВСМ-IV; 13 — кат. № 116 ВСМ-IV; 14, 15 — кат. № 96 ВСМ-IV

Fig. 4. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhniy Saltiv catacombs. 1–4 — catacomb № 30 VSM-IV; 5 — catacomb № 67 VSM-IV; 6–8 — catacomb № 72 VSM-IV; 9 — catacomb № 73 VSM-IV; 10 — catacomb № 75 VSM-IV; 11, 12 — catacomb № 89 VSM-IV; 13 — catacomb № 116 VSM-IV; 14, 15 — catacomb № 96 VSM-IV

ки з протилежною до неї увігнутою (*фир* — *циг*) (рис. 4, 14). Ще на трьох астрагалах (кат. № 51, 69 ВСМ-I, № 17 ВСМ-IV) отвір розташовувався в заглибленні увігнутої сторони та виходив на одну з двох бічних сторін кістки (*циг* — *шах* чи *циг* — *тау*) (рис. 2, 9, 14; 3, 14). Інше розташування отворів на цих кісточках дозволяє припустити й інше їх використання, ніж більшості астрагалів-амулетів. Можливо, ці надп'яточні кісточки барана виконували роль своєрідних «приймачів» на кшталт аналогічним «держалкам» у хакасів. У цьому випадку в отвір пропускався ремінець та зав'язувався на вузол, на

протилежному кінці якого висіла торбинка з кресалом та кремінцем. При цьому астрагал з прикріпленою на ремінці торбинкою затикався з боку на поясний ремінь (Кызласов 1960, с. 141, прим. 5).

Викликає інтерес той факт, що серед астрагалів з наскрізним отвором для підвішування присутні екземпляри, у яких була підточена одна з бічних сторін. Найчастіше на астрагалах підточеною була сторона, яка називалася «*тау*» (рис. 2, 1, 3, 4; 3, 6, 12, 13; 4, 15), що повинно було сприяти більш частому випадінню бокової сторони — «*шах*» (самого дорогого

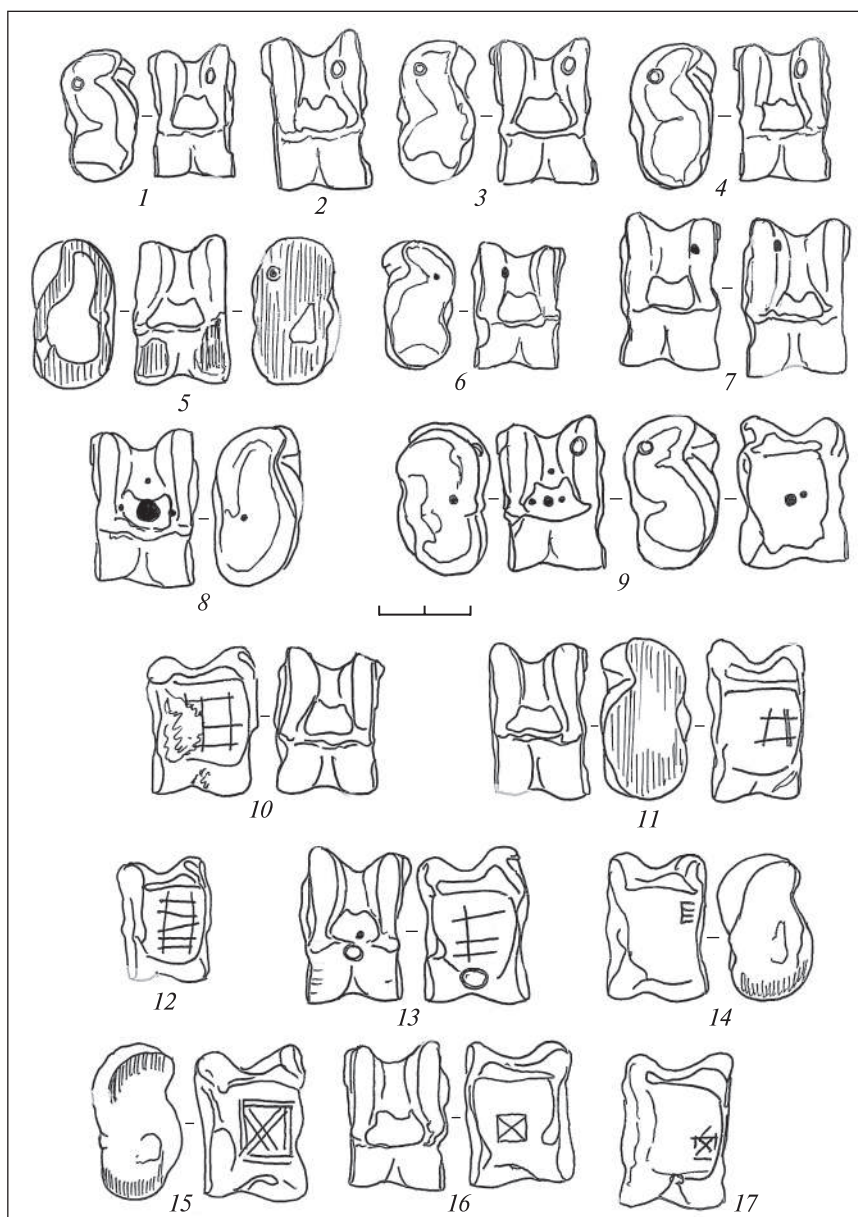

Рис. 5. Астрагали з отвором для підвішування, з «вічками», з графіті: 1–4 — кат. № 140 ВСМ-IV; 5, 8 — кат. № 10 ВСМ-IV; 6 — кат. № 69 ВСМ-I; 7 — кат. № 89 ВСМ-IV; 9 — кат. № 73 ВСМ-IV; 10 — кат. № 2 ВСМ-III; 11 — кат. № 72 ВСМ-IV; 12 — кат. № 29 ВСМ-I; 13 — кат. № 121 ВСМ-IV; 14, 15 — кат. № 36 ВСМ-I; 16 — кат. № 10 ВСМ-I; 17 — кат. № 40 ВСМ-I

Fig. 5. Ankle bones with hanging holes, with “eyes” and graffiti from the Verkhniy Saltiv catacombs. 1–4 — catacomb № 140 VSM-IV; 5, 8 — catacomb № 10 VSM-IV; 6 — catacomb № 69 VSM-I; 7 — catacomb № 89 VSM-IV; 9 — catacomb № 73 VSM-IV; 10 — catacomb № 2 VSM-III; 11 — catacomb № 72 VSM-IV; 12 — catacomb № 29 VSM-I; 13 — catacomb № 121 VSM-IV; 14, 15 — catacomb № 36 VSM-I; 16 — catacomb № 10 VSM-I; 17 — catacomb № 40 VSM-I

стану астрагала при грі на вкидання, якщо включити вставання астрагала на різки (Гагив 1980, с. 66). Можна припустити, що ці кістки барана зі слідами доробки бічної сторони під час гри на вкидання приводили їх власника до виграву, що і обумовило з часом їх переробку у підвіску-амулет. Цей факт підтверджує знахідка астрагала з отвором для підвішу-

вання (кат. № 73 ВСМ-IV), три сторони якого мають цятки-заглиблення — «вічка», які позначають їх вартість (1, 2, 4) (рис. 5, 9). «Вічка» присутні на увігнутій стороні (4) та одній з бічних (1) надп'яточної кістки барана з комплекту астрагалів, що були знайдені в кат. № 10 ВСМ-IV (тип I, вид 3Ж) (рис. 5, 8). Астрагали з «вічками» розглядаються більшістю дослід-

ників як прообраз гральних кісток (кубиків) (Клейн 1997, с. 53—54), що однозначно вказує на існування у алан Верхнього Салтова ігор на вкидання. Підтвердженням цьому є знахідка гральної кістки (кубика), на сторонах якої були вигравірувані цятки від 1 до 6, у кат. № 12 ВСМ-IV (1984 р.) (Хоружая 2009, рис. 6, 3I).

Можливо, не випадково, що на семи астрагалах з наскрізними отворами для підвішування на їх опуклій стороні присутні графіті (похов. 16, кат. № 36, 73 ВСМ-I, № 7, 40, 73, 121 ВСМ-IV) (рис. 3, 5, 10; 4, 9; 5, 13), котрі могли бути нанесені на астрагали ще тоді, коли вони були задіяні у грі, так і після того як вони перетворилися на підвіску-амулет. Загалом же графіті були виявлені на 21 астрагалі, що походять з дев'яти поховальних комплексів Верхнього Салтова (похов. 16, кат. № 15, 29, 36, 73 ВСМ-I, № 7, 10, 40, 73, 121 ВСМ-IV). Найчастіше на один поховальний комплекс припадає один астрагал з графіті (кат. № 29, похов. 16 ВСМ-I, кат. № 10, 40, 73, 121 ВСМ-IV), рідше — два астрагали з графіті (кат. № 36, 73 ВСМ-I). І лише в кат. № 15 ВСМ-I кількість астрагалів з графіті склала дев'ять екземплярів. Набір астрагалів у цій катакомбі був доволі численним та складався з 45 кісток, 21 з яких мала наскрізний отвір для підвішування². Треба зазначити, що графіті на опуклій стороні мали ще деякі астрагали без наскрізних отворів для підвішування (кат. № 29 ВСМ-I, № 2 ВСМ-III, № 10, 72 ВСМ-IV) (рис. 5, 10—12, 14—17), один з яких був злегка підточеним з одного боку (кат. № 72 ВСМ-IV) (рис. 5, 1I).

Графіті на астрагалах Верхнього Салтова представлені знаками, які мають широкі аналогії серед тих, що походять з пам'яток не тільки салтово-маяцької культури, але і з пам'яток інших культур Євразії (Флєрова 1997, с. 55—59). Так, на астрагалах присутні графіті у вигляді «прямої решітки» (рис. 5, 10), «відкритої драбини» (рис. 5, 12—14), у вигляді квадрата (рис. 3, 4; 5, 1I), квадрата із вписаним у нього хрестом (рис. 5, 16, 17), квадрата з решіткою в середині нього (рис. 3, 5), квадрата, середня частина якого перекреслена навхрест діагоналями (рис. 3, 10; 5, 15), у вигляді трикутника (рис. 4, 9). Усі ці знаки пов'язані із широко відомими символами, що являють собою вертикальну та горизонтальну будову світу, «світове

дерево» (Флєрова 1997, с. 58). Лише на одному астрагалі з набору, що походить з катакомби № 15 ВСМ-I, представлено графіті у вигляді «сніжинки» (Хоружая 2009, рис. 12, 28) — розповсюдженого символу, що позначав тамгу. Однак, таке однозначне трактування цього знаку, виходячи із семантики інших знаків на астрагалах, недоречне. Імовірно, що цей знак на астрагалі відображає горизонтальну будову світу, але передану за допомогою іншого символу. Нанесення власником астрагалів з наскрізним отвором для підвішування на їх опуклу сторону вказаних символів мало б сприяти посиленню тієї сили, яку вже мав амулет.

Проте, нанесення на астрагали графіті, імовірно, могло мати й іншу мету. Так, необхідно згадати набір з 67 надп'яточних кісточок барана з кат. № 4 (1948 р.) Верхнього Салтова, серед яких вісім астрагалів мали наскрізний отвір для підвішування, а на 14 — були зафіксовані різноманітні графіті (Семенов-Зусер 1952, с. 283, рис. 6). Г.Ф. Турчанинов інтерпретує позначки на деяких з цих астрагалів як осетинські слова (з дігорського та іронського діалектів), а саме: «удача» (астрагал 1), «мета» (2), «добробут» (3), «удача» (4), «могила» (6), «доблесть» (7), «мета» (8), «тягота» (10), «щастя» (11), «благополучний/неушкоджений» (12) (Турчанинов 1990, с. 115—117). Таким чином, на думку Г.Ф. Турчанинова, позначки на астрагалах з кат. № 4 Верхнього Салтова визначають різні боки людської особистості та життя. І якщо це так, ці астрагали, найімовірніше, використовувалися для ворожіння. На можливе використання астрагалів салтівським населенням для ворожіння вказували і інші дослідники (Флєрова 1997, с. 55—59).

Таким чином, все вище сказане вказує на різноманітність функцій надп'яточних кісток з ніг баранів/овець у аланського населення Верхнього Салтова: від предметів для ігор та елементів одягу до амулетів.

Бабенко, В.А. 1914. Дневник раскопок 1911 года. *Труды XV археологического съезда в Новгороде 1911 года*. Москва, т. 1, с. 446-464.

Бабенко, В.А. 1914. Дневник раскопок 1912 года. *Труды XV археологического съезда в Новгороде 1911 года*. Москва, т. 1, с. 473-480.

Березовец, Д.Т. 1961. Отчет о раскопках раннесредневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района Харьковской области в 1959—1961 гг. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. ф. о. 3984.

Гагиев, С.Г. 1980. *Осетинские национальные игры*. Орджоникидзе.

Клейн, Л.С. 1997. Происхождение нуля или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом. *Стратум: структуры и катастрофы. Сборник симво-*

² На жаль, на сьогодні цей набір астрагалів у колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова у повному обсязі не виявлений, тому опис та малюнки графіті на астрагалах подані за Звітом автора дослідження В.Г. Бородуліна.

- лической индоевропейской истории. Санкт-Петербург, с. 47-66.
- Кызласов, А.Р. 1960. *Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины*. Москва.
- Петер, Б.Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва.
- Покровский, А.М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 году*. Москва, т. 1, с. 465-491.
- Семенов-Зусер, С.А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. 1, с. 112-137.
- Семенов-Зусер, С.А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. 3, с. 271-284.
- Стрельник, М.О., Хомчик, М.А., Сорокіна, С.А. 2009. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія*. 2, с. 34-49.
- Турчанинов, Г.Ф. 1990. *Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка*. Владикавказ.
- Флёрова, В.Е. 1997. *Граффити Хазарии*. Москва.
- Хоружая, М.В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. Донецк, т. 7, с. 259-294.
- Шрамко, Б.А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков.

Надійшла 06.03.2019

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology department at Kharkiv Historical museum named after N.F. Sumtsov, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

ANKLE BONES FROM THE CATACOMB BURIALS OF THE SECOND HALF OF VII - FIRST HALF OF X c. OF THE NECROPOLIS NEAR VERKHNI SALTIV VILLAGE

In the article there are examined 332 ankle bones, which were found in 49 burial complexes of the catacomb necropolis in the village Verkhni Saltiv (Upper Saltiv), provided by the expeditions of Kharkiv Historical Museum named after N.F. Sumtsov in 1984-2018. The collection contains of almost all types and kinds of anklebones. Most artifacts are published for the first time. The collection has five cues. These ankle bones are distinguished from other by holes drilled in them, filled with lead. Ankle bones without any traces of additional processing were encountered in 32 burial complexes (a total of 180 pieces). This group of ankle bones is supplemented with bones, in which there are visible traces of insignificant underflow from one or two sides (44 pieces). The rest of the ankle bones are mainly of two types: ankle bones with traces of undercuts and with a through-hole (26 pieces); ankle bones without undercuts with a through-hole (50 pieces). On three ankle bones with traces of undercuts there are unfinished holes for hanging. On seven ankle bones with hanging holes, graffiti were fixed, which could be applied on ankle bones, both when they were used for the game, and after they were turned into an amulet pendant. In general, graffiti was revealed on 21 ankle bones from 9 burial complexes. Graffiti is represented by signs that have the broadest analogies among the signs originating from the monuments of different peoples of Eurasia. The material studied illustrates the existence of a variety of knockout games, throw-ins, and luck games among the Alanian population of Verkhni Saltiv. Anklebones with drilled holes were used as amulets. The properties of such amulets were enhanced by applying graffiti on them. Anklebones with graffiti could also be used for fortune telling.

Key words: ankle bones, dice, headstock, game, Saltovo-Mayaki culture, Alans.

В.С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии Харьковского исторического музея имени Н.Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

АСТРАГАЛЫ ИЗ КАТАКОМБНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ VII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ X вв. ИЗ МОГИЛЬНИКА У с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

В статье характеризуются 332 астрагала, найденные в 49 погребальных комплексах раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов экспедициями Харьковского исторического музея имени Н.Ф. Сумцова с 1985 по 2018 г. В коллекции имеются астрагалы практически всех типов и видов. Большинство артефактов публикуется впервые. В коллекции присутствует пять битков, отличающихся от других астрагалов просверленными отверстиями, заполненными свинцом. Астрагалы без каких либо следов дополнительной обработки встречены в 32 погребальных комплексах (всего 180 экз.). Эту группу дополняют кости, у которых заметны следы незначительной подточности с одного или двух боков (44 экз.). Остальные астрагалы относятся в основном к двум видам: со следами подточки и со сквозным отверстием (26 экз.) и без следов подточки со сквозным отверстием (50 экз.) На трех астрагалах со следами подточки присутствуют незаконченные отверстия для подвешивания. На семи астрагалах с отверстиями были зафиксированы граффити. Их могли нанести на астрагалы как на фигуру для игры, так и на подвеску-амулет. Граффити выявлены на 21 астрагалах из 9 погребальных комплексов в виде знаков, имеющих многочисленные аналоги в памятниках народов Евразии. Исследованный материал иллюстрирует существование у алан салтово-маяцкой культуры разнообразных игр на выбивание, на вбрасывание, на удачу. Астрагалы с просверленными отверстиями использовались в качестве амулетов. Свойства таких амулетов могли усиливаться путем нанесения на них граффити. Астрагалы с граффити могли использоваться и при гадании.

Ключевые слова: астрагалы, игральные кости, бабки, игра, салтово-маяцкая культура, аланы.

Reference

- Babenko, V.A. 1914. Dnevnik raskopok 1911 goda. *Trudy XV arkheologicheskogo sieezda v Novgorode 1911 goda*. Moskva, vol. 1, pp. 446-464.
- Babenko, V.A. 1914a. Dnevnik raskopok 1912 goda. *Trudy XV arkheologicheskogo sieezda v Novgorode 1911 goda*. Moskva, vol. 1, pp. 473-480.
- Berezovecz, D.T. Otchet o raskopkakh rannesrednekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starsaltovskogo raiona Kharkovskoi oblasti v 1959-1961 gg. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. f. o. 3984.
- Gagiev, S.G. 1980. *Osetinskie natsionalnye igry*. Ordzhonikidze.
- Klein, L.S. 1997. Proiskhozhdenie nulia ili drevneishaia evoliutsiia igry v kosti mezhdu Dunaem i Indom. *Stratum: struktury i katastrofy. Sbornik simvolicheskoi indoevropskoi istorii*. Sankt-Peterburg, pp. 47-66.
- Kyzlasov, A.R. 1960. *Tashtykskaia epokha v istorii Khakassko-Minusinskoi kotloviny*. Moskva.
- Peters, B.G. 1986. *Kostoreznoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva.
- Pokrovskii, A.M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arkheologicheskogo sieezda v Kharkove v 1902 godu*. Moskva, vol. 1, pp. 465-491.
- Semenov-Zuser, S.A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, vol. 1, pp. 112-137.
- Semenov-Zuser S.A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, vol. 3, pp. 271-284.
- Strelnyk, M.O., Khomchuk, M.A., Sorokina, S.A. 2009. Hralni kosti (II tys. do n. e. - XIV st. n. e.) z koleksii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia*. 2, pp. 34-49.
- Turchaninov, G.F. 1990. *Drevnie i srednekovye pamiatniki osetinskogo pisma i iazyka*. Vladikavkaz.
- Flerova, V.E. 1997. *Graffiti Khazarii*. Moskva.
- Khoruzhaia, M.V. 2009. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednekovia. Khazarskoe vremia*. Donetsk, vol. 7, pp. 259-294.
- Shramko, B.A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkiv.

О.П. Моця, В.С. Жигола, В.М. Скороход*

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ У 2018 р.

Представлено результати розкопок на території посаду літописного Чернігова, під час яких було досліджено житлово-господарську і берегову забудову Х—ХІІ ст., курганні поховання кінця Х — початку ХІ ст., а також ландшафтні особливості та давнє русло ріки Стрижень.

К л ю ч о в і с л о в а: Чернігів, передгороддя, Х—ХІІ ст., берегова забудова, житлово-господарська забудова, курганні поховання.

Територія чернігівського передгороддя відома ще за літописною згадкою від 1152 р. у зв'язку з його знищенням військом Юрія Долгорукого, що, зокрема, і знайшло нині археологічне підтвердження. Територія на північний захід від стін окольного граду почала заселятися ще у Х ст. вздовж правого берега р. Стрижень, поступово займаючи ділянки, що були під цвинтарем та курганным могильником. Так, якщо у кінці Х ст. тут ще фіксувалися насипи курганів, то на середину ХІІ ст. це вже повноцінний міський район (рис. 1).

За багаторічні дослідження передгороддя у науковий обіг введено численну кількість житлово-господарських будівель, ремісничих об'єктів, отримано величезну колекцію речей матеріальної культури, визначено систему і особливості вулично-садибної забудови, простежено соціальну стратифікацію населення.

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

У 2018 р. Лівобережною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О.П. Моці було проведено дослідження на чернігівському передгородді по вул. Чернишевського, 33. Залишки культурних нашарувань виявлені та досліджені на площі 1254 м², куди входили розкопи 1—8 і зачистки пошкоджених ділянок, де збереглися давні об'єкти. Через складну конфігурацію території розкопи були орієнтовані кутами за сторонами світу. До початку робіт територія була заасфальтована та підсипана з метою вирівнювання ділянки у ХХ ст. Потужність підсипки та будівельного сміття сягала від 1,0 м у південній частині і до 2,5 м у північній та східній частинах ділянки. За нульовий репер було обрано сучасну денну поверхню північного кута розкопу 1, від якого і велися виміри глибин.

Через нівелювання майданчика у ХХ ст. культурні нашарування були пошкоджені, а в деяких випадках повністю знищені до рівня материка. Керамічний матеріал і артефакти з культурного шару датуються виключно кінцем Х — початком ХІІІ ст.

До найраніших об'єктів з території досліджень належать залишки курганів та ґрунтові поховання кінця Х — початку ХІ ст. Нині Чернігів займає провідне місце серед міст за кількістю досліджених давньоруських поховань. Значний накопичений матеріал висвітлений у низці праць ще з початку ХХ ст., коли розпочато розкопки Стриженської групи курганів та кладовище у Берізках (Самоковасов 1916, с. 1—11; Ясновська 2006). Дослідження ХХ ст. представлені роботами Б.О. Рибаківа, Д.І. Бліфельда, В.А. Богусевича, А.А. Карнабеда та ін. (Рибаків 1949, с. 14—53; Богусевич 1951, с. 116—126; Бліфельд 1965, с. 105—138; Карнабед 1980). О.П. Моця та А.Л. Казаков проводять широкомасштабні дослідження міста у новітній час (Моця, Казаков 2011). Поховальним пам'яткам давньоруського Чернігова присвячена монографія Ю.М. Ситого (Ситий 2013).

Рис. 1. Місце досліджень на схемі давньоруського Чернігова (за Ю.М. Ситим)

Fig. 1. Place of research on the scheme of old Rus Chernihiv (after Yu.M. Sytyi)

На прилеглий території передгороддя відома низка курганных поховань другої половини — кінця X ст., які за формою і розмірами майданчиків і курганных ровиків, а також за поховальним інвентарем, ідентичні новим дослідженням (Ситий 2013). Курганні поховання і ґрунтові цвинтарі тут виникали періодично ще з X ст. і припиняли існування при наближенні до них міської забудови (Моця, Казаков 2011, с. 119, 203).

У межах розкопів 2, 3, 7 і 8 зафіксовано материковий останець, що виділявся на основній частині розкопу (рис. 2). Навколо нього виявлено серію плям, що оточували його півколом і були залишками курганного ровика X ст. (курган 1), в який опущені окремі ями XII ст. (наприклад, споруда 3). Ширина ровика сягала від 2,0 до 2,5 м. Глибина ровика становила від 0,25 до 0,35 м від рівня материка. Розміри майданчика насипу складали 10 м. Із заповнення ровика походить керамічний матеріал X ст. та кістки тварин. На дні виявлено скелет собаки. Слідів поховання чи плями могильної ями на майданчику кургану не виявлено. Не виключено, що поховання було здійснено за обрядом тілоспалення на стороні і урна з небіжчиком стояла в насипу кургану і не збереглася в

процесі господарської діяльності у більш пізній час. Варто зазначити, що біля кургану та на його майданчику заглиблених споруд пізніших часів не виявлено. Це може засвідчувати, що в XI—XII ст. насип кургану ще існував і створював певні незручності для забудови (Моця та ін. 2019).

На північ від споруди 5 на рівні материка виявлено прямокутну могильну яму поховання 1. Вона мала розміри 1,0 × 2,2 м і була заглиблена у материк на 0,9—1,1 м, у дні якої виявлено домовину, що заглиблена у дно могильної ями на 0,16—0,25 м і мала розміри 0,40 × 1,85 м. По контуру домовини виявлено сліди від дерев'яних дошок труни. У домовині знайдено кістяк людини, що лежав головою на північний захід випростано на спині в анатомічному порядку. Череп завалений на правий бік. Руки небіжчика складені в районі живота (рис. 3, 1).

Зліва від черепа виявлено фрагмент скроневого кільця з кольорового металу (рис. 3, 3). Біля пальців правої руки знайдено каблучку з кольорового металу, орнаментовану солярними знаками (рис. 3, 4). У районі шиї знайдено набір із п'яти намистин (рис. 3, 2). З боків лежали дві скляні намистини синього кольору:

Рис. 2. Зведений план по матеріку розкопів на вул. Чернишевського, 33

Fig. 2. A consolidated plan of the excavations at Chernyshevskoho st., 33

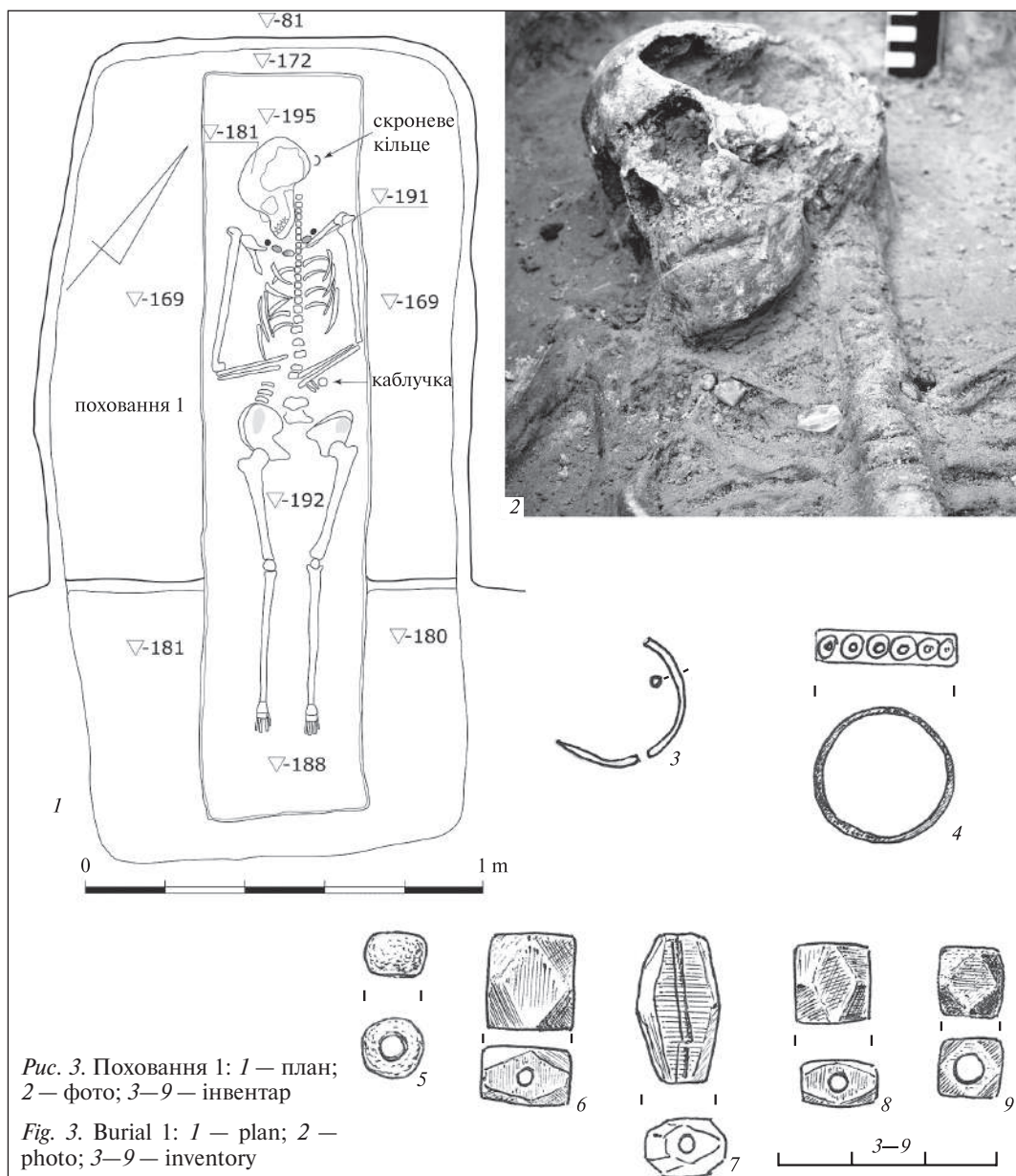

Рис. 3. Поховання 1: 1 — план;
2 — фото; 3—9 — інвентар
Fig. 3. Burial 1: 1 — plan; 2 —
photo; 3—9 — inventory

одна округла і одна 14-гранна. Між ними ще дві 14-гранні сердоликові намистини. По центру багатогранна кришталева намистина (рис. 3, 5—9). Судячи зі знахідок і антропологічних ознак, поховання належало жінці. У заповненні могильної ями виявлено пірофілітове прясельце бочкоподібної форми і фрагменти кераміки кінця X — початку XI ст. На жаль, через щільну забудову XI—XII ст. ровика кургану 2 не виявлено.

У центральній частині розкопу 8 відкрито прямокутну пляму поховання 2, розмірами 1,6 × 3,0 м, орієнтовану довгою віссю за лінією захід—схід із незначним відхиленням до півдня. На глибині — 100 см від материка виявлено домовину, що розміщувалася у центрі ями, розмірами 0,5 × 2,2 м. По контуру домовини

фіксувалися сліди зітлілої деревини. У кутах і вздовж стін домовини знайдено 14 цвяхів. Довжина виявлених антропологічних залишків складала 1,6 м. Ступні та пальці ніг не збереглися. Череп і кістки небіжчика мали незадовільний стан, так що від них лишилися лише органічні сліди у ґрунті (стан кісток унеможливає їхнє антропологічне визначення). Череп лежав похиленим на лівий бік. Частина лобної і скроневих доль були відсутні. Загалом кістяк лежав у анатомічному порядку головою на захід (рис. 4, 1).

Біля правого плеча виявлено бронзовий молоточок із залишками дерев'яної ручки (рис. 4, 2). З права у районі щелепи знайдено скроневе кільце з кольорового металу (рис. 4, 4). Біля правої руки в районі тазу лежав перстень з ко-

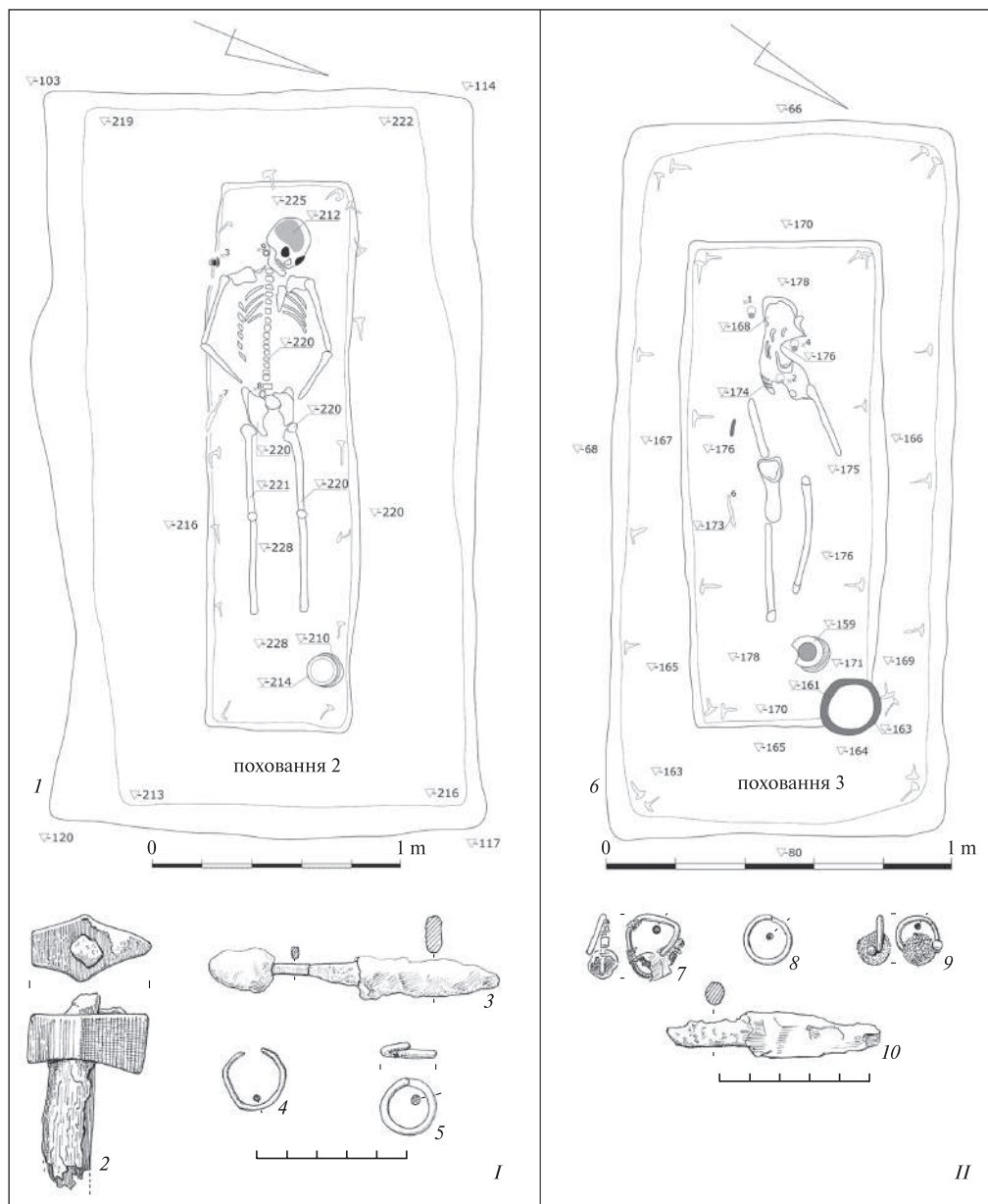

Рис. 4. Поховання 2 (I): 1 — план; 2—5 — інвентар. Поховання 3 (II): 6 — план; 7—10 — інвентар
 Fig. 4. Burial 2: 1 — plan; 2—5 — inventory; burial 3: 6 — plan; 7—10 — inventory

льорового металу (рис. 4, 5). У районі правого стегна — залізний ніж (рис. 4, 3). У лівому нижньому куті домовини стояв кружальний горщик Х ст. Виходячи з цього, поховання належить жінці і здійснено за християнським обрядом.

Навколо могильної ями фіксувалася серія плям, що являли собою залишки курганного ровика від вищеописаного поховання (курган 3), що мали ширину від 2,0 до 3,0 м, глибину 0,4—0,7 м, довжину до 4,0 м і півколом огинали могильну яму. В одній із ділянок ровика зафіксовано сліди вогнища та окремі фрагменти кружального посуду Х ст. від поховальної

тризни. Внутрішній розмір майданчика кургану 3 складав 7,5—9,0 м.

У південній частині розкопу 8 зафіксовано поховання 3, розмірами 1,0 × 1,8 м, довгою віссю орієнтоване за лінією захід—схід. Могильна яма прямокутної форми мала глибину 1,0 м від материка. На глибині 0,9 м уздовж стін ями фіксується материкове дно, в яке опущено на 0,1 м домовину розмірами 0,55 × 1,40 м. У кутах і вздовж стін могильної ями, а також домовини зафіксовано значну кількість цвяхів, що вказує на наявність дерев'яної конструкції облаштування стін як могильної ями, так і домовини всередині неї. У центрі досліджено

залишки кістяка дитини, від якого збереглися лише окремі кістки кінцівок, фрагмент щелепи і сліди кісткового тліну в ґрунті, завдовжки на 0,95 м (стан кісток унеможливує їхнє антропологічне визначення). Із залишків кісток та їх положення можна стверджувати, що вони лежали в анатомічному порядку головою на захід (рис. 4, 6).

Біля голови небіжчика виявлено дві сережки з кольорового металу, виконані у стилі прикрашення пустотілих сфер зерню (рис. 4, 7, 9). У районі грудей виявлено залишки підвіски у вигляді кільця із металу жовтого кольору (рис. 4, 8). Біля ніг праворуч знайдено залізний ніж (рис. 4, 10). У нижньому лівому куті домовини стояв цілий кружальний горщик кінця Х ст. та невеличке цеберко. Таким чином, поховання 3 являло собою інгумацію дитини або підлітка жіночої статі, що здійснено за християнським обрядом головою на захід. Навколо поховання слідів курганного ровика не виявлено.

Завдяки археологічним дослідженням вдалося виявити автентичні для тих часів топографічні особливості цієї ділянки, де зафіксовано давній берег р. Стрижень, яка нині протікає на 50—70 м східніше від досліджуваної ділянки, а також стрімкі материкові схили, що паралельні до сучасної берегової лінії і повторюють поворот ріки, і які могли являти собою струмок або давню притоку ріки (рис. 2).

Так, східна ділянка розкопу 4 має значне пониження материка на схід до позначки глибини —315—338 см — до рівня ґрунтових вод. Площа розкопу 5 також мала значний нахил у північно-східному напрямку до глибини —230 см (з подальшим падінням донизу). Загальна конфігурація пониження йде дугою півколом з півночі на південний схід. У північно-західній частині розкопу 8 простежується значне падіння материка в тому ж північно-західному напрямку до глибини —220 см, що вказує на початок ще одного яру, який перпендикулярно направлений до течії Стрижня, і може бути залишками давнього струмка чи притоки ріки.

Ця конфігурація ділянки зумовила існування тут як мінімум трьох житлово-господарських комплексів садибного типу забудови, які обмежені залишками огорожі між собою та вздовж давніх схилів. Північну частину ділянки займала садиба 1, центральну — садиба 2, а у розкопі 5 частково виявлено огорожу від садиби 3.

У північно-західній частині розкопу 8 на схід від початку яру зафіксовано дві довгі вузькі канавки, що проходять паралельно схилу

яру і, ймовірно, являють собою сліди садибних огорож. На схід від канавок зафіксовано серію ям, діаметром від 0,3 до 1,2 м і глибиною 0,2—0,4 м, що проходять паралельно вздовж канавок огорожі та можуть бути єдиною забудовою з ними, можливо господарського призначення. Керамічний матеріал з огорожі та ям належить до XII ст. У північно-східних частинах розкопів 1 і 2 на рівні материка зафіксовано забудову берега р. Стрижень у вигляді трьох паралельних довгих вузьких, заглиблених у материк канавок і системи стовпових ямок, які були влаштовані півколом вздовж давнього берега. На схід від канавок залягав материк у вигляді сірого глею з тонкими прошарками білого алювіального піску — залишки намівання річкового піску і глею. На захід від канавок — материк у вигляді жовтої глини без глею і білого піску. Впритул до східної канавки (найближча до р. Стрижень) виявлено прямокутну споруду 1. Вона перпендикулярна канавці й дотична до неї вужчою стороною. Споруда 1 перетинає дві інші канавки, тому вона є найпізнішою. Вздовж середньої канавки влаштовано ледь заглиблену в материк підквадратну яму 1, яка перетинає внутрішню західну канавку і верхню частину ями 2. Найраніша західна канавка йде вздовж материкового підвищення давнього берега Стрижня, де зафіксовано прямокутну яму 2, яка дотична до канавки вужчою стороною. Таким чином, можна простежити поетапне зміщення на схід берегової лінії, конструкцій її укріплення та господарських споруд, що, за наявним керамічним матеріалом, відбувається протягом кінця XI—XII ст., і корелюється з перенесенням огорожі у розкопі 8. Така ситуація була спричинена зміною наповненості русла р. Стрижень та переплануванням споруд на цій ділянці. Межа між садибами 1 і 2, ймовірно, могла проходити по західному ровику кургану 1, де зафіксовано серію стовпових ям, у одній з яких знайдено хрестенкопійон XII ст.

До внутрішньої забудови садиби 1, окрім згаданих господарських ям вздовж огорож, входить наземне житло з холодним заглибленим підклітом. Так, споруда 2, розмірами 4,0 × 4,0 м, заглиблена в материк на 0,50—0,65 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Вздовж стінок влаштовано материкову сходинку завширшки до 0,5 м і заввишки до 0,2 м. Жодних слідів опалювальних пристроїв не зафіксовано. У двох заглибленнях у дні котловану вздовж південної стінки виявлено по два (загалом чотири) розвали горщиків кінця XI — по-

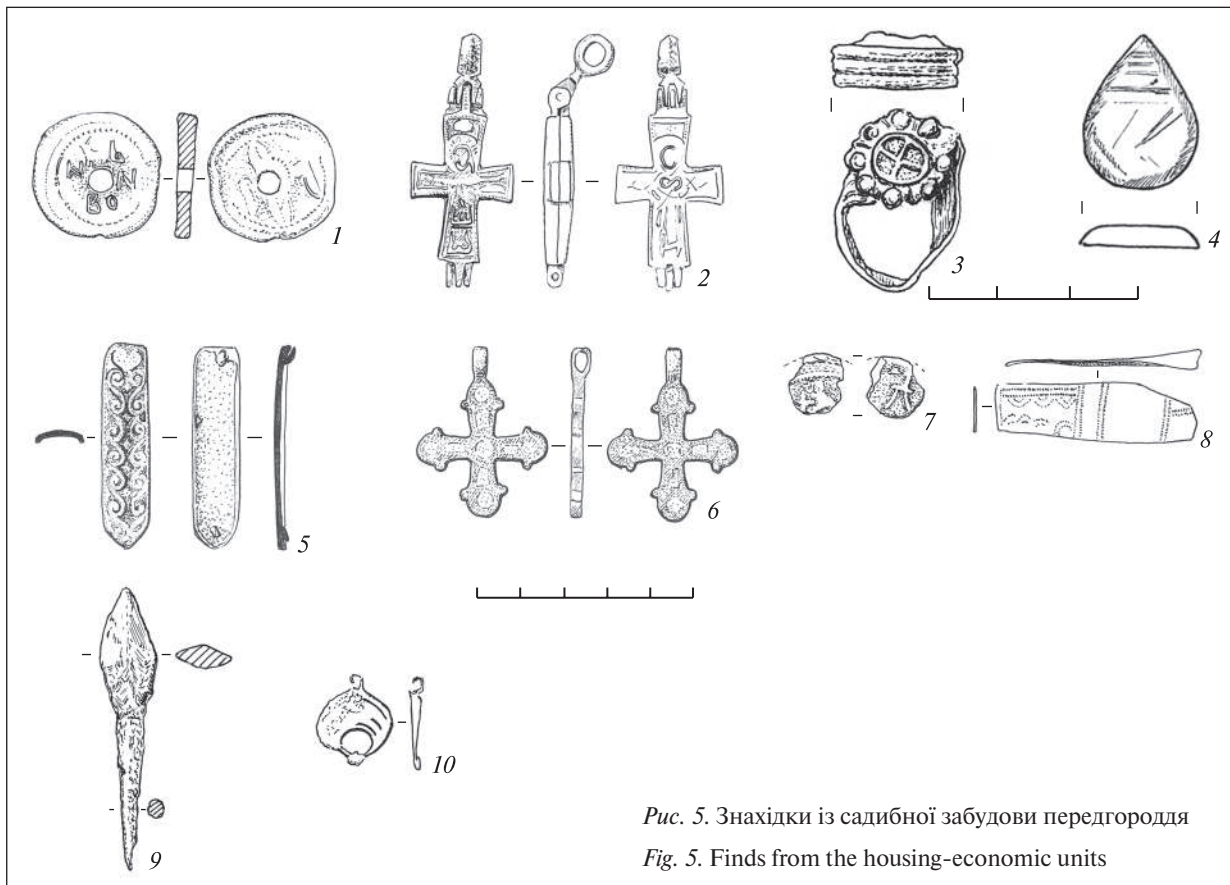

Рис. 5. Знахідки із садибної забудови передгороддя
Fig. 5. Finds from the housing-economic units

чатку XII ст. У заповненні об'єкта фіксується значна кількість вугликів, що може вказувати на загибель споруди від вогню. Цілком ймовірно, що котлован являв собою підкліт (нижню частину) житла кінця XI—XII ст.

У споруді 2 знайдено свинцеву вислу печатку, на якій зображено шестикрилого Серафима і на зворотному боці кириличний напис «ДНЪЕСЛОВО» (рис. 5, 1). На думку В.Л. Яніна, вона датується часом правління Київського князя Святополка-Михайла Ізяславовича 1093—1113 рр. Печатка належала Київській Митрополії. Отвір на печатці вказує на вторинне використання предмета у XII ст. М.П. Лихачов зазначає, що така печатка вказувала на те, що документ містив повідомлення чи розпорядження («слово») (Гавриленко 2014, с. 132—137).

З культурного шару довкола житла походять такі індивідуальні знахідки, як вже згаданий хрест-енколпійон (рис. 5, 2), хрестик-тільник з кольорового металу і залишками жовтих емалей (рис. 5, 6), ремінна накладка-кінцевик із орнаментом у вигляді завитків (рис. 5, 5), перстень з кольорового металу з квіткоподібним щитком та хрестом, вписаним у коло по центру (рис. 5, 3), мідна монета (візантійський міліарісій XII ст.).

У центральній частині ділянки досліджено комплекс об'єктів, які можна віднести до садиби 2, куди входили залишки двох житлових споруд, 10 господарських ям, одна зернова яма і одна виробнича споруда.

У межах розкопів 6 і 7 було досліджено споруду 5 розмірами 4,0 × 6,0 м, орієнтовану довгою віссю північ—південь із незначним відхиленням на схід. Стіни котловану вертикальні із незначним виступом і підбосом у південній частині. За стратиграфічними спостереженнями південно-східної стінки споруда 5 являє собою залишки заглибленої частини житла. У південній частині котловану можна простежити тонкі прошарки вугликів і печини, шари сіро-коричневого супіску з вугіллям, що рівномірно залягали по всій площі котловану і являли собою сліди горілих дерев'яних конструкцій і обмазки стін. Окрім того, у кв. 3 виявлено залишки опалювального пристрою, що фіксувався на 0,85 м нижче материка у вигляді прошарку печини з вугіллям, під яким залягали шари сірого плямистого супіску, білого піску. Це вказує на те, що піч потрапила до котловану із верхніх шарів у процесі руйнації основної конструкції житла. За стратиграфічними спостереженнями можна припустити, що житло мало верхній по-

тюрної ложечки з орнаментованою переплетеними джгутиками ручкою і отвором на кінці (рис. 6, 3). Подібні шумлячі підвіски-амулету нечисленні на південно-руських землях (Моця 1993, с. 96—97). Виготовлялися вони, найімовірніше, переважно ювелірами Смоленської землі, звідки і потрапляли на південні території (Рябини 1988, с. 58).

Окрім того, з культурного шару довкола споруди походять залізна скоба, залізний цвях і ремінний кінцевик з кольорового металу із зображенням драконоподібної істоти (схожої на сямаргла) (рис. 6, 2). Ймовірно, споруда 3 являла собою залишки заглибленої частини виробничого приміщення, що було впущене у западину курганного ровика кургану 1.

У центральній частині розкопу 4 зафіксовано прямокутну споруду 4, яка довгою віссю йшла вздовж початку падіння описаного вище давнього схилу притоки Стрижня і може належати до берегової забудови. Зі споруди походить залізне окуття лопати і оковка відра, а серед керамічного матеріалу трапляються уламками стінок амфор XII ст. На захід від споруди досліджено зернову яму, стінки якої мали незначний материковий підбій рівномірно по контуру, дно округле і фіксується на глибині від 1,6 м від рівня материка, діаметр ями становить 1,00—1,25 м. В об'єкті також трапилася ручка від амфори XII ст.

У північно-західній частині розкопу 5 виявлено видовжену канаву 1 (завдовжки 5,0 м, завширшки 1,0—1,2 м), що виходить з південної стінки розкопу і під прямим кутом входить у край описаного вище давнього схилу притоки Стрижня. Глибина канави від материка складає 0,3—0,4 м, по центру канави зафіксовано п'ять стовпових ям діаметром 0,25—0,50 м, глибиною 0,2—0,3 м. З неї походить керамічний матеріал кінця X—XI ст. Ймовірно, канава 1 є залишками межування від забудови ділянки.

Таким чином, археологічні дослідження на передгородді давньоруського Чернігова дали змогу вивчити нову ділянку міста і простежити його розвиток. У X — на початку XI ст. давній берег р. Стрижень був зайнятий курганным могильником, а згодом і ґрунтовим некрополем, розміщеним на терасі річки. Вже в XI—XII ст.

місто стрімко розширюється і на цій ділянці починає з'являтися житлово-господарська забудова, що формується між курганными насипами. Мешканцями Чернігова освоюється берегова лінія, де постають перші садиби, які відгороджують від води. Виявлено щонайменше три перебудови огорожі та перебудови житлово-господарських будівель.

Безпосередня близькість населення до водної артерії міста сприяє торговельним відносинам та розвитку різноманітних промислів. Підтвердженням цьому є численні знахідки фрагментів амфорної тари, візантійська монета, уламок чаші терезів тощо. Забудова, що розміщувалася вище на терасі у XII ст., зазнає пожежі, сліди якої простежуються у заповненнях жител та господарських споруд. Розмаїття індивідуальних знахідок від предметів особистого християнського благочестя і коштовних прикрас до побутового інвентарю може засвідчувати досить інтенсивний розвиток цієї частини передгороддя Чернігова у кінці XI—XII ст.

- Бліфельд, Д.І. 1965. Древньоруський могильник в Чернігові. *Археологія*, 18, с. 105-138.
- Богусевич, В.А. 1951. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*, 5, с. 116-126.
- Гавриленко, В.О. 2014. *Шлях до сфрагістики*. Київ; Львів.
- Карнабед, А.А. 1980. *Чернігів. Архітектурно-історичний нарис*. Київ.
- Моця, О.П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ.
- Моця, О.П., 2011. Казаков А.Л. *Давньоруський Чернігів*. Київ.
- Моця, О.П., Жигола, В.С., Скороход, В.М., Заяць, Є.О. 2019. Науковий звіт про археологічні дослідження на посаді давньоруського Чернігова по вул. Чернишевського, 33 у 2018 р. *Науковий архів Інституту археології ІА НАН України*. б/н.
- Рыбаков, Б.А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва; Ленинград, 11, с. 7-92.
- Рябинин, Е.А. 1988. Языческие привески-амулеты Древней Руси. *Древности славян и Руси*. Москва, с. 55-63.
- Самоковасов, Д.Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва.
- Ситий, Ю.М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів.
- Ясниська, Л.В. 2006. Основні етапи вивчення поховань камерного типу на території Чернігівського Подесення. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX—XI ст.)*. Чернігів, с. 232-237.

Надійшла 16.04.2019

Oleksandr P. Motsia¹, Vitalii S. Zhyhola², Viacheslav M. Skorokhod³

¹ Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

² Research associate in the Editing and Publishing Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-9420-4893, gjvredaktor@gmail.com

³ Ph. D., Assistant professor of the Department of Archaeology, Ethnology, Local History and Touristic Work of the National Taras Shevchenko University "Chernihiv Collegium", ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

RESULTS OF THE CHERNIHIV SUBURBS RESEARCH IN 2018

Archaeological research on the suburb of old Rus Chernihiv allowed to explore a new section of the city and trace its development. In the Xth - early XIth centuries ancient shore of the river Strizhen was occupied by a burial ground. There were investigated three female burials with a variety of implements - jewelry made of precious metals, iron knives, pottery vessels, a wooden bucket, etc.

In the XI-XIIth centuries the city is rapidly expanding and housing-economic units begin to appear at this site. The close proximity of the population to the water artery contributes trade relations, that has evidenced by the numerous finds of fragments of amphorae, Byzantine coins, fragments of scales, etc.

The variety of individual finds from personal Christian piety and precious jewelry to household equipment can be indicated by the rather intensive development of this part of the Chernihiv suburb at the end of the 11th-12th centuries.

Key words: Chernihiv, suburb, X-XIIth centuries, housing construction, housing-economic units, kurhan burials.

А.П. Моця¹, В.С. Жигола², В.Н. Скороход³

¹ Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

² Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-9420-4893, gjvredaktor@gmail.com

³ Кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и краеведческо-туристической работы Национального университета «Черниговский колледж» им. Т.Г. Шевченко, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЧЕРНИГОВСКОГО ПРЕДГРАДЬЯ В 2018 г.

Археологические исследования на предградье древнерусского Чернигова позволили изучить новый участок города и проследить его развитие. В X — начале XI в. древний берег р. Стрижень был занят курганным могильником, а впоследствии и грунтовым некрополем, расположенным на террасе реки. Исследовано три женских погребения с разнообразным инвентарем — украшения из драгоценных металлов, железные ножи, гончарные сосуды, деревянное ведро и др.

Уже в XI—XII вв. город стремительно расширяется, и на этом участке начинает появляться жилищно-хозяйственная застройка. Жителями Чернигова осваивается береговая линия, где возникают первые усадьбы, которые отгораживают от воды.

Непосредственная близость населения к водной артерии города способствует торговым отношениям и развитию различных промыслов, что подтверждается многочисленными находками фрагментов амфорной тары, византийской монеты, обломок чаши весов и т. д.

Разнообразие индивидуальных находок от предметов личного христианского благочестия и драгоценных украшений до бытового инвентаря может свидетельствовать о достаточно интенсивном развитии этой части предградья Чернигова в конце XI—XII вв.

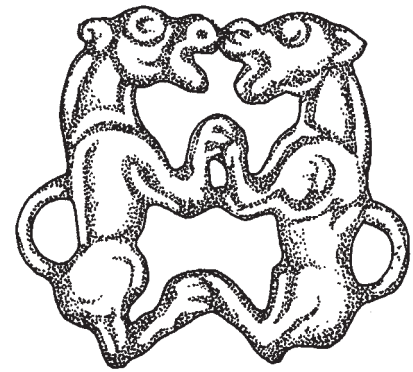
Ключевые слова: Чернигов, предградье, X—XII вв., береговая застройка, жилищно-хозяйственная застройка, курганные погребения.

References

- Blifield, D.I. 1965. Drevnoruskyi mohyl'nyk v Chernihovi. *Arkheolohiia*. 18, pp. 105-138.
- Bohusevych, V.A. 1951. Pro topohrafiu drevnoho Chernihova. *Arkheolohiia*. 5, pp. 116-126.
- Havrylenko, V.O. 2014. *Shliakh do sfrahistyky*. Kyiv; Lviv.
- Karnabed, A.A. 1980. *Chernihiv. Arkhitekturno-istorychni narys*. Kyiv.
- Motsia, O.P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX-XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv.
- Motsia, O.P., 2011. Kazakov A.L. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv.
- Motsia, O.P., Zhyhola, V.S., Skorokhod, V.M., Zaiats, Ye.O. 2019. Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na posadi davnoruskoho Chernihova po vul. Chernyshevskoho, 33 u 2018 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii IA NAN Ukrainy*. b/n.
- Riabiniin, E.A. 1988. Yazycheskie priveski-amulety Drevnei Rusi. *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva, pp. 55-63.
- Rybakov, B.A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva; Leningrad, 11, pp. 7-92.
- Samokvasov, D.Ya. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva.
- Sytyi, Yu.M. 2013. *Khrystyianski pokhovan'ni pamiatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv.
- Yasnovska, L.V. 2006. Osnovni etapy vyvchennia pokhovan' kamernoho typu na terytorii Chernihivskoho Podessennia. *Rus na perekhrestni svitvi (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy IX-XI st.)*. Chernihiv, pp. 232-237.

К.Г. Варачова *

ПРО ОКРЕМІ ТИПИ ГЛИНЯНИХ КЕЛИХІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На підставі матеріалів поховань могильників черняхівської культури, що містять «стандартизовані» типи глиняних келихів, пропонується засіб визначення мініатюрних форм кераміки (горщики та миски) як келихів.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, кераміка, глиняні келихи, мініатюрні посудини.

Серед посудин, характерних для керамічного набору черняхівської культури, присутні келихи, що виділяються за формою та специфічною орнаментациєю. Описи келихів, як окремої групи містяться і у загальних роботах з кераміки черняхівської культури (Сымонович 1964; Сымонович 1983; Никитина 1966; Магомедов 2001; Гудкова 2004 та ін.), і в роботах, пов'язаних з окремими регіонами та пам'ятками культури (Федоров 1960; Рикман 1975; Магомедов 1987; Баран 1981 та ін.), а також з поховальними комплексами (Жаров, Терпиловський 2011; Варачева 2014 та ін.). Було опубліковано низку робіт, у яких розглянуто різні типи глиняних келихів (Варачева 2010; 2012; 2013), а також зв'язок келиха з «питним набором» (Варачева 2011, с. 63—65). У зв'язку з цим відзначимо публікацію з описом глиняних келихів у музейній колекції (Стрельник 2002).

Грунтуючись на вибірці, що походить з 94 могильників всього ареалу черняхівської культури, на підставі форми і профілю посудин нами виділено сім типів келихів: I) напівсферичний; II) напівсферичний усічений; III) циліндричний; IV) конічний усічений; V) округлобокий; VI) біконічний; VII) рідкісні форми.

* ВАРАЧОВА Ксенія Григорівна — старший лаборант, Навчально-дослідна лабораторія Германослов'янської археологічної експедиції Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна, ORCID 0000-0001-7508-8607, wozdyx83@gmail.com

За профілем лінії перегину посудини розділені на три підтипи: А) перегин у верхній частині посудини; В) на середині; С) у нижній частині посудини. У всій вибірці найбільш суперечливими виявилися типи VI і VII, представлені 85 посудинами. Зарахування мініатюрних горщикоподібних і мископодібних посудин до типу келихів викликає у нас неоднозначні думки. Спираючись на наявну інформацію щодо перших чотирьох типів келихів, докладніше зупинимось на цьому питанні.

Ми звернули увагу, що місце розташування келихів у похованнях як відносно кістяка, так і відносно інших посудин, має свої закономірності. Для перевірки цієї гіпотези з усього ареалу культури відібрано 113 поховальних комплексів з глиняними келихами типів I, II, III і IV, приналежність яких до категорії «кубок» (на відміну від келихів типів V і VI) суперечок не викликає. Важливим фактором для їх відбору була фіксація супутнього інвентарю *in situ*. Келихи типу VII нами не розглядалися через їх рідкісність.

На прикладі комплексів з келихами перших чотирьох типів нам вдалося виділити дві ознаки розташування келиха в інгумації, характерних для всього ареалу черняхівської культури. Варто зазначити, що келих ми навмисно не розглядали у сервізі як одну з ознак для всієї культури в цілому, оскільки для кожної окремої пам'ятки набір керамічного сервізу мінливий, і залежав від добробуту населення.

До першої ознаки належить розташування келиха відносно кістяка. Г.Ф. Нікітіна запропонувала поділ простору, що займав поховальний інвентар, на зони. Вона ділить простір на 20 зон (Никитина 1985, с. 21), але під час подальшої статистичної обробки матеріалу, скорочує їх до трьох зон для кераміки: біля голови, біля ніг, уздовж тулуба (Никитина

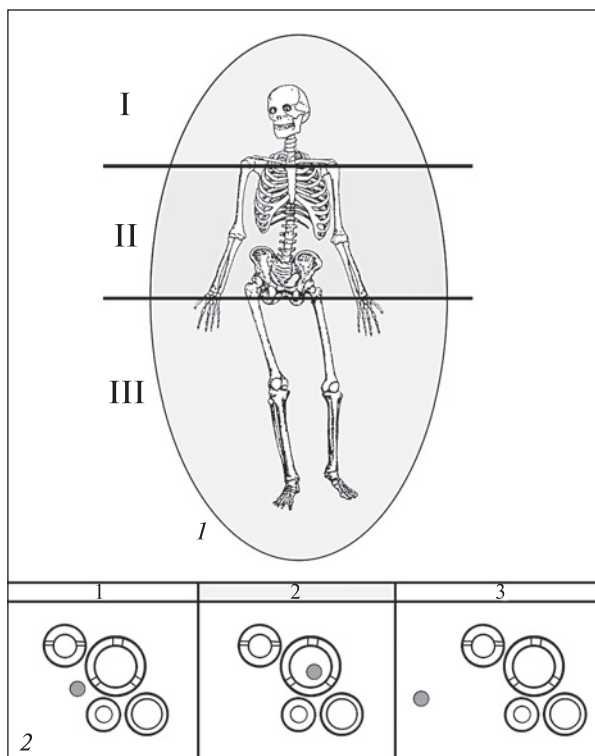

Рис. 1. Розташування келиха у похованні: 1 — відносно померлого; 2 — відносно посуду

Fig. 1. Location of the cup in the burial: 1 — relative to the deceased; 2 — relative to the pottery

1985, табл. I, с. 108—109). Розглядаючи це питання на прикладі глиняних келихів з області Дніпро-Донецького лісостепу, ми також дотримуємося думки про поділ простору для їх розташування на три зони: I) навколо черепа; II) від ключиць до таза включно; III) навколо нижніх кінцівок (Варачева 2010, с. 260). У результаті із 109 келихів, місце розташування яких відносно кістяка вдалося простежити, у зону I потрапила 41 посудина (38 %), у зону II — 20 посудин (18 %), у зону III — 48 посудин (44 %). Отже, можна зарахувати зони I і III до найбільш характерних місць розташування келиха відносно померлого (рис. 1, I).

Другою ознакою є місце розташування келиха відносно інших посудин в інгумації. Ми пропонуємо виділяти три варіанти місця розташування келиха щодо інших посудин: 1 — розташований біля посудин, 2 — всередині посудини, 3 — збоку від посудин (Варачева 2010, с. 260, 262). З отриманої вибірки за 105 келихами дані розподіляються наступним чином: варіант 1 — біля посудин — 30 % (31 посудина), варіант 2 — всередині посудини — 55 % (58 посудин), варіант 3 — встановлений окремо від іншого посуду — 15 % (16 посудин). Таким чином, можна припустити, що

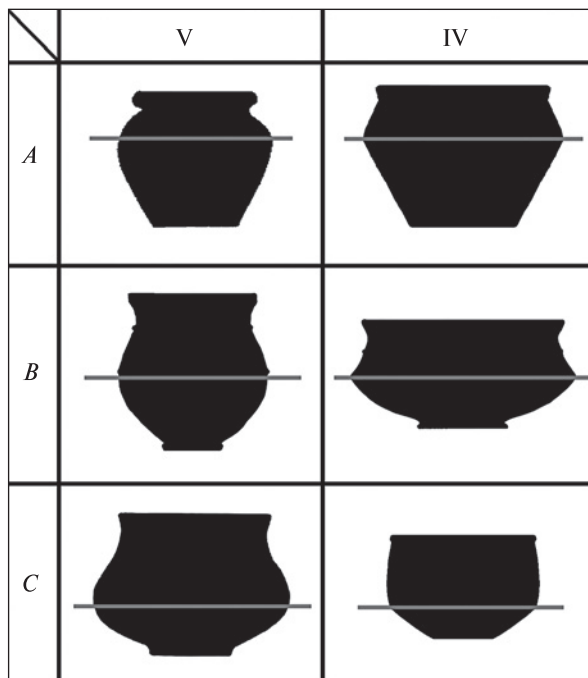

Рис. 2. Келихи типів V і VI. A, B, C — варіанти

Fig. 2. The cups of the V and VI types. A, B, C — variants

характерним місцем розташування келиха є позиція «всередині посудини» — варіант 2 (рис. 1, 2). Згідно з наведеними даними, можна говорити про існування таких закономірностей під час розташування глиняних келихів перших чотирьох типів у поховальних комплексах черняхівської культури: а) келих «всередині посудини», б) келих біля черепа або ж нижніх кінцівок.

На келихи, зараховані нами до типів V і VI (горщики і миски), раніше вже звертали увагу дослідники. Е.А. Рікман визначає горщики невеликих розмірів як келихи (Рікман 1975, с. 184). Грунтуючись на 16 глиняних келихах, він поділив їх відповідно засобу виготовлення: кружальні та ліпні. Зазначимо, що група ліпних келихів складається винятково з горщиків невеликих розмірів, поділених за формою на типи та види (Рікман 1975, с. 184—185). Е.О. Симонович у класифікації черняхівської кераміки до категорії «келихи» зараховує, зокрема, два типи мініатюрних посудин — округлобокі «горщикоподібні», а також біконічні форми (Симонович 1983, с. 37). До типу округлобоких «горщикоподібних» келихів він відносить мініатюрні посудини з виділеною шийкою та округлим тулубом. До типу біконічних келихів він об'єднав мініатюрні посудини з перегином на тулубі (Симонович 1983, рис. 9). У роботі А.В. Гудкової мініатюрні округлобокі та біконічні посудини об'єднані

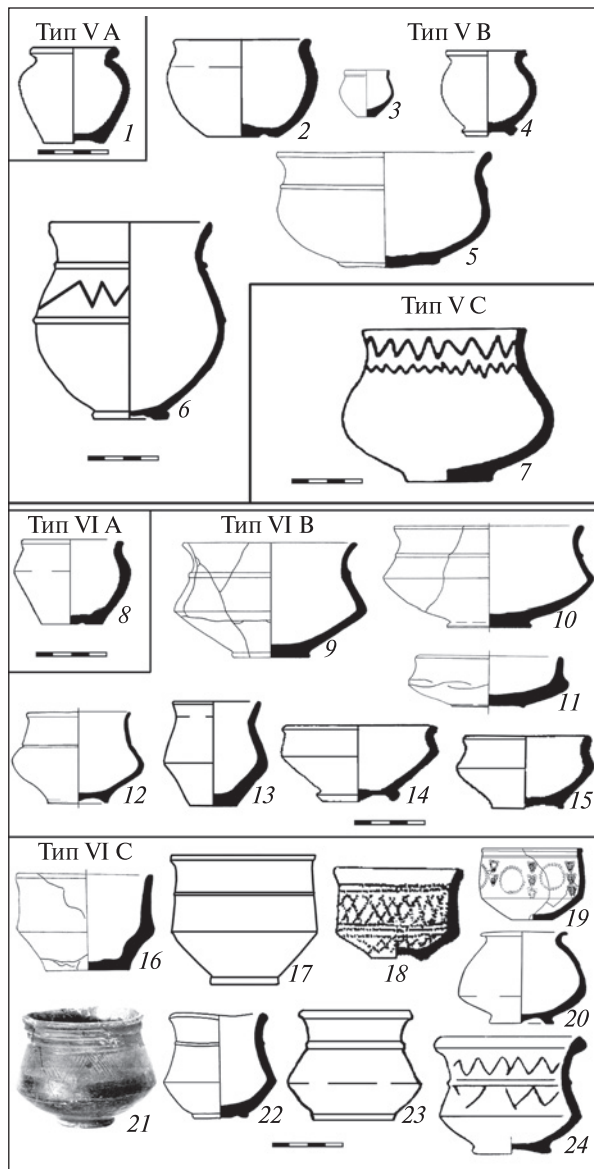

Рис. 3. Група келихів типів V і VI з однією ознакою: 1, 4, 14, 15, 18 — Михелешень, пох. 386, 414, 71, 117, 99 (за: Sovan 2009, Pl. 217 : A: 14; Pl. 230 : A: 8; Pl. 38: B: 2; Pl. 62, 3; Pl. 53, 23); 2 — Легедзине, пох. 20 (за: Магомедов, Диденко 2009, рис. 12, 24); 3 — Обухів Іа, пох. 7 (за: Кравченко, Петраускас, Петраускас, Шишкін 2005, рис. 7, 6); 5 — Велика Бугаївка, пох. 28; 6, 20 — Нагірне II, пох. 80, 35 (за: Гудкова, Росохацький, Фокеєв 1993, табл. IV, 5; Гудкова 1990, табл. 18, 10); 7 — Бирлад-Валія-Сяке, пох. 333 (за: Palade 2000, fig. 219, 1); 8 — Малаешти, пох. 27 (за: Федоров 1960, рис. 23, 5); 9—11 — Війтенки, пох. 41, 204, 214; 12 — Косанове, пох. 1/1964 (за: Petrauskas 2004, Abb. 73, 7); 13 — Біленьке, пох. 158 (за: Росохацький 1990, табл. 9, 6); 16 — Лохвиця, пох. 8; 17 — Раковець-Чеснівський, пох. 14 (за: Винокур, Островський 1967, рис. 12, 2); 19 — Ізвоаре IV, пох. 10 (за: Alexianu, Ellis 1987, Fig. 9, 1); 21 — Думанів, пох. 8 (за: Кропоткін 1978, рис. 34); 22 — Чернелів-Руський, пох. 107 (за: Герета 1989, рис. 6, 107₂); 23 — Одая, пох. 7 (за: Никитина 1996, табл. 10, 4); 24 — Курники, пох. 3 (за: Магомедов, Рыжов, Лобай 1983, рис. 10, 3)

Fig. 3. The group of cups of the V and VI types with one feature: 1, 4, 14, 15, 18 — Mikheleshesh, burial 386, 414, 71, 117, 99 (after: Sovan 2009, Pl. 217 : A: 14; Pl. 230 : A: 8; Pl. 38: B: 2; Pl. 62, 3; Pl. 53, 23); 2 — Lehedzyne, burial 20 (after: Магомедов, Диденко 2009, fig. 12, 24); 3 — Obukhiv Ia, burial 7 (after: Кравченко, Петраускас, Петраускас, Шишкін 2005, fig. 7, 6); 5 — Velyka Buhaiivka, burial 28; 6, 20 — Nahirne II, burial 80, 35 (after: Гудкова, Росохацький, Фокеєв 1993, Tab. IV, 5; Гудкова 1990, Tab. 18, 10); 7 — Birlad-Valia-Siake, burial 333 (after: Palade 2000, fig. 219, 1); 8 — Malaieshty, burial 27 (after: Федоров 1960, fig. 23, 5); 9—11 — Viitenky, burial 41, 204, 214; 12 — Kosanove, burial 1/1964 (after: Petrauskas 2004, Abb. 73, 7); 13 — Bilenske, burial 158 (after: Росохацький 1990, Tab. 9, 6); 16 — Lokhvytsia, burial 8; 17 — Rakovets-Chesnivskiy, burial 14 (after: Винокур, Островський 1967, fig. 12, 2); 19 — Izvoare IV, burial 10 (after: Alexianu, Ellis 1987, Fig. 9, 1); 21 — Dumaniv, burial 8 (after: Кропоткін 1978, fig. 34); 22 — Cherneliv-Ruskyi, burial 107 (after: Герета 1989, fig. 6, 107₂); 23 — Odaia, burial 7 (after: Никитина 1996, Tab. 10, 4); 24 — Kurnyky, burial 3 (after: Магомедов, Рыжов, Лобай 1983, fig. 10, 3)

до одного типу келихів — мініатюрні горщики та мисочки (Гудкова 2004, с. 360).

Ми звертаємося до питання інтерпретації таких мініатюрних посудин (зокрема округлобоких і біконічних форм), як посудин для пиття. З цими формами посудин і пов'язані наші кубки типів V і VI (рис. 2).

Тип V. Посудини округлобокої форми з потовщеним або «S»-подібним вінцем. У посудини є шийка та округлі плічки. Лінія переги-ну розташована найчастіше по центру посудини, а також у верхній та нижній частині тулуба. Дно пласке, рідше трапляються посудини з кільцевим або плитчастим дном. Більшість виготовлено з «кухонної» глини та має шорстку рідше лощену поверхню, чорного або сірого кольорів. Більшість посудин орнаментовані простими композиціями, рідше складними або ж не орнаментовані взагалі. Висота не перевищує 11 см.

Тип VI. Посудини біконічної форми з потовщеним або «S»-подібним вінцем, мають виражений перегиб на тулубі, частіше на середині висоти. Дно кільцеве або ж пласке, рідше плитчасте. Більшість зроблено з гарно вимішаної глини, яку використовували для створення столового посуду. Поверхня посудин, зазвичай, лощена, сірого або чорного кольорів. Посудини орнаментовані простими композиціями, рідше складними або ж не орнаментовані взагалі. Діаметр вінця не перевищує 12 см.

Через свою схожість з «великим» кухонним та столовим посудом часто виникають сумніви стосовно приналежності розглянутих типів до келихів, оскільки ці форми трапляються у похованнях разом з іншими посудинами малих розмірів і трактується як «дитяча», або ж ритуальна кераміка. Щоб уникнути такої плута-

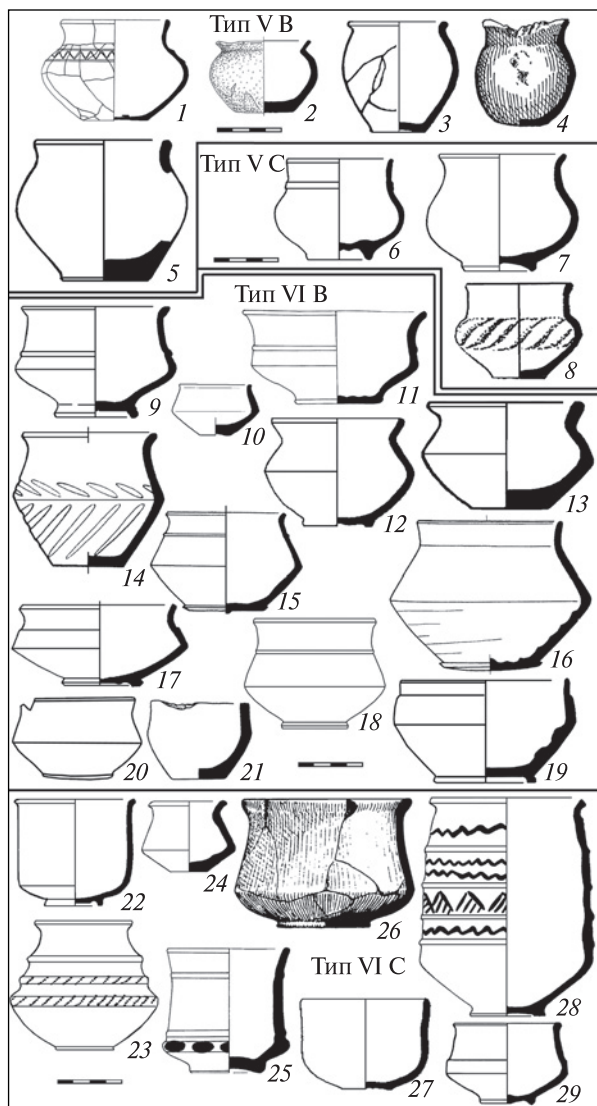

Рис. 4. Група келихів типів V і VI з двома ознаками: 1 — Війтенки, пох. 187; 2 — Зачепилівка, пох. 38; 3 — Оселівка, пох. 17 (за: Никитина 1988, табл. 11, 4); 4 — Дрегенешті-Олт, пох. 11 (за: Trohani, Zorzoliu 1983, Fig. 7, 7); 5, 13 — Гаврилівка, пох. 12, 5 (за: Симонович 1955, рис. 12, 7; 11, 4); 6 — Петриківці, пох. 3 (за: Магомедов, Левада, Лобай 1992, рис. 11, 3); 7 — Коблево, пох. 35 (за: Симонович 1979, рис. 5, 2); 8, 12, 27 — Міхелешень, пох. 37, 333, 306 (за: Sovan 2009, Pl. 24, 10; Pl. 184: C: 14; Pl. 173: A: 98); 9 — Соснова, пох. 245 (за: Сикорський, Махно, Бузян 1979, рис. 14, 8); 10 — Леґедзіне, пох. 29 (за: Магомедов, Диденко 2010, рис. 29, 24); 11 — Велика Бугаївка, пох. 55; 14—17 — Черкаси-Центр, пох. 55, 61, 60, 63 (за: Куштан, Петраускас 2011, рис. 9, 13; 13, 7; 12, 1; 14, 9); 18 — Думанів, пох. 13 (за: Кропоткин 1979, рис. 42); 19 — Нагорное II, пох. 80 (за: Гудкова, Росохацький, Фокеев 1993, табл. IV, 3); 20 — Раковець-Чеснівський, пох. 4 (за: Винокур, Островський 1967, рис. 6, 3); 21 — Чернелів-Руський, пох. 65 (за: Герета 1989, рис. 4, 65d); 22 — Переяслав-Хмельницький, пох. 5 (за: Гончаров, Махно 1957, табл. I, 7); 23 — Харченкови Хутори (випадкове поховання) (за: Гейко, Рейда, Милашевський 2011, рис. 2, 2); 24, 28 — Данчени, пох. 10, 371 (за: Рафалович 1986, табл. XVII, 4; табл. LYIII, 8); 25 — Черняхів, пох. 173; 26 — Тиргшор, пох. 69 (за: Diaconu 1965, Pl. LXXXI, 5); 29 — Ізвоаре IV, пох. 10 (за: Alexianu, Ellis 1987, fig. 8, 3)

Fig. 4. The group of cups of the V and VI types with two features: 1 — Viitenky, burial. 187; 2 — Zachepylivka, burial. 38; 3 — Oselivka, burial. 17 (after: Никитина 1988, Tab. 11, 4); 4 — Dregeneshti-Olt, burial. 11 (after: Trohani, Zorzoliu 1983, Fig. 7, 7); 5, 13 — Havrylivka, burial. 12, 5 (after: Симонович 1955, fig. 12, 7; 11, 4); 6 — Petrykivtsi, burial. 3 (after: Магомедов, Левада, Лобай 1992, fig. 11, 3); 7 — Koblevo, burial. 35 (after: Симонович 1979, fig. 5, 2); 8, 12, 27 — Miheleshen, burial. 37, 333, 306 (after: Sovan 2009, Pl. 24, 10; Pl. 184: C: 14; Pl. 173: A: 98); 9 — Sosnova, burial. 245 (after: Сикорський, Махно, Бузян 1979, fig. 14, 8); 10 — Lehedzyne, burial. 29 (after: Магомедов, Диденко 2010, fig. 29, 24); 11 — Velyka Bahaivka, burial. 55; 14—17 — Cherkasy-Tsentr, burial. 55, 61, 60, 63 (after: Куштан, Петраускас 2011, fig. 9, 13; 13, 7; 12, 1; 14, 9); 18 — Dumaniv, burial. 13 (after: Кропоткин 1979, fig. 42); 19 — Nagornoe II, burial. 80 (after: Гудкова, Росохацький, Фокеев 1993, Tab. IV, 3); 20 — Rakovets-Chesnivskiy, burial. 4 (after: Винокур, Островський 1967, fig. 6, 3); 21 — Cherneliv-Ruskyi, burial. 65 (after: Герета 1989, fig. 4, 65d); 22 — Pereiaslav-Khmelnytskyi, burial. 5 (after: Гончаров, Махно 1957, Tab. I, 7); 23 — Kharchenkovy Khutory (chance burial) (after: Гейко, Рейда, Милашевський 2011, fig. 2, 2); 24, 28 — Dancheny, burial. 10, 371 (after: Рафалович 1986, Tab. XVII, 4; Tab. LYIII, 8); 25 — Cherniakhiv, burial. 173; 26 — Tyrgshor, burial. 69 (after: Diaconu 1965, Pl. LXXXI, 5); 29 — Izvoare IV, burial. 10 (after: Alexianu, Ellis 1987, fig. 8, 3)

нини, під час відбору матеріалу ми враховували наведений вище опис типів V і VI, крім того дві ознаки розміщення глиняного келиха в інгумації виділені на підставі даних із перших чотирьох типів келихів.

До групи з двома ознаками потрапило 24 келиха (рис. 3), з яких до підгрупи А (перегин у верхній частині посудини) належить дві посудини, до підгрупи В (перегин на середині) — 12 посудин, до підгрупи С (перегин у нижній частині) — 10.

До групи з однією ознакою потрапило 29 келихів (рис. 4), з яких до підгрупи В належить 18 посудин, до підгрупи С — 11.

Таким чином, до келихів типів V і VI ми зарахували посудини малих форм, знайдені всередині іншої посудини, яка розташовувалась біля черепа або ж біля нижніх кінцівок. У розглянутій вибірці це невелика кількість посудин — 53 форми, де 15 посудин належать до типу V, а 38 посудин до типу VI. Зазначимо, що ці типи келихів виявляють на всьому ареалі черняхівської культури.

Досить несподіваний результат було отримано, коли розглядався зв'язок келиха зі статтю похованого. До вибірки включено 75 комплексів, що мають антропологічне визначення. Найбільша кількість келихів виявлена в жіночих похованнях — 35 комплексів (47 %), також келихи знайдено у 31 дитячому похованні (41 %) та дев'ять комплексів належать до чоловічих поховань (12 %).

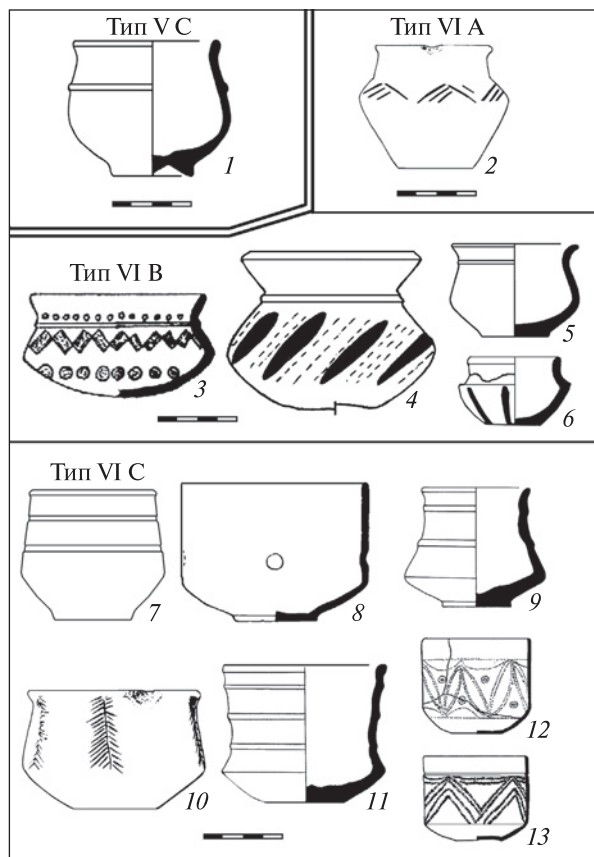

Рис. 5. Група посудин, візуально подібних до келихів типів V і VI: 1 — Петриківці, пох. 8 (за: Магомедов, Левада, Абашина 1993, рис. 6, 4); 2, 10 — Рижівка, пох. 42, 27 (за: Kropotkin 1977, Abb. 10, 6, 8); 3, 6, 12, 13 — Міхелешень, пох. 89, культовий шар (за: Sovan 2009, Pl. 48: C: 1; Pl. 285, 96—98); 4 — Жовніне/Біленкові Бурти, пох. 2/1965 (за: Петраускас, Цындровская 2002, рис. 2, 2); 5 — Водяне, пох. 1 (за: Рейда, Луговой 2003, мал. 3); 7 — Августинівка, пох. 3—4 (за: Брайчевская 1960, табл. V, 20); 8 — Міюркань, пох. 28 (за: Ionita 1974, fig. 5, 2); 9 — Червоне, пох. 30; 11 — Вили Ярузькі, випадкова знахідка (за: Стрельник 2002, рис. 6)

Fig. 5. The group of ware, visually similar to the cups of the V and VI types: 1 — Petrykivtsi, burial 8 (after: Магомедов, Левада, Абашина 1993, fig. 6, 4); 2, 10 — Ryzhivka, burial 42, 27 (after: Kropotkin 1977, Abb. 10, 6, 8); 3, 6, 12, 13 — Mikheleshchen, burial 89, ritual layer (after: Sovan 2009, Pl. 48: C: 1; Pl. 285, 96—98); 4 — Zhovnyne/Bilenskovi Burti, burial 2/1965 (after: Петраускас, Цындровская 2002, fig. 2, 2); 5 — Vodiane, burial 1 (after: Рейда, Луговой 2003, fig. 3); 7 — Avhustynivka, burial 3—4 (after: Брайчевская 1960, Tab. V, 20); 8 — Miorkan, burial 28 (after: Ionita 1974, fig. 5, 2); 9 — Chervone, burial 30; 11 — Vily Iaruzski, chance find (after: Стрельник 2002, fig. 6)

Порівнюючи дані за першими чотирма типами з даними, отриманими за типами V і VI, можна побачити відсутність великої різниці в процентному співвідношенні. Кубки типів I, II, III і IV знайдені в 53 похованнях, кубки типів V і VI були присутні в 22 комплексах. До групи з 53 комплексів входить 27 жіночих поховань (51 %), шість чоловічих (11 %) та 20 дитячих

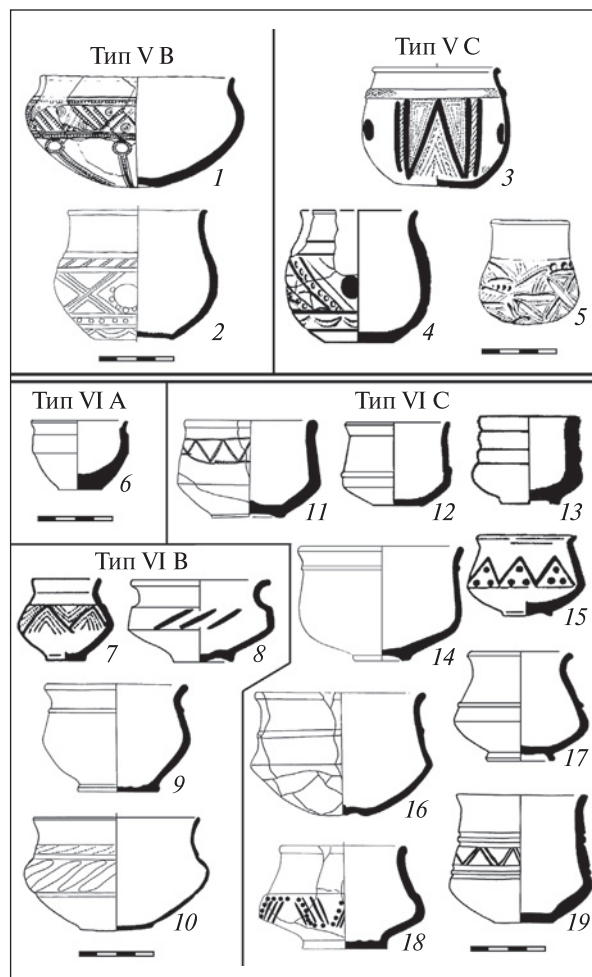

Рис. 6. Група посудин малих форм, що походять з кремації і кенотафів: 1 — Гаврилівка, пох. 101 (за: Сымонович 1960, табл. VIII, 2); 2, 4, 5 — Рижівка, пох. 11, 20 (2 за: Бойко; 4, 5 за: Kropotkin 1977, Abb. 10:11, 1); 3, 9 — Велика Бугайівка, пох. 100; 6 — Острівець, пох. 7 (за: Смішко 1968, табл. III, 4); 7, 11, 15, 16 — Компаніїці, пох. 31, 45, 164, 166 (15 за: Некрасова 2006, рис. 79, 8); 8, 12, 17 — Соснова, пох. 624, 230, 345 (за: Сикорский, Махно, Бузян 1985, табл. IX, 9; 1979, рис. 12, 9; Махно, Сикорский 1989, табл. V, 2); 10 — Канів, пох. 9 (за: Петраускас, Петропавловский 1991, табл. X, 3); 13 — Міхелешень, пох. 23 (за: Sovan 2009, Pl. 16: C: 2); 14 — Данчени, пох. 25 (за: Рафалович 1986, табл. XIX, 2); 18 — Косанове, пох. 26/1961; 19 — Чернелів-Руський, пох. 47 (за: Тилишак, 2011, рис. 3, 29)

Fig. 6. The group of ware from cremation and cenotaphs: 1 — Havrylivka, burial 101 (after: Сымонович 1960, Tab. VIII, 2); 2, 4, 5 — Ryzhivka, burial 11, 20 (2 after: Бойко; 4, 5 after: Kropotkin 1977, Abb. 10:11, 1); 3, 9 — Velyka Buhayivka, burial 100; 6 — Ostrivets, burial 7 (after: Смішко 1968, Tab. III, 4); 7, 11, 15, 16 — Kompaniitsi, burials 31, 45, 164, 166 (15 after: Некрасова 2006, fig. 79, 8); 8, 12, 17 — Sosnova, burials 624, 230, 345 (after: Сикорский, Махно, Бузян 1985, Tab. IX, 9; 1979, fig. 12, 9; Махно, Сикорский 1989, Tab. V, 2); 10 — Kaniv, burial 9 (after: Петраускас, Петропавловский 1991, Tab. X, 3); 13 — Mikheleshchen, burial 23 (after: Sovan 2009, Pl. 16: C: 2); 14 — Dancheny, burial 25 (after: Рафалович 1986, Tab. XIX, 2); 18 — Kosanove, burial 26/1961; 19 — Cherneliv-Ruskyi, burial 47 (after: Тилишак, 2011, fig. 3, 29)

(38 %). До групи з 22 комплексів входить вісім жіночих поховань (36 %), три чоловічих (14 %) та 11 дитячих (50 %). Як і для перших чотирьох типів, типи V і VI найчастіше виявляють у жіночих і дитячих похованнях. Звертає на себе увагу високий процент дитячих поховань з келихами горщико- та мископодібною формами. Можливо, використання мініатюрних копій «справжніх» горщиків або мисок у дитячих похованнях має ритуальний відголосок.

Серед обробленого матеріалу відзначимо невелику групу з 13 посудин (рис. 5), до якої увійшли форми, візуально подібні за типами V і VI. Головним критерієм виділення групи стало місце знахідки келихів: у культовому шарі могильника (3 посудини) та у зруйнованих похованнях (10 посудин). Відсутність важливих даних заважає їх кінцевій інтерпретації.

Також існує група з 20 посудин (рис. 6) округлобокої та біконічної форм, які походять з кремацій та кенотафів. На відміну від келихів з інгумацій, для цієї групи не діють зазначені вище ознаки. Проте вони мають типову форму та орнаментацию для келихів типів V і VI, які походять з інгумацій. Тому вважаємо можливим зараховувати їх до келихів.

Цілі посудини малих розмірів та їх фрагменти, знайдені на поселеннях, варто враховувати саме як посудини малих форм.

Отже, підсумовуючи сказане, зауважимо, що завдяки отриманим даним за типами I, II, III та IV келихів нами були виділені дві ознаки їх розташування в інгумаціях, такі як характерне місце розташування відносно скелета та іншого керамічного сервізу. Зіставлення цих ознак та опис типів V і VI дозволили визначити 73 посудини як келих, а не «дитяча» або ж ритуальна кераміка.

Баран, В.Д. 1981. *Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу*. Київ.
 Бойко, В. 1981. Каталог кружальних келихів черняхівської культури. *Фонди навчальної науково-дослідної лабораторії археологічних досліджень Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*.
 Брайчевская, А.Т. 1960. Черняховские памятники Надпорожья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 82, с. 148-191.
 Варачёва, К.Г. 2010. Погребения с глиняными кубками на могильниках черняховской культуры Днепро-Донецкой лесостепи. *Древности 2010*. 9, с. 254-264.
 Варачёва, К.Г. 2011. Место стеклянных и глиняных кубков в сервизе погребений на могильниках черняховской культуры Днепро-Донецкой лесостепи. В: Петраускас, О.В., Шишкин, Р.Г. (ред.) *ОІУМ*. Київ; Луцьк, с. 61-65.
 Варачёва, К.Г. 2012. Нестандартные формы глиняных кубков черняховской культуры. В: Дьячков, С.В. (ред.) *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков, с. 63-64.

Варачёва, К.Г. 2013. Глиняные кубки конической формы на памятниках черняховской культуры. *VIII международная археологическая конференция студентов и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы»*. Ростов-на-Дону, с. 168-172.
 Варачёва, К.Г. 2014. К вопросу о распространении глиняных кубков усечено-конической формы в черняховской культуре (погребение 125 могильника Войтенки). *Stratum plus*. 4, с. 285-298.
 Винокур, И.С., Островский, М.И. 1967. Раковецкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 139, с. 144-159.
 Гейко, А.В., Рейда, Р.М., Милашевский, О.С. Черняхівське поховання з Лохвиччини. В: Супруненко, О.Б. (ред.) *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ; Полтава, 2011, с. 95-100.
 Герета, И.П. 1989. Новые могильники Черняховской культуры в Западной Подолии и вельбарская культура. *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. II, с. 283-313.
 Гончаров, В.К., Махно, Е.В. 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького. *Археологія*. XI, с. 127-144.
 Гудкова, А.В. 1990. Отчет о работе Буджакской археологической экспедиции о раскопках черняховского могильника Нагорное II в Ренийском районе, раскопках в Белгород-Днестровском районе курганной группы Бабей, курганы Крестовая могила у с. Подгорное и многослойного поселения Роша за 1990 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1990/266.
 Гудкова А.В., Росохацький А.А., Фокеев М.М. Полевой отчет Буджакской археологической экспедиции о раскопках могильника черняховской культуры Нагорное II в Рейнском районе Одесской обл. в 1993 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1993, ф.е., 1993/36.
 Гудкова, А.В. 2004. Ранняя кружальная керамика черняховской культуры. *Stratum Plus*. 4, с. 346-368.
 Жаров, Г.В., Терпиловський, Р.В. 2011. Нові пам'ятки черняхівської культури у межах річки Удаю і Сули. В: Петраускас, О.В., Шишкин, Р.Г. (ред.) *Оіум*. Київ; Луцьк, с. 166-177.
 Магомедов, Б.В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев.
 Магомедов, Б.В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
 Магомедов, Б.В., Диденко, С.В. 2009. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008—2009 гг. В: Корвин-Пиотровский, А.Г., Менотти, Ф. (ред.) *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* Киев, с. 56-93.
 Магомедов, Б.В., Диденко, С.В. 2010. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2010 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 2010/б.н.
 Магомедов, Б.В., Левада, М.Е., Абашина, Н.С. 1993. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Петрикивцы-1 в 1993 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1993/20.
 Магомедов, Б.В., Левада, М.Е., Лобай, Б.И. 1992. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в с. Петрикивцы в 1992 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1992/35.
 Магомедов, Б.В., Рыжов, С.Н., Лобай, Б.И. 1983. Отчет Винницкого отряда Лесостепной Правобережной экспедиции 1983 года. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1983/7а.

- Махно, Е.В., Сикорский, М.И. 1989. Могильник черняховской культуры у с. Сосновы на левобережье Днепра. *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. 2, с. 249-262.
- Кравченко, Н.М., Петраускас, О.В., Петраускас, А.В., Шишкин, Р.Г. 2005. Памятники поздне римского времени Правобережной Киевщины. Киев.
- Кропоткин, В.В. 1978. Отчет об археологических раскопках могильника черняховской культуры у с. Думанов Каменец-Подольского р-на Хмельницкой области в 1978 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1978/7091.
- Кропоткин, В.В. 1979. Отчет об археологических раскопках могильника черняховской культуры у с. Думанов Каменец-Подольского р-на Хмельницкой области в 1979 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1979/7588.
- Куштан, Д.П., Петраускас, О.В. 2011. Могильники черняховской культуры Черкасы-Центр. В: Петраускас, О.В., Шишкин, Р.Г. (ред.) *OIUM*. Київ; Луцьк, с. 178-230.
- Некрасова, А.Н. 2006. Памятники черняховской культуры днепровского левобережья. В: Терпиловский, Р.В. (ред.) *Готы и Рим*. Киев, с. 87-200.
- Никитина, Г.Ф. 1966. Классификация лепной керамики черняховской культуры. *Советская археология*. 4, с. 147-159.
- Никитина, Г.Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва.
- Никитина, Г.Ф. 1988. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. В: Кропоткин, В.В. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. Москва, с. 5-97.
- Никитина, Г.Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва.
- Петраускас, О.В., Петропавловский, А.Б. 1991. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры в г. Каневе (Канев — ул. Пушкина) в 1991 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1991/159.
- Петраускас, О.В., Цыдровская, Л.А. 2002. *Находки черняховской культуры вблизи с. Жовнино*. Киев.
- Рафалович, И.А. 1986. Данчаны. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. Кишенев.
- Рейда, Р., Луговой, Р. 2003. Комплекс керамики черняховской культуры з Водяного. *Український керамологічний журнал*. 1 (7), с. 121-123.
- Рикман, Э.А. 1975. *Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. Москва.
- Росохацкий, А.А. 1990. Отчет о полевых исследованиях могильника Бельное. Раскопки 1990 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1990/271.
- Сикорский, М.И., Махно, Е.В., Бузян, Г.Н. 1979. Отчет о работе Переяслава-Хмельницкой археологической экспедиции в 1979 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1979/119.
- Сикорский, М.И., Махно, Е.В., Бузян, Г.Н. 1985. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1985 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1985/125.
- Смішко, М.Ю. 1968. Звіт про рятувальні розкопки на могильнику черняхівської культури поблизу с. Острівця Івано-Франківської області в 1968 році. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф.е., 1968/84.
- Стрельник, М.А. 2002. Кубки черняховской культуры (II—V вв. н. э.) в собрании Национального музея истории Украины. В: Яровой, Е.В. (ред.) *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)*. Тирасполь, с. 358-362.
- Сымонович, Э.А. 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. *Советская археология*. XXIV, с. 282-316.
- Сымонович, Э.А. 1960. Раскопки могильника у Овчарни Совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 82, с. 192-238.
- Сымонович, Э.А. 1964. Орнаментация черняховской керамики. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 116, с. 322-323.
- Сымонович, Э.А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. В: Сымонович, Э.А. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. Москва, с. 63-111.
- Сымонович, Е.О. 1983. Черняхівська кераміка Подніпров'я. *Археологія*. 43, с. 26-43.
- Тилишак, В.С. 2011. Липна кераміка Чернелево-Руського черняхівського могильника. В: Петраускас, О.В., Шишкин, Р.Г. (ред.) *Oium*. Київ; Луцьк, с. 111-122.
- Федоров, Г.Б. 1960. Малаештский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 82, с. 253-301.
- Федоров, Г.Б. 1960. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 89.
- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi Asupra necropolei de Tip Sintana de Mures de la Izvoare — Piatra Neamt. *Memoria Antiquitatis*. XV—XVII, s. 127-149.
- Diaconu, G. 1965. *Tirgsor Necropola din secolele III—IV e. n. Bucuresti*.
- Ionita I. 1974. Necropola din secolulul IV e. n. de la Miorcani (jud. Botosani). *Cercetari istorice*. V, s. 81-92.
- Kropotkin, V.V. 1977. Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Cernjachov-Kultur. *Symposium ausklang der Latene-Zivilisation und Anfänge der Germanischen Besiedlung im mittleren donaugebiet*. Bratislava, s. 173-200.
- Palade, V. 2000. Asezarea si necropola de la Barlad-Valea Seaca. Bucuresti.
- Petrauskas, O.V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov — Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Romisch — Germanischen kommission*. 84, S. 223-351.
- Sovan. O. 2009. *Necropola de Tip Santana de Mures — Cernjachov de la Mihalaseni (jud. Botosani)*. Târgoviște.
- Trohani, G., Zoroliu, T. 1983. O Necropola din sec. al IV — lea e.n. descoperita la Draganesti — Olt. *Cercetari arheologice*. VI, s. 209-223.

Надійшла 18.12.2018

ABOUT INDIVIDUAL TYPES OF CHERNIAKHIV CULTURE CLAY CUPS

The publication deals with the problem of interpreting miniature vessels, in particular of round-shaped body and biconical forms, such as drinking vessels in a ceramic set of Cherniakhiv culture. Doubts about their belonging to the cups are based on their similarity with cooking and tableware. Generally, miniature vessels are defined as “childish” or ritual ceramics. To eliminate such confusion, we propose the resolution of this issue. Based on the material from the 94 burial grounds of the Cherniakhiv culture, the two most characteristic locations for the placement of “standardized” types of a clay cup in inhumation with respect to the skeleton and the rest of the ceramic service were identified. Allocation of these signs for types I, II, III and IV, as well as a detailed description of types V and VI, made it possible to determine 73 vessels of round-shaped body and biconical forms, like a cup.

Key words: Cherniakhiv culture, pottery, clay cups, miniature vessels.

К.Г. Варачева

Старший лаборант, Учебно-исследовательская лаборатория Германо-Славянской археологической экспедиции
Харьковского Национального университета имени В.Н. Каразина, wozdyx83@gmail.com

ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ТИПАХ ГЛИНЯНЫХ КУБКОВ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В данной публикации рассматривается проблема интерпретации миниатюрных сосудов, в частности округло-боких и биконических форм, как сосудов для питья в керамическом сервизе черняховской культуры. Из-за схожести с кухонной и столовой посудой «обычных» размеров возникают сомнения в их принадлежности к кубкам, чаще получая определение как «детская» или же ритуальная керамика. Чтобы исключить такую путаницу, мы предлагаем разрешение данного вопроса. На основании материала с 94 могильников черняховской культуры, выделены два наиболее характерных места размещения «стандартизированных» типов глиняного кубка в ингумации по отношению к костяку и остальному керамическому сервизу. Выделение этих признаков для типов I, II, III и IV, а также подробное описание типов V и VI, позволило определить 73 сосуда, округлобоких и биконических форм, как кубок.

Ключевые слова: черняховская культура, керамика, глиняные кубки, миниатюрные сосуды.

References

- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi Asupra necropolei de Tip Sintana de Mures de la Izvoare - Piatra Neamt. *Memoria Antiquitatis*. XV-XVII, s. 127-149.
- Baran, V.D. 1981. Cherniakhivska kultura. Za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu. Kyiv.
- Boiko, V. 1981. Kataloh kruzhalnykh kelykhiv cherniakhivskoi kultury. *Fondy navchalnoi naukovy-doslidnoi laboratorii arkeolohichnykh doslidzhen Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*.
- Braichevskaia, A.T. 1960. Cherniakhovskie pamiatniki Nadporozhia. *Materialy i issledovaniia po arkeolohii SSSR*. 82, pp. 148-191.
- Diaconu, G. 1965. Tirgsor Necropola din secolele III-IV e. n. Bucuresti.
- Fedorov, H.B. 1960. Malaeshstkiei mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkeolohii SSSR*. 82, pp. 253-301.
- Fedorov, H.B. 1960. Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia v I tysiacheletii n. e. *Materialy i issledovaniia po arkeolohii SSSR*. Moskva, 89.
- Heiko, A.V., Reida, R.M., Mylashevskiy, O.S. 2011. Cherniakhivske pokhovannia z Lokhvyichyny. In: Suprunenko, O.B. (red.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*. Kyiv; Poltava, pp. 95-100.
- Gereta, Y.P. 1989. Novye mogilniki Cherniakhovskoi kultury v Zapadnoi Podolii i velbarskaia kultura. *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim*. II, pp. 283-313.
- Honcharov, V.K., Makhno, E.V. 1957. Mohylnyk cherniakhivskoho typu bilia Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Arkheolohiia*. XI, pp. 127-144.
- Gudkova, A.V. 1990. Otchet o rabote Budzhakskoi arkeologicheskoi ekspeditsyi o raskopkakh cherniakhovskogo mogilnika Nagornoe II v Reniiskom raione, raskopkakh v Belgorod-Dnestrovskom raione kurgannoi grupy Babei, kurgany Krestovaia mogila u s. Podgornoe i mnogoslonoogo poseleniia Roshcha za 1990 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1990/266.
- Gudkova, A.V. 2004. Ranniia kruzhalnaia keramika cherniakhovskoi kultury. *Stratum Plus*. 4, c. 346-368.
- Gudkova, A.V., Rosokhatskii, A.A., Fokeev, M.M. 1993. Polevoi otchet Budzhakskoi arkeologicheskoi ekspeditsyi o raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury Nahornoe II v Reinskom raione Odesskoi obl. v 1993 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1993/36.
- Ionita, I. 1974. Necropola din secolulul IV e.n. de la Miorcani (jud. Botosani). *Cercetari istorice*. V, pp. 81-92.

- Kravchenko, N.M., Petrauskas, O.V., Petrauskas, A.V., Shyshkyn, R.H. 2005. Pamiatnyky pozdnerymskogo vremeni Pravoberezhnoi Kievshchyny. Kyiv.
- Kropotkin, V.V. 1977. Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Cernjachov-Kultur. *Symposium ausklang der Latene-Zivilisation und Anfänge der Germanischen Besiedlung im mittleren donaugebiet*. Bratislava, pp. 173-200.
- Kropotkin, V.V. 1978. Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Dumanov Kamenets-Podolskogo r-na Khmelnytskoi oblasti v 1978 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1978/7091.
- Kropotkin, V.V. 1979. Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Dumanov Kamenets-Podolskogo r-na Khmelnytskoi oblasti v 1979 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1979/7588.
- Kushtan, D.P., Petrauskas, O.V. 2011. Mogilniki cherniakhovskoi kultury Cherkassy-Tsentr. In: Petrauskas, O.V., Shyshkyn, R.H. (red.). *OIUM*. Kyiv; Lutsk, pp. 178-230.
- Magomedov, B.V. 1987. Cherniakhovskaia kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria. Kyiv.
- Magomedov, B.V. 2001. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin.
- Magomedov, B.V., Didenko, S.V. 2009. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Lehedzino. Raboty 2008-2009 gg. In: Korvin-Piotrovskii, A.H., Menotti, F. (red.). *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2009 g.* Kyiv, pp. 56-93.
- Magomedov, B.V., Didenko, S.V. 2010. Otchet o raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Lehedzino v 2010 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 2010/b.n.
- Magomedov, B.V., Levada, M.E., Abashyna, N.S. 1993. Otchet o raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury Petrikivtsy-1 v 1993 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1993/20.
- Magomedov, B.V., Levada, M.E., Lobai, B.Y. 1992. Otchet o raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury v s. Petrikivtsy v 1992 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1992/35.
- Mahomedov, B.V., Ryzhov, S.N., Lobai, B.Y. 1983. Otchet Vinnitskogo otriada Lesostepnoi Pravoberezhnoi ekspeditsyi 1983 goda. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1983/7a.
- Makhno, E.V., Sikorskyi, M.Y. 1989. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Sosnovy na levoberezhze Dnepra. *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim*. 2, pp. 249-262.
- Nekrasova, A.N. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury dneprovskogo levoberezhia. In: Terpilovskii, R.V. (ed.). *Goty i Rim*. Kyiv, 2006, pp. 87-200.
- Nikitina, H.F. 1966. Klassifikatsiia lepnoi keramiki cherniakhovskoi kultury. *Sovetskaia Arkheologiya*. 4, pp. 147-159.
- Nikitina, H.F. 1988. Mogilnik u s. Oselivka Kelmenetskogo raiona Chernovitskoi obl. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury* (red. V.V. Kropotkin). Moskva, pp. 5-97.
- Nikitina, H.F. 1996. Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii. Moskva.
- Nikitina, H.F. 1985. Sistematika pogrebalnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury. Moskva.
- Palade, V. 2000. Asezarea si necropola de la Barlad-Valea Seaca. Bucuresti.
- Petrauskas, O.V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov - Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethokulturellen Besonderheiten. Bericht der Romisch - Germanischen kommission. 84, S. 223-351.
- Petrauskas, O.V., Petropavlovskii, A.B. 1991. Otchet o raskopkakh mogilnika cherniakhovskoi kultury v g. Kaneve (Kanev - ul. Pushkina) v 1991 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1991/159.
- Petrauskas, O.V., Tsyndrovskaya, L.A. 2002. Nakhodki cherniakhovskoi kultury vblizi s. Zhovnino. Kyiv.
- Rafalovich, Y.A. 1986. Dancheny. Mogilnik cherniakhovskoi kultury III-IV vv. n. e. Kishenev.
- Reida R., Luhovoi, R. 2003. Kompleks keramiki cherniakhivskoi kultury z Vodianoho. *Ukrainskyi keramologichnyi zhurnal*. 1 (7), pp. 121-123.
- Rosokhatskii, A.A. 1990. Otchet o polevykh issledovaniakh mogilnika Belenkoe. Raskopki 1990 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1990/271.
- Rikman, E.A. 1975. Etnicheskaia istoriia naseleniia Podnestrovia i prilegaiushchego Podunavia v pervykh vekakh nashei ery. Moskva.
- Smishko, M.Iu. 1968. Zvit pro riaduvani rozkopky na mohylnyku cherniakhivskoi kultury poblyzu s. Ostrivets Ivano-Frankivskoi oblasti v 1968 rotsi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1968/84.
- Sovan, O. 2009. Necropola de Tip Santana de Mures - Cernjachov de la Mihalaseni (jud. Botosani). Târgoviște.
- Strelnik, M.A. 2002. Kubki cherniakhovskoi kultury (II-Vvv. n. e.) vsobranii Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. In: Yarovoi, E.V. (red.). *Drevneishye obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. - V vek n. e.)*. Tiraspol, pp. 358-362.
- Sikorskii, M.Y., Makhno, E.V., Buzian, H.N. 1979. Otchet o rabote Pereiaslava-Khmelnytskoi arkeologicheskoi ekspeditsyi v 1979 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1979/119.
- Sikorskii, M.Y., Makhno, E.V., Buzian, H.N. 1985. Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnytskoi arkeologicheskoi ekspeditsyi v 1985 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f.e., 1985/125.
- Symonovich, E.A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury stepnogo Podneprovia. *Sovetskaia arkeologiya*. XXIV, pp. 282-316.
- Symonovich, E.A. 1960. Raskopky mogilnika u Ovcharni Sovkhoza Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*. 82, pp. 192-238.
- Symonovich, E.A. 1964. Ornamentatsiia cherniakhovskoi keramiki. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*. 116, pp. 322-323.
- Symonovich, E.A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo g. Odessy. In: Symonovich, E.A. (red.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva, pp. 63-111.

- Symonovych, E.O. 1983. Cherniakhivska keramika Podniprovia. *Arkheolohiia*. 43, pp. 26-43.
- Trohani, G., Zorzoliu, T. 1983. O Necropola din sec. al IV - lea e.n. descoperita la Draganesti - Olt. *Cercetari arheologice*. VI, pp. 209-223.
- Tylishchak, V.S. Lipna keramika Chernelevo-Ruskoho cherniakhivskoho mohylnya. In: Petrauskas, O.V., Shyshkyn, R.H. (red.). *Oium*. Kyiv; Luts'k, 2011, pp. 111-122.
- Varacheva, K.G. 2010. Pogrebeniia s glinianymi kubkami na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury Dnepro-Donetskoi lesostepi. *Drevnosti* 2010. 9, pp. 254-264.
- Varacheva, K.G. 2011. Mesto stekliannykh i glynianykh kubkov v servize pogrebenii na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury Dnepro-Donetskoi lesostepi. In: Petrauskas, O.V., Shyshkyn, R.H. (red.). *OIUM*. Kyiv; Luts'k, pp. 61-65.
- Varacheva, K.G. 2012. Nestandartnye formy glinianykh kubkov cherniakhovskoi kultury. In: Diachkov, S.V. (red.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkiv, pp. 63-64.
- Varacheva, K.G. 2013. Gliniane kubki konicheskoi formy na pamiatnikakh cherniakhovskoi kultury. In: Vdovychenko, E.V. (red.). *VIII mezhdunarodnaia arkheologicheskaia konferentsiia studentov i aspirantov "Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy"*. Rostov-na-Donu, pp. 168-172.
- Varacheva, K.G. 2014. K voprosu o rasprostraneni glinianykh kubkov usecheno-konicheskoi formy v cherniakhovskoi kulture (pogrebenie 125 mogilnika Voitenki). *Stratum plus*. 4, pp. 285-298.
- Vinokur, Y.S., Ostrovskii, M.Y. 1967. Rakovetskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 139, pp. 144-159.
- Zharov, H.V., Terpylovskiy, R.V. 2011. Novi pamiatky cherniakhivskoi kultury u mezhyrichchi Udaiu i Suly. In: Petrauskas, O.V., Shyshkyn, R.H. (red.). *Oium*. Kyiv; Luts'k, pp. 166-177.

Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров *

СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ НА БУКОВИНІ (до 100-річчя від дня народження Б.О. Тимошука)

Подається короткий біографічний нарис та творчий шлях відомого українського археолога, історика, краєзнавця, популяризатора археологічних знань Б.О. Тимошука, якому виповнилося 100 років від дня народження у квітні 2019 р.

Ключові слова: Б.О. Тимошук, Буковина, археологічні пам'ятки, селища, городища, могильники, гніздо поселень, обшинний центр, празько-корчацька культура, райковецька культура, Київська Русь.

Серед дослідників історичного минулого Буковини особливе місце посідає археолог, історик, краєзнавець, доктор історичних наук Борис Онисимович Тимошук. Завдяки його роботам на території Буковини виявлені сотні археологічних пам'яток. Масштабні розкопки на декількох десятках із них стали широко відомими у вітчизняній та зарубіжній історіографії, а здобуті матеріали та запропоновані ним історичні концепції викликали інтерес багатьох вчених і знайшли чимало послідовників як в Україні, так і поза її межами.

Народився Борис Онисимович 7 квітня 1919 р. в с. Лука Житомирської обл. в сім'ї Онисима та Олени Тимошуків. Крім нього, у сім'ї було ще двоє дітей. Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого пройшли на рідній Житомирщині. До 5 класу він навчався у су-

сідньому с. Левки, а пізніше — у школі рідного села. З перших років навчання Б.О. Тимошук відзначався кмітливістю і старанністю. Особливо захоплювався математикою, багато читав. У 1932—1933 рр. родина Тимошуків важко пережила голодомор. Цей час запам'ятався підлітку постійним недоїданням та великою кількістю померлих від голодної смерті односельців.

Чотирнадцятирічним юнаком Б.О. Тимошук вступив на факультет робітничо-селянської молоді у Житомирі. Після робфаку продовжив навчання на історичному факультеті педагогічного інституту. Вчився заповзято, особливо цікавився давньою та середньовічною історією. Захоплювався юнак також працями з військової історії (Михайлина, Пивоваров 2009, с. 74—76).

Після закінчення 3 курсу Б.О. Тимошук був направлений на роботу (повний курс навчання не пройшов, оскільки після масових арештів 1937 р. школи потерпали від нестачі вчителів) учителем історії в с. Веселиново Миколаївської (тепер Одеської) обл. Там пропрацював два роки у місцевій школі, а також заочно навчався в Одеському педінституті, який закінчив у 1939 р. Восени того ж року Б.О. Тимошук був призваний до лав Червоної армії. Служив у Першій особливій бригаді морської піхоти Балтійського військово-морського флоту (Масан, Мисько 1999, с. 6—8).

Згодом Б.О. Тимошук був направлений для подальшого проходження служби в Пінську військову флотилію. Тут його застав початок війни. Разом із однополчанами виривався із оточень, брав участь у героїчній обороні Києва. Потім відступав на схід, але у жовтні 1941 р. потрапив в оточення. Далі був німецький по-

* МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, ORCID 0000-0002-7705-7211, mykhailyna53@ukr.net

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, заступник Генерального директора з наукової роботи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, ORCID 0000-0003-2303-4476, pyvovarov.sergiy@gmail.com

© Л.П. МИХАЙЛИНА, С.В. ПИВОВАРОВ, 2019

лон, втеча з нього та повернення до рідного села. Спроба зв'язатися із підпіллям і партизанами виявилася для Бориса Онисимовича невдалою. Він був заарештований гестапо й відправлений до концентраційного табору. Спочатку ув'язненого доправили до одного із найжахливіших німецьких концтаборів «Майданек» у Польщі. У цьому таборі смерті Б.О. Тимошук перебував із 3 серпня 1943 р. до 6 березня 1944 р. Полоненому дивом вдалося вижити в нелюдських умовах, одужати після тифу, не зламатися від непосильної праці, не втратити віру в себе. У березні 1944 р. в'язнів табору перевели до Флосенбурга на території Німеччини, де розташовувалася не менш жахлива «фабрика смерті». Після більше ніж річного перебування там Б.О. Тимошука разом із тисячами інших в'язнів визволили у квітні 1945 р. американські війська. Перед колишнім військовополоненим постало питання вибору подальшого життєвого шляху. Попри небезпеку недовіри та переслідувань як колишнього військовополоненого Б.О. Тимошук вирішив повернутися до рідної домівки. Повернення виявилось тривалим. Спочатку довелося пройти фільтраційну комісію в Чеських Будейовицях, а потім була служба у діючій Червоній армії. Навесні 1946 р. його демобілізували (Тимошук 1991, с. 50—59; Тимошук 2009, с. 50—59).

Після повернення на Батьківщину колишньому солдату було вкрай складно знайти роботу, адже перебування у полоні було майже рівноцінним тавру «ворог народу». У пошуках роботи Б.О. Тимошук відвідав не одну установу, але скрізь чув єдине: «Не потрібен». І тут відбулася зустріч, яка стала доленосною і докорінно змінила його життя. Під час спілкування зі співробітниками Житомирського краєзнавчого музею він познайомився із В.К. Гончаровим (1909—1987 рр.) — відомим київським археологом, який досліджував городище в уроч. Лука поблизу с. Райки. Вчений запропонував Б.О. Тимошуку роботу землекопа в археологічній експедиції. Участь у дослідженнях зацікавила і захопила молоду людину. Незабаром він став керівником розкопу, а у вільний час посилено студіював археологічну літературу. Захоплення археологією і фахові знання, здобуті в експедиції, сприяли у розв'язанні подальших життєвих проблем (Тимошук 2009, с. 79—82).

Влітку 1947 р. розпочався новий період у житті Б.О. Тимошука. За рекомендацією знайомих українських археологів В.К. Гончарова, В.Й. Довженка та Д.Т. Березовця від 26 квітня

Рис. 1. Б.О. Тимошук (60-ті рр. XX ст.)

Fig. 1. B. O. Tymoschuk, 1960^{ies}

1947 р. він отримав посаду археолога у Чернівецькому краєзнавчому музеї (Тимошук 2009, с. 82—86).

Буковина зустріла початківця-археолога досить привітно і молодий науковець взявся до роботи у музеї. Він ознайомився з матеріалами про археологічні старожитності регіону, а згодом розпочав власні дослідження. Спочатку вони носили розвідковий характер і мали на меті поповнення музейної колекції новими експонатами. На кінець 1940-х — початок 1950-х рр. визначилися основні наукові пріоритети дослідника. Все більше уваги Б.О. Тимошук приділяє середньовічним старожитностям регіону, хоча вивчає пам'ятки й інших археологічних періодів. Для такого вибору наукової тематики у молодого вченого був ряд причин. Зокрема, у той час вважали, що слов'янське (давньоукраїнське) населення з'явилося на землях краю порівняно пізно (XVII—XIX ст.). Цю тезу активно підтримували румунські дослідники довоєнного часу. Між тим, досліджуючи археологічні пам'ятки буковинського краю, науковець звернув увагу на місцеву мікротопонімію, яка значною мірою збігалася з гідронімами й ойконімами рідного Полісся. Більше того, маючи досвід розкопок слов'янських (райковецька культура) та давньоруських (XII — перша половина XIII ст.) пам'яток на Житомирщині мав змогу порівняти основні категорії тамтешніх археологічних комплексів із виявленими на землях краю. Це дозволило стверджувати, що матеріали

Рис. 2. На розкопках у Хотинській фортеці (1949 р.)

Fig. 2. At the excavations in the Khotyn fortress, 1949

з обох регіонів ідентичні. Підтвердили його припущення й консультації з багатьма вітчизняними археологами та апробація результатів досліджень на форумах різних рівнів (Филипчук 1998, с. 65—68; Хорошкевич 2000, с. 11—12; Масан, Тимошук 2005, с. 146—152; Мисько 2007, с. 402—403; Шманько 2008, с. 178—180).

Виявлені Б.О. Тимошуком пам'ятки поблизу сіл Бурдей, Іванківці, Гаврилівці, Ставчани, Шишківці, Давидівці, Кліводин, Лашківка, Ленківці, Карапчів, Станівці аргументовано вважаються ним ранньослов'янськими та давньоруськими. Проведені розкопки у літописному Василеві та зібрані там матеріали для музею (колекція кераміки, кам'яний саркофаг, предмети побуту) ще більше переконали дослідника у правильності інтерпретації обстежених пам'яток. У 1952 р. він приступив до дослідження розташованого поблизу м. Чернівців Ленківецького городища. Тоді ж були виявлені середньовічні археологічні пам'ятки в Дарабанах, Нагор'ях, Непоротовому, Ломачинцях, Бабиному, Горішніх Ширівцях та ін. Всього на 1955 р. Б.О. Тимошук відкрив понад 60 пам'яток IX—XIII ст. Всі ці знахідки переконливо доводили, що Буковина здавна була заселена автохтонним слов'янським населенням (Пивоваров 2005, с. 100—105).

Дослідження цих пам'яток мало важливе значення для відтворення історичного мину-

лого краю. Дослідник довів, що виявлені городища і селища за своїм плануванням і основними структурними елементами відповідають пам'яткам періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства з інших українських територій. Отриманий на них матеріал виявився абсолютно ідентичним предметам матеріальної культури княжої доби на більшій території України. Серед знахідок привертала увагу предмети (шиферні прясельця, скляні браслети, амфори-корчаги), які свідчили про економічні зв'язки місцевого населення. Цінними були знахідки (писала, надписи на різних предметах, предмети християнської та язичницької символіки), що свідчили про досить високий рівень культурного розвитку населення краю доби середньовіччя. Археологічні дослідження остаточно зруйнували міф про незаселеність регіону та пізню появу тут слов'янського населення (Пивоваров 2005, с. 103—106).

У другій половині 1950-х років археологічні роботи на території Буковини набувають системного характеру. Б.О. Тимошук продовжив досліджувати Ленківецьке поселення, де детально вивчив конструкцію оборонних клітей дитинця, провів розкопки житлових і господарських будівель, могильника, торгово-ремісничого посаду, виявив рештки виробничих споруд з добування кричного заліза тощо. У 1958—1959 рр. дослідник розпочав археологічне вивчення літописного Василева. Детальне обстеження решток пам'ятки дозволило йому з'ясувати, що Василів давньоруського часу був міським поселенням із дитинцем, торгово-ремісничим посадом, феодальним замком, сільськими селищами-супутниками та монастирем. Сенсацією розкопок стало відкриття фундаментів білокам'яного чотирьохстовпного храму, збудованого за типовою архітектурною традицією Київської Русі. Важливою знахідкою був виявлений біля стіни храму кам'яний саркофаг із вирізаними на верхній плиті знаками Рюриковичів. Отримані під час дослідження Василева матеріали дозволили також вивчити ряд могильників, які розташовувалися на території літописного міста. Тоді ж було започатковано збір даних антропології, які згодом проаналізовані М.С. Великановою засвідчили слов'янський антропологічний тип усіх похованих. Матеріали розкопок опубліковані дослідником у низці фахових видань і суттєво доповнили джерельну базу узагальнювальних праць з археології та історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (Михайлина, Пивоваров 2009, с. 76—80).

У 1961—1962, 1964, 1967 рр. Б.О. Тимошук провів розкопки Хотинської фортеці, про час виникнення якої точилися суперечки. Було встановлено, що перші дерев'яно-земляні укріплення слов'ян на місці фортеці з'явилися ще в X—XI ст., а першу кам'яну фортецю почали будувати в роки правління Данила Галицького. У ті ж роки науковець провів обстеження літописного Онута. Через відсутність тут синхронних укріплень дослідник відніс пам'ятку до категорії літописних сіл. Також він провів дослідження згадуваних у «Списку руських городів дальних і ближніх» Цецина (Чечуня) і Городка на Черемоші. Рештки першого з них Б.О. Тимошук виявив на горі Цецин, а з другим пов'язав городище біля с. Карапчів і ототожнив його з містом Хмелевом, що згадується у грамотах молдавського часу (Пивоваров 2005, с. 103—105).

Важливою подією у житті Б.О. Тимошука став захист у 1967 р. кандидатської дисертації на тему «Північна Буковина IX—XIV ст. за археологічними даними», яка підсумувала археологічне вивчення середньовічних старожитностей краю на той час. Під час роботи над дисертацією науковець використав матеріали із 190 селищ, 26 городищ і трьох міст (давні Чернівці, літописний Василів, середньовічний Хотин). На основі вивчених матеріалів Б.О. Тимошук дійшов висновку, що «... в світлі письмових і археологічних джерел Північна Буковина в IX—XIV ст. виступає як частина Давньоруської держави». Аналіз предметів матеріальної культури дозволив науковцю виділити три періоди історії місцевого слов'янського населення, а саме: IX—XI ст., коли ця територія входила до складу Київської Русі; XII — перша половина XIII ст. — феодальна роздрібненість і входження регіону до руських феодальних князівств (Теребовлянського, Галицького, Галицько-Волинського); друга половина XIII—XIV ст. занепад у житті населення краю після монголо-татарської навали та входження регіону до складу Молдавського князівства (Пивоваров 2005, с. 100—108).

Апробовані в дисертаційному дослідженні матеріали склали основу низки праць Б.О. Тимошука, серед яких статті, розділ у колективній монографії «Північна Буковина, її минуле і сучасне», статті з давньої історії Чернівців в «Історії міст і сіл УРСР. Чернівецька область», а також статті та науково-популярні видання «Дорогами предків» (Тимошук 1968) та «Північна Буковина — земля слов'янська» (Тимошук 1969). Завдяки їхній появі інфор-

Рис. 3. Вивчення знайдених артефактів у Чернівецькому краєзнавчому музеї (50-ті рр. XX ст.)

Fig. 3. Studying of the discovered artifacts at the Chernivtsi Local History Museum, 1950^{ies}

мація про минуле краю стає доступною широкому загалу. З цього часу вивчення проблем середньовічної історії краю піднімається на якісно новий рівень, а здобуті Б.О. Тимошуком матеріали досліджень старожитностей ранньослов'янського та давньоруського часу увійшли до більшості узагальнювальних праць з історії та археології України.

У лютому 1968 р. Б.О. Тимошука запросили на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР Чернівецького державного університету. Співпраця із навчальним закладом тривала у нього ще з кінця 1940-х рр., коли в експедиціях вченого проходили практику студенти-першокурсники. На час переходу на викладацьку роботу дослідник провів 22 експедиції та виявив близько 800 нових пам'яток, отримав значний досвід археологічних робіт, став відомим у краї лектором і екскурсоводом. Тому не випадково Вчена рада історичного факультету Чернівецького державного університету одноголосно обрала його на викладацьку посаду (Мисько 2007, с. 402—406).

За період роботи в університеті Б.О. Тимошук доклав чимало зусиль аби зацікавити студентів-істориків проблемами археології, очолював археологічну експедицію і підготував чимало фахівців, для яких археологія стала справою всього життя. Він викладав студентам курс «Основи археології» та спецкурси «Історія Буковини» й «Основи краєзнавства», керував студентським археологічним гуртком і навчальною археологічною практикою. Він

Рис. 4. Б.О. Тимошук разом із студентами-істориками на розкопках слов'янського житла в Кодині (1977 р.)

Fig. 4. B. O. Tymoschuk and students-historians excavate a Slavonic dwelling in Kodyn, 1977

розробив і видав конспект лекції «Археологічні пам'ятки Чернівецької області» (Тимошук 1970), в якому навів характеристики найбільш вивчених археологічних пам'яток. Ця невелика робота стала для багатьох студентів посібником з вивчення археологічних старожитностей Буковинського краю.

Б.О. Тимошук користувався заслуженим авторитетом серед молоді. Своєрідна манера спілкування та притаманна демократичність постійно приваблювала до нього студентів. Фактично він став засновником археологічної школи в Чернівецькому університеті. Завдяки його плідній науково-педагогічній діяльності зі стін цього закладу вийшла ціла когорта вітчизняних науковців, які стали гордістю української археологічної та історичної науки — Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Приходнюк, Л.В. Вакулєнко, І.П. Герета, Б.П. Томенчук, О.М. Масан, В.М. Войнаровський, М.А. Филіпчук, М.О. Ягодинська та інші (Михайлина, Пивоваров 2009, с. 80—82).

Викладацьку діяльність Б.О. Тимошук поєднував з науковими археологічними дослідженнями. У кінці 1960-х рр. на землях краю розгорнулися інтенсивні пошукові роботи у зв'язку з будівництвом Новодністровської гідроелектростанції та створенням водосховища. Основну увагу під час цих досліджень вчений звернув на городище поблизу с. Ломачинці. Внаслідок проведених робіт дослідник дійшов висновку, що комплекс із трьох давньоруських городищ, поселень, печерного монастиря між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці є рештками добре укріпленого населеного пункту XII — першої половини XIII ст. Науковець висунув гіпотезу, що це могли бути рештки

давньоруського літописного міста Кучелмин. У той же час почалися розкопки Перебиківського городища XI—XIV ст., матеріали якого дозволили пролити світло на час занепаду Галицької Русі та включення її земель до складу сусідніх державних утворень.

У 1970 р. Б.О. Тимошук перейшов працювати до щойно створеного Чернівецького відділу Інституту історії АН України. Тут він продовжив свої наукові дослідження в галузі археології та історії Північної Буковини.

Важливою віхою в науковій діяльності вченого стала публікація монографічного дослідження «Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.» (Тимошук 1976). У ньому узагальнено відомості про 206 слов'янських пам'яток регіону, розроблена їх періодизація та хронологія, подано детальна характеристика селищ, городищ, городищ-святилищ і поховань та розглянуто основні види господарської діяльності місцевого населення.

Інтерес викликають дослідження соціальної структури слов'янського населення переддержавного часу. Автор звернув увагу на компактне розташування пам'яток, які складають «гнізда поселень». За висновком Б.О. Тимошука, таке «гніздо поселень» є археологічним відповідником територіальної общини.

Не менш важливим є висновок вченого про територіально-племінну приналежність слов'янського населення регіону. Проаналізувавши писемні джерела, топонімію та археологічний матеріал, Б.О. Тимошук переконливо довів, що на землях регіону проживали племена східних хорватів у Попрутті і племена тиверців — у Середньому Подністров'ї, які взяли безпосередню участь у формуванні Київської Русі.

Б.О. Тимошук був умілим популяризатором археологічних знань. На сторінках своїх науково-популярних праць «Зустріч з легендою» (Тимошук 1974), «Слов'янські гради Північної Буковини» (Тимошук 1975), «Твердиня на Пруті» (Тимошук 1978) та у численних дописах у місцевих газетах він розповів про значення археологічних джерел для дослідження давніх епох, про які збереглися тільки уривчасті згадки писемних джерел. Усі ці роботи стали цінними посібниками для місцевих вчителів та краєзнавців.

Ще на початку 1970-х рр. археолог звернув увагу на ранньослов'янські старожитності празько-корчацької культури, що були виявлені ним поблизу Чернівців. Після розвідкових досліджень і отримання перших результатів, які засвідчили унікальність виявленого матеріа-

лу, Б.О. Тимошук запросив до співпраці знаного фахівця з археології ранніх слов'ян Ірину Петрівну Русанову. Протягом 1974—1979 рр. вони провели спільні дослідження на одному з таких поселень в уроч. Кодин, поблизу с. Остриця. Тут дослідники вперше виокремили слов'янські старожитності другої половини V ст. н. е. Згодом результати їхніх розкопок були видані окремою монографією (Русанова, Тимошук 1984).

У 1977 р. археологічна експедиція Чернівецького державного університету продовжила розпочаті у 1972 р. Б.О. Тимошуком археологічні дослідження Ревнянського гнізда поселень VIII—X ст. на правому березі р. Прут, які тривали впродовж 14 польових сезонів. Науковими консультантами експедиції були Б.О. Тимошук і І.П. Русанова. За час багаторічних досліджень у Ревному пройшли вишкіл польових археологічних досліджень і отримали досвід проведення розкопок практично всі учні Бориса Онисимовича. Завдяки багаторічним дослідженням Ревнянський комплекс поселень став хрестоматійним, а отримані тут матеріали дали можливість відтворити різні аспекти історичного минулого східнослов'янського населення регіону напередодні утворення могутньої Київської держави.

Вагомим доробком у вивчення минулого краю стала праця Б.О. Тимошука «Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)» (Тимошук 1982), в якій узагальнено матеріали з понад 300 пам'яток, виявлених вченим протягом багаторічних польових археологічних досліджень. У монографії вперше запропоновано типологію давньоруських городищ, проаналізовано основні категорії пам'яток, розроблено чітку періодизацію та хронологію давньоруської кераміки. У книзі визначено соціальні ознаки городищ різних типів. Автор виділив городища—общинні центри, князівські (державні) фортеці, городища—сторожові фортеці, феодалні замки і городища—давньоруські міста. Така типологія носила новаторський характер і дозволяла використовувати матеріали пам'яток для аналізу державотворчих процесів на буковинських землях від VIII до XIV ст. Ще однією важливою складовою роботи стала публікація каталогу давньоруських пам'яток регіону. Виклад матеріалу супроводжується понад сотнею карт, фотографій і таблиць з планами городищ і поселень, розкопаних об'єктів та предметів матеріальної культури. У цілому робота Б.О. Тимошука відбиває стан середньовічної археології в регіоні на початок 1980-х рр.

Рис. 5. Розчистка слов'янської печі-кам'янки (початок 80-х рр. XX ст.)

Fig. 5. Clearing the Slavonic stone kilns, early 1980^{ies}

Монографія була однією із перших праць, присвячених дослідженню пам'яток XI—XIV ст. невеликого регіону, і слугувала своєрідним взірцем для досліджень пам'яток сусідніх територій (Масан 2005, с. 146—152).

Значну увагу Б.О. Тимошук і І.П. Русанова присвятили вивченню пам'яток райковецької культури. Було проведено суцільне обстеження території Буковини та окремих місцевостей Івано-Франківської обл. Завдяки цьому виявлено поселенські структури (гнізда поселень) слов'ян, що склалися з городища (вони були декількох типів), могильників та певної кількості землеробських селищ. Застосування нових методик пошуку поселень у залісненій місцевості, зокрема за западинами, які зберігали-

Рис. 6. Б.О. Тимошук та І.П. Русанова (1981 р.)

Fig. 6. B. O. Tymoschuk and I. P. Rusanova, 1981

Рис. 7. Меморіальна дошка в Чернівцях на будинку, де проживав Б.О. Тимошук

Fig. 7. Memorial plate on the house in Chernivtsi, where B. O. Tymoschuk lived

ся на місцях жител-напівземлянок, дозволили деталізувати плани поселень і характеризувати їх розташування на місцевості неруйнівними методами. Усе це дало можливість висунути деякі новаторські погляди на формування та еволюцію обштинного ладу східних слов'ян. Результатом цих досліджень стала докторська дисертація Б.О. Тимошука на тему «Общинний лад східних слов'ян VI—X ст. (за археологічними даними Північної Буковини)» (Тимошук 1983), яка була успішно захищена в Інституті археології АН СРСР у 1983 р. Дисертаційна робота стала помітним явищем в галузі ранньослов'янської археології. Одразу після захисту академік Б.О. Рибаків запропонував науковцю перейти на роботу в сектор слов'яно-руської археології Інституту археології АН СРСР. Борис Онисимович переїжджає до Москви, й оселяється у дружини — І.П. Русанової (Хорошкевич 2000, с. 13—15).

У житті Б.О. Тимошука розпочинається новий життєвий етап — московський. Працевлаштувавшись у науковій установі, він розпочав активну дослідницьку роботу — працював над

плановими темами, брав участь у роботі археологічних експедицій. В Інституті археології він пройшов шлях від виконуючого обов'язки старшого наукового співробітника до провідного співробітника-консультанта.

Б.О. Тимошук та І.П. Русанова здійснювали спільні експедиції на західноукраїнських землях. Основним напрямком їхніх археологічних досліджень стали язичницькі культові пам'ятки середньовічного часу. Дослідники вивчали слов'янські святилища на Буковині у Нагор'ях, Бабиному, Кулішівці, Горбовому.

Прикарпатська експедиція під їхнім керівництвом впродовж декількох сезонів проводила дослідження городища на горі Богіт на Тернопільщині, де виявлено початкове місце розташування кам'яного чотириликого Збруцького ідола — Святовита. Незабаром неподалік (у с. Крутилів) було виявлено ще одне городище з чіткими культовими ознаками. Отримані матеріали викликали величезний науковий резонанс. З'ясувалося, що християнство на території Давньої Русі остаточно не витіснило язичництво навіть у першій половині XIII ст. Осередки язичництва зберігалися у важкодоступних місцях ще довгий час. Повідомлення про ці відкриття викликали гостру дискусію серед дослідників. Загалом вони поділилися на тих, хто підтримував, і тих, хто повністю заперечував існування у XII—XIII ст. великого язичницького центру на Збручі. Європейські спеціалісти позитивно відгукнулися на відкриття І.П. Русанової та Б.О. Тимошука. Проте, як не дивно, значна частина вітчизняних науковців зустріла їх неприйняттям. Автори розкопок стверджували, що дискусія з цієї проблеми не є закритою, оскільки вимагає системного розгляду аналогій таких культових центрів на інших територіях. Така робота була проведена, а її результатом став вихід у 1993 р. спільної монографії «Языческие святилища древних славян» (Русанова, Тимошук 1993; Хорошкевич 2000, с. 14—15). Вона викликала значний інтерес у науковому світі і була перевидана у 2007 та 2017 рр. (Русанова, Тимошук 2007; 2017).

Б.О. Тимошук не полишав поза увагою також вивчення проблем розвитку ранньослов'янського суспільства. Вагомим дослідженням у цій царині стала його нова робота «Восточные славяне: от общины к городам» (Тимошук, 1995), в якій було розкрито основні механізми трансформації слов'янського суспільства протягом VI—XIII ст. та шляхи виникнення перших міст на основі ремісничих цен-

трів. За цю працю Б.О. Тимошук був відзначений спеціальною премією Президії РАН.

Багато часу вчений приділяв громадській роботі. Він тривалий час очолював раду ветеранів Інституту археології РАН (Ідзьо 2008, с. 156—159). Б.О. Тимошук із захопленням зустрів демократичні перетворення в тодішньому СРСР. Він намагався не пропустити жодного мітингу в Москві, ходив на них в українській колоні під жовто-синіми знаменами. У квітні 1995 р. у Москві був заснований український історичний клуб. Його головою обрали Б.О. Тимошука. З притаманним йому запалом долучився до роботи нової структури, регулярно виступав на засіданнях та друкувався у «Науковому віснику українського історичного клубу» (Ідзьо 2005; 2008).

У 1997 р. у Б.О. Тимошука почалися проблеми зі здоров'ям. Далися взнаки військові лихоліття, перебування у концтаборах, напружена атмосфера столичного інституту, некоректні напади опонентів і критиканів. Після перенесеного інсульту він втратив можливість самотійно пересуватися. Його дружина і науковий соратник І.П. Русанова доглядала за ним до того часу, поки сама важко не захворіла. У 1998 р. після важкої і тривалої хвороби вона відійшла у вічність. За наполяганням родичів Б.О. Тимошук переїхав із Москви під опіку дочок і онуків до Чернівців, де й провів останні роки життя.

У Чернівцях, незважаючи на хворобу, він не полишав занять наукою. У 1999 р. тут побачила світ остання прижиттєва книга археолога «Східні слов'яни VII—X ст.: полуддя, язичництво, початки держави» (Тимошук, 1999), де були розглянуті важливі питання формування східнослов'янської державності (Михайлина, Пивоваров 2009, с. 85—86). Вчений багато читав, спілкувався з учнями, диктував свої спогади, що вийшли друком у 2009 р. (Тимошук 2009).

На початку 2003 р. здоров'я Б.О. Тимошука після другого інсульту різко погіршилося. 26 лютого він відійшов у вічність. Поховали Бориса Онисимовича на цвинтарі у Чернівцях на вул. Руській.

Пам'ять про Б.О. Тимошука — видатного українського археолога увіковічена у його численних дослідженнях, які продовжують учні та послідовники вченого. Життєвий і творчий шлях науковця став предметом спеціального дисертаційного дослідження, захищеного у 2009 р. (Шманько 2009). У Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федь-

ковича проведено дві наукові конференції на честь Б.О. Тимошука. На будинку, де проживав учений, стараннями родини та громадськості встановлено меморіальну дошку. Рішенням Чернівецької міської ради на його честь названо вулицю неподалік досліджуваного ним Ленківецького городища. У 2018 р. Б.О. Тимошука нагороджено Почесною відзнакою Чернівецької обласної ради «За заслуги перед Буковиною» (посмертно).

- Войнаровський, В. 1998. Видатні дослідники археології римського часу Північної Буковини Ірина Русанова та Борис Тимошук. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Постаті української археології*. 7, с. 63–65.
- Ідзьо, В.С. 2005. Наукова творчість і громадська діяльність Бориса Онисимовича Тимошука. *Науковий вісник Українського Історичного Клубу*. т. XI, с. 166–169.
- Ідзьо, В.С. 2008. Наукова творчість, та громадська діяльність Бориса Онисимовича Тимошука, як Голови Вченої Ради Українського Університету в Москві (1992—2000). *Науковий вісник Українського Історичного Клубу*. т. XIII, с. 5–9.
- Масан, О. 1996. Б.О. Тимошук — визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини. *З історичного минулого Буковини*. Чернівці, с. 237–246.
- Масан, О.М., Мисько, Ю.В. 1999. *Борис Онисимович Тимошук. Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження)*. Чернівці.
- Масан, О., Тимошук, Т. 2005. Видатний український археолог та історик Борис Онисимович Тимошук (1919—2003 рр.). *Нові обрії. Наук. пр. Ін-ту фундам. дослідж.* 8, с. 146–152.
- Мисько, Ю.В. 2007. Борис Тимошук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 11, с. 402–406.
- Михайлина, Л.П., Пивоваров, С.В. 2009. Видатний український археолог Борис Онисимович Тимошук (1919—2003 рр.). *Науково-методичний вісник: Збірник наукових праць*. Вип. 8. *Історія та правознавство*. с. 74–87.
- Пивоваров, С.В. 2005. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI — перша половина XIII ст.) в працях Б.О. Тимошука. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. т. 19, с. 100–108.
- Русанова, І.П., Тимошук, Б.А. 1993. *Язычество древних славян*. Москва.
- Русанова, І.П., Тимошук, Б.А. 2007. *Язычество древних славян*. Москва.
- Русанова, І.П., Тимошук, Б.А. 2017. *Язычество древних славян*. Москва.
- Тимошук, Б.О. 1970. *Археологічні пам'ятки Чернівецької області (Конспект лекцій)*. Чернівці.
- Тимошук, Б.А. 1967. Северная Буковина IX—XIV вв. по археологическим данным. *Автореф. дис. ...канд. ист. наук*. Черновцы.
- Тимошук, Б.О. 1968. *Дорогами предків*. Ужгород.
- Тимошук, Б.О. 1969. *Північна Буковина — земля слов'янська*. Ужгород.
- Тимошук, Б.О. 1974. *Зустріч з легендою: Історико-краєзнавчі нариси*. Ужгород.

- Тимошук, Б.О. 1975. *Слов'янські гради Північної Буковини*. Ужгород.
- Тимошук, Б.О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.* Київ.
- Тимошук, Б.О. 1978. *Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців*. Ужгород.
- Тимошук, Б.О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ.
- Тимошук, Б.А. 1983. Общинный строй восточных славян VI—X вв. (по археологическим данным Северной Буковины). *Автореф. дис. ... доктора ист. наук*. Москва.
- Тимошук, Б.А. 1991. В сорок первом. *Археологи на войне (Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны)*. Москва, с. 50–59.
- Тимошук, Б.О. 2009. *Найкраща моя знахідка*. Чернівці.
- Филипчук, М. 1998. Ірина Русанова та Борис Тимошук — дослідники слов'яноноруської доби Прикарпаття і Волині *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Постаті української археології*. 7, с. 65–68.
- Хорошкевич, Л.А. 2000. Судьба — археология. Исследователи раннего славянства — *Ирина Петровна Русанова и Борис Анисимович Тимошук. Археологічні студії*. 1, с. 4–21.
- Шманько, О.В. 2008. Формування наукових поглядів Бориса Тимошука. *Буковинський журнал*. 3, с. 178–181.
- Шманько, О.В. 2009. Борис Тимошук — дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. *Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Чернівці.

Надійшла 14.03.2019

Lubomyr P. Mykhailyna¹, Serhii V. Pyvovarov²

¹ Dr. of History Science, Leading research collaborator National Kyiv-Pechersk Historical & Cultural Preserve, ORCID 0000-0002-7705-7211, mykhailyna53@ukr.net

² Dr. of History Science, Deputy General Director on scientific activity, National Kyiv-Pechersk Historical & Cultural Preserve, ORCID 0000-0003-2303-4476, pyvovarov.sergiy@gmail.com

THE APPEARANCE AND FORMATION OF BUKOVYNA SCIENTIFIC ARCHAEOLOGICAL SCHOOL (to the Centenary of B. O. Tymoshchuk's Birth)

A famous Ukrainian archaeologist, historian, local historian and popularizer of archaeological knowledge Borys Onysymovych Tymoshchuk would have turned 100 this year (1919–2019). Even more of his life and scientific creative activity was associated with Bukovyna and Chernivtsi. He started his scientific activity in the late 1940-ies as an archaeologist in the local regional museum. In the late 1960-ies, he started working at Chernivtsi State University and in 1970 continued his research activity in the Chernivtsi Department of the Institute of History of the Academy of Sciences of Ukraine. During 1984–1997 he worked as leading research associate at the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR (since 1992 - Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences).

The discovery of most of the archaeological monuments in Bukovyna was associated with B.O. Tymoshchuk's name. A study of the early Slavonic antiquities of the Prague-Korchak and Luka-Rajky Cultures, as well as archaeological monuments of the epoch of Kyivan Rus and Galicia and Volyn Principality had a special place in his scientific activity.

B.O. Tymoshchuk's students and followers continue archaeological studies, conducted by him. The Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University holds scientific conferences in memory of B. O. Tymoshchuk. A memorial plate marks the house where the scientist used to live. By decision of the City Council one street in Chernivtsi has been named after him. In 2018 the Chernivtsi Regional Council awarded B. O. Tymoshchuk with the honorable badge of merit of Bukovyna posthumously.

К е у в о р д с: B.O. Tymoshchuk, Bukovyna, archaeological sites, villages, settlements, burial grounds, set of settlements, community centre, the Prague-Korchak Culture, the Rajky Culture, Kyivan Rus.

Л.П. Михайлина¹, С.В. Пивоваров²

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник, Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, ORCID 0000-0002-7705-7211, mykhailyna53@ukr.net

² Доктор исторических наук, заместитель Генерального директора по научной работе, Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, ORCID 0000-0003-2303-4476, pyvovarov.sergiy@gmail.com

СТАНОВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ НА БУКОВИНЕ (к 100-летию со дня рождения Б.А. Тимошука)

Исполнилось 100 лет со дня рождения известного украинского археолога, историка, краеведа, популяризатора археологических знаний Бориса Анисимовича Тимошука (1919—2019). Большая часть жизни и научного творчества ученого связана с Буковиной и г. Черновцы. Свою научную деятельность он начал в конце 1940-х гг. в качестве археолога в местном областном краеведческом музее. В конце 1960-х г. перешел на работу в Черновицкий государственный университет, а в 1970 г. продолжил свою научно-исследовательскую деятельность в Черновицком отделе Института истории АН Украины. В 1984—1997 гг. работал на должности ведущего научного сотрудника Института археологии АН СССР (с 1992 г. — Института археологии РАН).

С именем Б.А. Тимошука связано открытие большинства археологических памятников Буковины. Особое место в его научной деятельности занимали исследования раннеславянских древностей пражско-корчакской и райковецкой культур, а также археологические памятники эпохи Киевской Руси и Галицко-Волынского княжества.

Археологические исследования Б.А. Тимошука продолжают его ученики и последователи. В Черновицком национальном университете имени Юрия Федьковича проводятся научные конференции в честь Б.А. Тимошука. На доме, где жил ученый, установлена мемориальная доска. Решением Черновицкого городского совета одна из улиц города названа его именем. В 2018 г. Б.А. Тимошук награжден Почетным знаком отличия Черновицкого областного совета «За заслуги перед Буковиной» (посмертно).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Б.А. Тимошук, Буковина, археологические памятники, селища, городища, могильники, гнездо поселений, общинный центр, пражско-корчакская культура, райковецкая культура, Киевская Русь.

References

- Idzo, V.S. 2005. Naukova tvorčist i hromadska diialnist Borysa Onysymovycha Tymoshchuka. *Naukovyi visnyk Ukrainskoho Istorychnoho Klubu*. vol. XI, pp. 166-169.
- Idzo, V.S. 2008. Naukova tvorčist, ta hromadska diialnist Borysa Onysymovycha Tymoshchuka, yak Holovy Vchenoi Rady Ukrainskoho Universytetu v Moskvi (1992-2000). *Naukovyi visnyk Ukrainskoho Istorychnoho Klubu*. vol. XIII, pp. 5-9.
- Fylypchuk, M. 1998. Iryna Rusanova ta Borys Tymoshchuk - doslidnyky slovianoruskoi doby Prykarpattia i Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni. Postati ukrainskoi arkeolohii*. 7, pp. 65-68.
- Khoroshkevich, L.A. 2000. Sudba - arkeologii. Issledovateli rannego slavianstva - Irina Petrovna Rusanova i Boris Anisimovich Tymoshchuk. *Arkeolohichni studii*. 1. pp. 4-21.
- Masan, O. 1996. B.O. Tymoshchuk - vyznachnyi doslidnyk arkeolohichnykh pamiatok Bukovyny. *3 istorychnoho mynulooho Bukovyny*. Chernivtsi, pp. 237-246.
- Masan, O.M., Mysko, Yu.V. 1999. Borys Onysymovych Tymoshchuk. Bibliohrafichnyi pokazhchyk (Do 80-richchia vid dnia narodzhennia). Chernivtsi.
- Masan, O., Tymoshchuk, T. 2005. Vydatnyi ukrainskyi arkeoloh ta istoryk Borys Onysymovych Tymoshchuk (1919-2003 rr.). *Novi obrii. Nauk. pr. In-tu fundam. doslidzh.* 8, pp. 146-152.
- Mysko, Yu.V. 2007. Borys Tymoshchuk i rozvytok arkeolohichnykh doslidzhen u Chernivetskomu universyteti v konteksti vyvchennia pytan sloviano-ruskoi dukhovnoi kultury. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 11, pp. 402-406.
- Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V. 2009. Vydatnyi ukrainskyi arkeoloh Borys Onysymovych Tymoshchuk (1919-2003 rr.). *Naukovo-metodychnyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats. Iss.8. Istorii ta pravoznavstvo*. pp. 74-87.
- Pyvovarov, S.V. 2005. Doslidzhennia pytan serednovichnoi istorii Bukovyny (XI - persha polovyna XIII st.) v pratsiakh B. O. Tymoshchuka. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. vol. 19, pp. 100-108.
- Rusanova, I.P., Tymoshchuk, B.A. 1993. Yazychestvo drevnikh slavian. Moskva.
- Rusanova, I.P., Tymoshchuk, B.A. 2007. Yazychestvo drevnikh slavian. Moskva.
- Rusanova, I.P., Tymoshchuk, B.A. 2017. Yazychestvo drevnikh slavian. Moskva.
- Shmanko, O.V. 2008. Formuvannia naukovykh pohliadiv Borysa Tymoshchuka. *Bukovynskyi zhurnal*. 3, pp. 178-181.
- Shmanko, O.V. 2009. Borys Tymoshchuk - doslidnyk davnykh i serednovichnykh starozhytnostei Skhidnoi Yevropy. *Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Chernivtsi.
- Tymoshchuk, B.O. 1970. Arkheolohichni pamiatky Chernivetskoï oblasti (Konspekt lektsii). Chernivtsi.
- Tymoshchuk, B.A. 1967. Severnaia Bukovina IX-XIV vv. po arkeologicheskim dannym. *Avtoref. dis. ...kand. ist. nauk*. Chernivtsi.
- Tymoshchuk, B.O. 1968. Dorohamy predkiv. Uzhhorod.
- Tymoshchuk, B.O. 1969. Pivnichna Bukovyna - zemlia slovianska. Uzhhorod.
- Tymoshchuk, B.O. 1974. Zustrich z lehendoiu: Istoryko-kraieznavchi narysy. Uzhhorod.
- Tymoshchuk, B.O. 1975. Slovianski hrady Pivnichnoi Bukovyny. Uzhhorod.
- Tymoshchuk, B.O. 1976. Sloviany Pivnichnoi Bukovyny V-IX st. Kyiv.
- Tymoshchuk, B.O. 1978. Tverdynia na Pruti. Z istorii vynykennia Chernivtsiv. Uzhhorod.
- Tymoshchuk, B.O. 1982. Davnoruska Bukovyna (X - persha polovyna XIV st.). Kyiv.
- Tymoshchuk, B.A. 1983. Obshchinniy stroi vostochnykh slavian VI-X vv. (po arkeologicheskim dannym Severnoi Bukovyny). *Avtoref. dis. ... doktora ist. nauk*. Moskva.
- Tymoshchuk, B.A. V sorok pervom. *Arkeologi na voine (Vospominaniia veteranov Velikoi Otechestvennoi voiny)*. Moskva, 1991. pp. 50-59.
- Tymoshchuk, B.O. 2009. Naikrashcha moia znakhidka. Chernivtsi.
- Voinarovskiy, V. 1998. Vydatni doslidnyky arkeolohii rymyskoho chasu Pivnichnoi Bukovyny Iryna Rusanova ta Borys Tymoshchuk. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni. Postati ukrainskoi arkeolohii*. 7, pp. 63-65.

ДО ЮВІЛЕЮ С.С. БЕРЕЗАНСЬКОЇ

15 травня відзначила свій ювілей Софія Станіславівна Березанська — доктор історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1977), провідний фахівець з археології доби бронзи, представник блискучої плеяди українських археологів кінця XX ст.

С.С. Березанська (Баранович) народилася у м. Кам'янець-Подільський на Поділлі. Батько — технік-будівельник, мати — викладач іноземних мов. У 1930 р. сім'я вимушено переїздила до Астрахані, а потім до Казахстану, де С.С. Березанська у 1941 р. закінчила середню школу. У 1942—1943 рр. після навчання у школи трактористів, Софія Станіславівна працювала за отриманою спеціальністю у с. Родіонівка Актюбінської обл. У 1943 р. вона вступила до Об'єднаного українського університету, що розміщувався на той час у м. Кизил-Орда. 1944 р. С.С. Березанська разом з університетом повертається до Києва. Після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка у 1948 р. її було направлено на роботу у Херсонський історико-археологічний музей, де працювала на посаді старшого наукового співробітника. У грудні 1949 р. після вступу до аспірантури при Інституті археології АН УРСР вона переїздить до м. Києва. У тому ж році Софія Станіславівна вийшла заміж за Юрія Макаровича Березанського, створивши міцну сім'ю, яка у 2019 р. святкує 70 річчя.

1953 р. С.С. Березанська успішно захистила кандидатську дисертацію за темою «Білогрудівські пам'ятки та їх історичне значення». З цього року починається її плідна наукова робота в Інституті археології УРСР. 1977 р. С.С. Березанська блискуче захистила докторську дисертацію на тему «Північна Україна в епоху бронзи». Цього ж року С.С. Березанська удо-

Рис. 1. Софія Станіславівна Березанська

Fig. 1. Sofia Stanislavivna Berezanska

стоєна Державної премії в галузі науки і техніки за вагомий внесок у розвиток історичної науки та за участь у написанні трьохтомного видання «Археологія УРСР». Сім розділів у I томі цієї фундаментальної праці написані С.С. Березанською. Взагалі вона є автором понад 110 наукових праць, п'ять з яких її одноосібні монографії, інші п'ять — колективні.

Проблеми, над якими працює Софія Станіславівна охоплюють величезний і дуже цікавий період історії північної України — добу бронзи. Найважливіші результати у її науковому доробку — виокремлення та повна характеристика нових археологічних культур — культури багатоваликової кераміки (бабинська), східнотщинецької, лебедівської. Ці культури разом із зрубною та білогрудівською складають ядро культур доби пізньої бронзи в Україні. (монографії «Бронзова доба на Україні»

Рис. 2. С.С. Баранович (Березанська) і головний зберігач Херсонського краєзнавчого музею С.О. Щербань розбирають музейні предмети, перевезені з Німеччини (1949 р.) (з матеріалів ХКМ, передано А. Костенком)

Fig. 2. S.S. Baranovych (Berezanska) and the main keeper of the Kherson Museum of Local History S.O. Scherban are sorting museum items, transported from Germany (1949) (from materials of Kherson Local History Museum, transferred by A. Kostenko)

(1964); «Средний период бронзового века в Северной Украине» (1972). «Северная Украина в эпоху бронзы» (1982). Розглядає вона і суто теоретичні питання сучасної археології — про роль металургії в історичному процесі, проблема виникнення ремесел. С.С. Березанська зробила помітний внесок у розробку проблеми визначення археологічної культури.

Велике значення у науковому доробку С.С. Березанської займають проблеми етнічної історії — вивчення історії формування та розвитку двох культурно-історичних спільнот: балто-слов'янської та фіно-угорської. Вперше помічений та охарактеризований С.С. Березанською фракійський вплив на культури доби бронзи, що підтверджується сучасними даними, а її стаття з цього питання залишається актуальною і зараз. Подією у археології доби бронзи була розробка Софією Станіславівною проблеми виникнення ремесла, що відображено у колективній монографії, ідея створення якої належить дослідниці («Ре-

месло эпохи энеолита-бронзы на Украине» (1994)).

Софія Станіславівна Березанська чудовий польовий археолог. Важливо зазначити, що всі результати її польових досліджень вчасно і якісно введені нею до наукового обігу («Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре» (1974); «Das Graberfeld von Horddeevka» (Berlin, 1998, у співавтор.). Взірцем якісних польових досліджень з подальшим науковим оприлюдненням результатів стали розкопки поселення Усове Озеро. («Усове Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце» (1990)). Це чи не єдине в Україні поселення доби бронзи, розкопане повністю — на величезній площі представлені планування пам'ятки, її топографія, 12 розкопаних жител, два зольники, величезна кількість знахідок. Не випадково, на розкопках цієї пам'ятки із задоволенням працюють та отримують безцінний досвід молоді дослідники.

Софія Станіславівна завжди намагалась бути для науковців-початківців зразком у всьому, як досвідчений науковець, і, безумовно, як шляхетна, інтелігентна людина, як красива, розумна жінка. Думка С.С. Березанської, іноді різка, іноді іронічна, але завжди чесна, часто ставала визначальною не тільки в оцінці робіт,

але і в науковій долі молодих учених. Інститут археології гордий тим, що вона все життя віддала нашій установі і залишається одним з лідерів сучасної української археології. Ми бажаємо Софії Станіславівні Березанській доброго здоров'я, всяких гараздів, і запевняємо — ми її поважаємо і любимо!

Колеги і друзі

ДО 70-РІЧЧЯ О.П. ЖУРАВЛЬОВА

22 червня 2019 р. виповнюється 70 років відомому українському археозоологу, кандидату історичних наук Олегу Петровичу Журавльову. Він народився у важкий повоєнний час — 1949 р. у м. Дніпропетровську (зараз — Дніпро). Пізніше, у 1956 р., сім'я Журавльових переїхала до Києва, де він мешкає і зараз. У 1968 р. О.П. Журавльов вступив на заочне відділення біологічного факультету Київського державного університету, закінчив його у 1974 р. і був прийнятий на посаду лаборанта відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР. Керівник відділу академік І.Г. Підоплічко призначив його до групи археозоології, яку очолювала тоді В.І. Бібікова. Так почалася кар'єра О.П. Журавльова як археозоолога. У 1977 р. перевівся до Інституту археології АН УРСР, де працював (з 2005 р. як старший науковий співробітник відділу біоархеології) до свого виходу на пенсію у 2015 р.

У 1993 р. О.П. Журавльов захистив дисертацію на тему «Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час» і отримав звання кандидата історичних наук за фахом археологія. Дослідженню античних пам'яток в Нижньому Побужжі він присвятив 26 років. Завдяки цим дослідженням Ольвія зараз — єдина у світі антична держава, для якої стали відомі історія її тваринництва й мисливства в продовж всієї історії її існування. Узагальнивши накопичений за багаторічні дослідження остеологічний матеріал (близько 300 тис. кісток) з розкопок Ольвії, Березані та 16 античних поселень Нижнього Побужжя (від VI ст. до н. е. до III ст. н. е.) О.П. Журавльов дійшов висновку, що мисливство особливого розвитку тут не

отримало, тоді як тваринництво було однією з провідних галузей господарства Ольвійського полісу. За результатами робіт йому вдалось встановити, що воно розвивалось самобутнім шляхом, відмінним від тваринництва місцевих племен, забезпечуючи населення всіма необхідними продуктами, що дає тваринництво.

Оскільки О.П. Журавльов був єдиним археозоологом в Інституті археології АН України, йому довелося займатись визначенням остеологічних матеріалів з часів палеоліту до пізнього середньовіччя та дослідженням розвитку тваринництва в Україні та на суміжних територіях. Щороку він приймав участь в роботі не лише Ольвійської експедиції, але й багатьох інших, які досліджували пам'ятки різних епох. У середньому за рік він приймав участь в роботі трьох, іноді й більше, експедицій не тільки Інституту, але й інших наукових установ, зокрема і за межами України: в Росії та Болгарії. Загалом же за цей час він працював в складі майже 100 археологічних експедицій. Його науковий доробок становить понад 140 наукових праць (зокрема 8 монографій), що вийшли друком в Україні, Німеччині, Польщі.

Назвемо найбільш вагомі з них: «Остеологические материалы из палеолитических памят-

ников Нижнего Поднепровья и Крыма» (Київ 2015), «Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України» (Київ 2008), «Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья» (Київ 2001). В останній монографії «Фауна України археозоологічні дослідження» (Київ 2016) підведені підсумки археозоологічних досліджень України на той час.

Багато цінних, часто новаторських висновків міститься і в його статтях, що присвячені дослідженню скіфських могильників, неолітичних пам'яток, ранньослов'янських поселень і городищ тощо.

Підсумовуючи вищесказане і доходячи висновку, що на сьогодні О.П. Журавльов є провідним археозоологом України, ми хочемо щиро привітати його зі славним ювілеєм і побажати йому міцного здоров'я, наснаги і нових творчих успіхів в улюбленій праці!

Колеги та друзі

ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА ВАСИЛЬОВИЧА МАРЧЕНКА

21 лютого 2019 р. покинув цей світ Леонід Васильович Марченко, кандидат історичних наук, Генеральний директор Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (1985—2011 рр.).

Леонід Васильович народився 15 березня 1939 р. в м. Новомиргород, Кіровоградської обл. в робітничій сім'ї. По закінченню школи в 1956 р. два роки він працював котельщиком-монтажником на металургійному комбінаті в м. Комунарськ, Луганської обл. У 1958 р. був призваний до армії і до 1961 р. служив в м. Балаклів морським прикордонником. Після закінчення служби в армії Леонід Васильович вступив до Сімферопольського педагогічного інституту імені М.В. Фрунзе. Без відриву від навчання його запросили на посаду інструктора до Балаклавського райкому комсомолу.

Тринадцять років Л.В. Марченко обіймав посаду начальника Управління культури м. Севастополя, після чого в 1985 р. він був призначений на посаду Генерального директора Хер-

сонеського заповідника. З Херсонесом виявилася пов'язаною вся його подальша доля, проте багаторічне, впродовж чверті століття, керівництво заповідником не стало «почесним засланням» для номенклатурного працівника. Саме в Херсонесі Леонід Васильович не лише опанував нову професію, заповідник став його другим будинком, і, як зрозуміло зараз із плином часу, і великою сім'єю. За керівництва Л.В. Марченка Херсонес отримав статус Національного заповідника в 1994 р., а на початку 2000-х рр. було розпочато цикл робіт, спрямованих на залучення Національного заповідника «Херсонес Таврійський» до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Ця видатна подія в історії Херсонесу сталася в 2013 р.

Високий культурний і науковий статус заповідника, яким керував Л.В. Марченко, не залишив і його остронь наукової праці, незважаючи на завантаженість адміністративною роботою. В 1997 р. в Інституті археології НАН України під науковим керівництвом член-кореспондента НАН України проф. С.Д. Крижицького він захистив кандидатську дисертацію «Просторовий розвиток господарства Херсонеса Таврійського в період розквіту (друга половина IV — перша половина III ст. до н. е.)». Ця робота стала першим в історіографії узагальнюючим дослідження організації господарчої діяльності Херсонеського поліса. І, незважаючи на те, що за результатами успішно захищеної дисертації Леонід Васильович не випустив монографію, його статті, опубліковані в «Херсонеських збірках» є невід'ємною частиною величезної херсонеської історіографії.

Зароки керівництва Леонідом Васильовичем Національний заповідник «Херсонес Таврійський» став загально визнаним в Україні та поза її межами центром міжнародних археологічних досліджень. Тут розпочалася робота цілої низки міжнародних наукових проектів, спрямованих на вивчення як безпосередньо античного та середньовічного Херсонесу, так і позаміських пам'яток на території хори; впроваджувалися новітні методики консервації та музеєфікації відкритих архітектурно-археологічних пам'яток; успішно працювали міжнародні археологічні експедиції; проходили археологічну практику студенти України, Росії, США, Польщі, Італії, Австрії на інших країн Європи. В Херсонесі почали щорічно проходити міжнародні наукові конференції, поновилися випуски наукових «Херсонеських збірок». Покинувши посаду Генерального директора, з 2011 до 2017 рр. Л.В. Марченко продовжував працювати провідним науковим співробітником Відділу охорони пам'яток та опікуватися пам'ятками хори Херсонеса Таврійського; був членом ICOMOS Ukraine.

За час своєї трудової діяльності Л.В. Марченко був нагороджений орденом «Знак почета» СРСР, отримав почесне Звання «Заслужений діяч культури України» та Подяку Президента України Л.В. Кучми за активну участь у реставрації Свято-Володимирського собору в Херсонесі.

Світла пам'ять про Леоніда Васильовича Марченка назавжди збережеться в Херсонесі та в серцях кожного, хто його знав.

Колеги та друзі

ПАМ'ЯТІ ВАДИМА ОДЕКСАНДРОВИЧА КУТАЙСОВА

17 травня 2019 р. відійшов у вічність доктор історичних наук Вадим Олександрович Кутайсов, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України та Кримської філії Інституту археології НАН України. Ця сумна та передчасна втрата залишила лакуну в дослідженні античних пам'яток Західної Таврики.

В.О. Кутайсов народився 31 грудня 1956 р. в м. Сімферополі. Зацікавленість археологією привела його ще 11-річним школярем до археологічної експедиції відділу археології Криму Інститут археології НАН України, якою керував О.І. Домбровський. Участь у цих експедиціях та непересічна особистість О.І. Домбровського визначили весь подальший життєвий шлях В.О. Кутайсова. Після закінчення середньої школи він навчався у Сімферопольському державному університеті, де отримав кваліфікацію історика (1974—1979 р.). Навчання він весь час поєднував із роботою — працював на посаді робітника Кримської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, двірника-доглядача пам'яток архітектури відділу у справах будівництва та архітектури Кримського обласного виконавчого комітету, вантажником, а також щорічно брав участь у новобудовних експедиціях відділу археології Криму Інституту археології НАН України. Після закінчення університету та служби у лавах Радянської армії він почав працювати у відділі археології Криму Інститут археології НАН України, де пройшов довгий посадовий і науковий шлях, починаючи від старшого лаборанта.

1980—1982 рр. В.О. Кутайсов, як керівник загону, очолював охоронні та наукові розкопки античного міста Керкінітида. Результати цих робіт високо оцінили фахівці, адже по суті відбулося відкриття нового античного міста з його житловими, оборонними спорудами, інфраструктурою. Ця обставина зумовила створення окремої Західно-Кримської експедиції Інституту в 1984 р., котра і зайнялася комплексним дослідженням Керкінітиди

та її некрополя. Не зважаючи на цілу низку складнощів у польових дослідженнях в м. Євпаторія, в умовах закритого відомчого санаторію, ці роботи виявилися успішними. Вони завершилися написання кандидатської дисертації «Античне місто Керкінітида VII—II ст. до н. е. (містобудівництво, фортифікація, житлова забудова)», яку Вадим Олександрович під керівництвом доктора архітектури С.Д. Крижицького успішно виконав та захистив в Інституті археології НАН України у Києві в 1987 р. За роки роботи В.О. Кутайсова у відділі археології Криму ІА НАН України, пізніше Кримська філія ІА НАН України та у відділі античної археології ІА НАН України на різних посадах, зокрема керівних (у різні роки він обіймав посади голови Польового комітету Кримської філії та завідувача античним відділом Кримської філії), Вадим Олександрович залишався допитливим польовим археологом. Після припинення розкопок у Керкінітиді, розпочалася успішна серія досліджень іншого міста Західної Таврики — Калос Лімена та його некрополя. У місті були відкриті основні оборонні вузли, міські ворота, цитадель, низка житлових споруд та гос-

подарчих комплексів; на території некрополя — серія підкурганних поховань у сирцевих склепах. Саме зусиллями В.О. Кутайсова було створено державний Заповідник «Калос Лімен», суттєво оновлено експозицію музею в м. Чорноморськ. Характерною рисою його успішної наукової діяльності були вчасні та фахові публікації.

Загалом, Вадим Олександрович писав багато і охоче, він володів даром написання науково-популярних та краєзнавчих праць. У цій царині повною мірою розкрився ще один бік його таланту. В.О. Кутайсова дуже цікавила історія Євпаторії, її історичної забудови, історія караїмської общини цього міста. Він опублікував декілька книжок та низку статей, присвячених популяризації історико-культурної спадщини Євпаторії нового і новітнього часу, за що його й було обрано членом спілки письменників Криму. Крім того, за наукову діяльність та серію робіт про Керкінітиду В.О. Кутайсов отримав Державну премію Автономної Республіки Крим у 1994 р. в галузі науки, а також премії Республіканського фонду культури за внесок у галузі просвіти, тюркології та історії кримського народу в 1995 р. Упродовж багатьох років В.О. Кутайсов був членом Науково-методичної ради Республіканського комітету з охорони культурної спадщини.

Багаторічні наукові дослідження в Керкінітиді, Калос Лімені та загалом на хорі Херсонеса в Західній Тавриці, вивчення недостатньо

розроблених питань політичного, господарського та культурного розвитку цього регіону Північного Причорномор'я логічно призвели до появи ідеї узагальнювальної роботи. Докторську дисертацію «Античний поліс Керкінітида» було успішно захищено в Інституті археології НАН України в 2012 р.

Останніми роками В.О. Кутайсов переймався активним впровадженням і використанням інноваційних технологій у розвідку та фіксацію нових археологічних пам'яток Західного Криму; ним одноосібно та у співавторстві опубліковано серію монографій, присвячену деталізації археологічної карти Західного Криму. На жаль, передчасна смерть обірвала ці успішні роботи й задуми на майбутні пошуки.

Вадим Олександрович реалізував себе як успішний науковець. Він не залишив боргів перед наукою, вчасно публікуючи всі свої відкриття. Його експедиції акумулювали завжди багато молоді; дехто з них також стали професійними археологами. З ним було подекуди не просто, навіть у характеристиці, виданій відділом археології Криму зазначено, що він *«іноді занадто категоричний у судженнях»*. Проте, він був одним з нас, ми працювали разом з ним, брали участь у розкопках під його керівництвом, дискутували з ним і дуже поважали його.

Світла пам'ять Вадиму Олександровичу Кутайсову!

Друзі та колеги